

Brood willen we hebben!

GISELLE NATH

BROOD WILLEN WE HEBBEN!

**Honger, sociale politiek en protest
tijdens de Eerste Wereldoorlog in België**

Manteau

© 2013 Uitgeverij Manteau / WPG Uitgevers België nv, Mechelsesteenweg 203,
B-2018 Antwerpen en Giselle Nath

www.manteau.be
info@manteau.be

Vertegenwoordiging in Nederland
Singel 262
1016 AC Amsterdam
Postbus 3879
1001 AR Amsterdam

Omslagontwerp: Artattack
Foto omslag: Gemeentearchief Duffel
Vormgeving binnenwerk: Aksent
Foto achterplat: foto-archief van auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Bij het achterhalen van de auteursrechten van de illustraties is met grote zorgvuldigheid te werk gegaan. Als er niettemin onvolkomenheden zouden worden geconstateerd, dan zal de uitgeverij daarvan graag op de hoogte worden gesteld.

Onlangs alle zorg die aan de samenstelling van de uitgave werd besteed, kan de redactie of de auteur noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze publicatie zou kunnen voorkomen.

ISBN 978 90 223 2815 6
D/2013/0034/13
NUR 686

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave	5
Voorwoord	9
1 Oorlog en sociale politiek: een geïntegreerd verhaal	11
Burgers en de tol van totale oorlog	11
Sociale politiek als machtsuitoefening	17
Sociale politiek op een kruispunt tijdens de belle époque	23
De belofte van een beter leven	31
De hulpbehoevenden aan zet in oorlogstijd	38
Een stad en een dorp in oorlog: een Griekse tragedie	40
2 Proloog. Nood en noodhulp in het bezette land	45
Een modern land in quarantaine	45
Succesvol ondernemerschap: de stichters van het Comité National	48
De Société Générale en de Eerste Wereldoorlog	54
Drukbevraagde diplomaten	57
De Commission for Relief in Belgium. Voedsel over de internationale grenzen	61
Het Comité National: een organisatie die haar gelijke niet heeft	64
De vele conflicten rond het Comité National	74
Amerikanen en Belgen: technocraten tegenover notabelen	75
Het Comité National, de Duitsers en de activisten	84
Andere bestuursniveaus, andere elites	87
Ontevreden arbeiders	96
De middenstand, de werkgevers en de publieke opinie	103
Mannen en vrouwen	104
Een succes voor het volk?	108

3 Aartrijke. De oorlog in het boerendorp	115
Een boerendorp als alle andere?	116
Producenten en consumenten: een grote kloof	118
Geiten, cichorei en klompen	121
Waar politiek schijnbaar niet bestaat	128
Het katholieke verenigingsleven en het 'volksleven'	133
Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt	138
Economisch, sociaal en cultureel kapitaal	143
Brouwerij De Leeuw tijdens de oorlog	147
Feit en identiteitsvorming in het dagboek van Jules De Puydt	150
Een lokaal comité met een paar probleempjes	150
Een trage start (januari 1915–april 1915)	156
De woelige strijd om geloofwaardigheid (april 1915–1916)	156
De boeren roeren zich (1916)	163
De hongersnood slaat toe (najaar 1916–1917)	166
Een vrolijk kerstfeestje? (december 1916–januari 1917)	170
Een zuur einde (1918–1919)	174
Een andere evaluatie van de liefdadigheidspolitiek	178
Een creatieve dorpsbevolking	186
Duitsers, Veltenaars en Platsenaars	186
Diefstal en banditisme in Aartrijke	189
Bedelarij en prostitutie	196
Boeren overgeleverd aan de Duitsers?	199
Boeren overgeleverd aan elkaar	206
De culturele impact van schaarste	208
De brouwketels van de familie De Puydt	212
 4 Gent. De straatpolitiek van arbeidersvrouwen	 217
Een tikkende tijdbom	220
Plunderingen, politie en de merkwaardige evolutie van diefstal	220
Een verzuilde en gepolitiseerde hulpverlening	224
Gecensureerd maar weerspannig: de rol van de Gentse pers	228
De mars op de stad	232
Enkele hete junidagen	232
'Als de wijven er zich eens mee bemoeien...'	238

Vervrouwelijkte stad, vervrouwelijkt protest	239
Een sterk buurtverenigingsleven met een rood tintje	244
Na juni 1916. Taferelen uit een lijdende stad	250
 Epiloog. Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog	 259
 Noten	 267

VOORWOORD

History is not the story of strangers, it is the story of us had we been born a little earlier.
(Stephen Fry in *The Observer*, 9 juli 2006)

Dit is het verhaal van een land meegesleurd in de verwoestende draaikolk van een oorlog.¹ Het is een verhaal over burgers die moeten omgaan met militaire bezetting, wijdverspreide honger en armoede. Deze oorlog werd achteraf de Grote Oorlog genoemd, en hij sleepte ruwweg 1460 dagen aan. Om te begrijpen hoe het land door de oorlog op zijn kop werd gezet, kijk ik naar het dagelijks leven in een klein dorp en een stad, beide gelegen in dat stukje België dat de bezetter omdoopte tot *Etappengebiet*. Dit gebied, dat volledig onder controle van het Duitse leger stond, had immers het meest te lijden onder de bezetting. Voor overleg en charmeoffensieven was in het *Etappengebiet* weinig plaats; voor brute exploitatie des te meer.

Toch is dit geen lokale geschiedenis om de lokale geschiedenis. Er zijn nog andere redenen om aandacht te schenken aan een oorlog die nu zo'n honderd jaar achter ons ligt. Honger en armoede waren al voor 1914 een belangrijk element uit het verleden, en helaas zullen ook in de toekomst heel wat dorpen en steden wereldwijd ermee geconfronteerd worden. De gebeurtenissen in dit dorp en deze stad overstijgen misschien wel de geschiedenis.

Het is dan ook belangrijk om het verhaal zo correct mogelijk te reconstrueren. Historici proberen iets te vertellen over mensen die ze nooit meer kunnen ontmoeten en die hen ook niet meer kunnen tegenspreken. Dat is een precare bezigheid. Het vraagt heel wat uren werk, tussen oud papier in half verduisterde archiefzalen, maar het vraagt ook een bepaalde visie op de tijdgenoot, van wie we het verhaal per slot van rekening lenen. Is die tijdgenoot een passief slachtoffer, of iemand die het heft in eigen handen kon nemen? Als schrijver ben ik vertrokken vanuit die laatste uitgangspositie.

Honger, gebrek en bezetting zijn mensonterend. Ze vallen buiten de controle van het individu, de familie, de stad of het dorp die eronder lijden.

Een verhaal heeft echter altijd twee kanten. De Belgische burgers behielden, ondanks alles, een zekere manoeuvreerruimte. Niet iedereen had evenveel honger en niet iedereen bleef lijdzaam toekijken. Dit boek wil de miserabilistische klaagzang voorbijgaan, en een genuanceerd verhaal bieden waarin tragiek, komische anekdotes, herkenbare situaties én verrassende wendingen elkaar mogen afwisselen.

De Eerste Wereldoorlog is in het collectieve geheugen ondertussen overschaduwd door de Tweede Wereldoorlog, en die eerste bezetting raakte in de vergetelheid. Uit onze geschiedenislessen weten we misschien nog dat koning Albert I het Belgische leger verwoegde en dat een obscure sluiswachter genaamd Karel Cogge de IJzervlakte liet overstromen. Maar hoe zag de oorlog eruit in de dorpsstraat en de huiskamer? In dit boek probeer ik een nieuw antwoord op die vraag te formuleren.

Dit is een verhaal van actie en protest. Ik wens u veel plezier bij het lezen ervan.

Giselle Nath

OORLOG EN SOCIALE POLITIEK: EEN GEÏNTEGREERD VERHAAL

Burgers en de tol van totale oorlog

De zomer van 1914 beloofde mooi en onbewogen te worden in België. Spanningen en militaire allianties beslisten daar anders over. Een schietpartij in een arme en landelijke uithoek van Europa sleepte al snel de meeste industriële grootmachten mee. Serviërs verzetten zich tegen Oostenrijk-Hongarije, het Russische Rijk steunde de Serviërs, het Duitse Rijk rolde samen met Oostenrijk-Hongarije de spierballen. Maar Frankrijk steunde het Russische Rijk en een nieuw conflict met de Duitse erfvijand leek onafwendbaar.² Ten slotte koos Groot-Brittannië de kant van Frankrijk. De rollen waren daarmee toegewezen: centrale mogendheden stonden tegenover de geallieerde grootmachten in wat later de Grote Oorlog zou heten. Deze partijen bekampten elkaar van Rusland tot op het Afrikaanse continent, van Sint-Petersburg tot Togo.

Door een speling van het lot raakte ook het neutrale België betrokken. Op de avond van 2 augustus 1914 ontving de Belgische regering een ultimatum. Het Duitse leger vroeg de vrije doortocht over Belgisch grondgebied. Na een nacht van nagelbijten maakte de regering de officiële weigering van dat verzoek over aan de Duitse diplomatie.³ Op 4 augustus trok het Duitse leger België binnen. De Belgen konden toen nog niet vermoeden hoe zwaar de militaire logica de komende vier jaar op het dagelijks leven zou gaan wegen. Vrij rondreizen werd verboden, kranten gecensureerd en Duitse represailles tijdens de invasie eisten het leven van 5500 Belgische burgers. Ze werden geëxecuteerd, in brand gestoken of neergekogeld op straat voor het oog van hun families.⁴ Er was echter ook een enorme sociaal-economische impact, die nog veel meer mensen trof. In 14-18 werden burgers en economische infrastructuur voor het eerst het doelwit van geïndustrialiseerde oorlogvoering. Dit was het tijdperk van de ‘totale’ oorlog: een oorlog die niemand meer ontzag.

Groot-Brittannië besloot de tegenstanders niet alleen militair te bestrijden, maar ook door een handelsembargo. Als maritieme grootmacht kon het

land gemakkelijk de overzeese handel naar het Duitse Rijk tegenhouden. Dit handelsverbod miste zijn uitwerking niet. Het Duitse Rijk, op dat moment een industriële reus in volle opmars, werd langzaam gewurgd. Aan alles was gebrek en op aandringen van de overheid werden allerlei Ersatzprodukte ontwikkeld. Sommige al met meer succes dan andere. Wortelconfituur en brood van aardappelmeel vielen niet in de smaak. In de winter van 1917 kon het merendeel van de Duitse bevolking zich bovendien niets anders meer veroorloven dan bittere rapen.⁵ De strijd werd ook uitgevochten op de financiële markten. In de Verenigde Staten, die tot 1917 neutraal bleven, verhinderde de pro-Engelse bank J.P. Morgan de centrale mogendheden grote leningen aan te gaan.⁶ Zij hadden goed begrepen dat oorlog kapitalen kost.

Helaas behoorde het bezette België nu tot de Duitse invloedssfeer, waardoor ook België leed onder de boycot. Het bezette land was afgesneden van de invoer die haar industrie draaiende hield en haar burgers voorzag van een volle maag. Fabrieken sloten de deuren en de voedselprijzen gingen door het dak. Al enkele weken na de inval waren er hier en daar kleine relletjes bij winkels en op markten. En dat was nog maar een voorproefje van wat de Belgen te wachten stond.

Was er een hongersnood in bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog? Het antwoord op die vraag is sterk afhankelijk van de definitie van hongersnood. Tegenwoordig kan het label 'hongersnood' niet gebruikt worden tenzij kwantitatieve data over sterftes, geboortes, kindergewicht en gebreksziekten dat woordgebruik wettigen.⁷ Het ligt niet voor de hand om zulke gegevens te vinden over het verleden, zeker in tijden van oorlog. Tijdgenoten beschikten niet altijd over voldoende informatie en de geneeskunde stond niet op hetzelfde peil als vandaag. Als er al historische data beschikbaar zijn, doorstaan ze niet altijd de vuurproef. Zo beweerden Belgische experts in 1917 dat de aardappeloogst 400 gram per dag en per persoon opbracht, terwijl uit historisch onderzoek bleek dat het slechts om 190 gram kon gaan.⁸ Zoiets hoeft ons niet te verwonderen, want de definitie van hongersnood is politiek erg beladen. Wie overgeleverd is aan hongersnood, heeft meer argumenten om te protesteren dan wie in een 'lastige' situatie zit. Wie kijkt naar hongersnood en niet ingrijpt, is bij wijze van spreken schuldiger dan wie kijkt naar een situatie van voedselschaarste.

Toch komt uit het bestaande onderzoek over prijzen, calorieopname en rantsoenering in België tijdens de Eerste Wereldoorlog een duidelijke consen-

sus naar voor. Als hongersnood bestaat uit jarenlange ondervoeding, dan was er hongersnood tijdens de Eerste Wereldoorlog. Als meer dan vijf tot tien procent van de bevolking moet overleven op minder dan wat gezond voor hen is, omdat voedsel niet aanwezig of te duur is, dan was er in bezet België absoluut hongersnood.⁹ Artsen uit die tijd melden dat slechts 35% van de bevolking niet getroffen was.¹⁰ In de steden – België was altijd al een koploper in de verstedelijking – kon 90% van de bevolking nergens anders voedsel halen dan bij liefdadige instellingen. Op het platteland zou de nood minder groot zijn, maar dit boek zal daar enige kanttekeningen bij plaatsen.¹¹ Als hongersnood leidt tot een significante stijging van infectieziekten en significant gewichtsverlies voor het merendeel van de bevolking, dan blijkt opnieuw dat het bezette land zwaar getroffen werd door hongersnood. Heel wat Belgen stierven voor hun tijd aan tuberculose terwijl rachitis, bloedarmoede en allerlei andere onaangename ziekten in opmars waren.

Foto 1. Vluchtelingen krijgen tijdens de Duitse invasie noodopvang in het feestpaleis in Gent. Uit Croix verte de Belgique, 1914-1919.

Terwijl België in het jaar 1913 alleen al een indrukwekkend cijfer van 4 miljoen ton voedselwaren importeerde, bereikte de import van de vier oorlogsjaren samen nog niet eens dit getal.¹² Jaar na jaar werd het modale dieet eenzijdiger

en afschrikwekkender. Het brood bevatte nauwelijks nog tarwe en bestond uit aardappelmeel, spelt en veevoeder; men zou dus eigenlijk van aardappelmeelhompen moeten spreken, eerder dan van brood. Behalve uit deze aardappelmeelhompen bestond het hoofdingrediënt van de maaltijd uit kleine, glazige en zwarte... aardappelen. Voorts: soep, verdunde en soms zelfs verontreinigde melk, misschien een paar keer per week een klein stukje vlees uit blik. Een cynicus die dat vergelijkt met de erg veeleisende gezondheids- en dieetvoorschriften in hedendaagse damesbladen en de niet-aflatende stroom van kookprogramma's op televisie, zou kunnen besluiten dat het hier niet alleen om hongersnood, maar zelfs om psychologische marteling gaat.

Waarom dan toch enige reserve bij het gebruik van het woord hongersnood? Vooral omdat de vergelijking met andere hongersnoden gemaakt kan (en misschien wel moet) worden. Er zijn altijd historici die bereid zijn te spreken over het bezette land in 14-18 als 'een groot concentratiekamp', maar zulke sensationele vergelijkingen vertroebelen meer dan ze verduidelijken.¹³ Het klassieke historisch onderzoek over hongersnoden is gericht op de grote en extreem dodelijke voedselcrisis uit de menselijke geschiedenis, met name Ierland in het midden van de negentiende eeuw, Brits-India aan het einde van de negentiende eeuw, China ten tijde van de Grote Sprong Voorwaarts en het Russische platteland onder Stalins collectivisatieplannen (1930 en verder). Tussen deze situaties en België in 1914 is er wel degelijk een kwalitatief verschil; het verschil tussen een gitzwarte tragedie en een bloedrode catastrofe.

In België vielen de doden niet bij bosjes en verdwenen er geen dorpen van de kaart (mensen mochten van de Duitsers overigens toch nergens naartoe). In tegenstelling tot bijvoorbeeld Ierland werden er in de velden geen lijken met groene monden gevonden, een teken dat de ongelukkigen zich tijdens hun laatste uren hadden proberen te voeden met gras. Evenmin vinden we verhalen over kannibalisme, laat staan dat het uithongeren van de Belgen een doelbewuste en racistisch geïnspireerde strategie was, zoals de concentratiekampmetafoor lijkt te suggereren. Om het beeld correct en historisch verantwoord te houden, willen we er ten slotte op wijzen dat Weense arbeiders in 1915 nog minder kilocalorieën ter beschikking hadden dan de Brusselse werklozen en dat er in de Weense vuilnisbelten naar voedsel werd gezocht. Het is niet omdat Oostenrijk-Hongarije in het 'vijandelijke kamp' zat dat deze honger niets betekende. Aan de andere kant: tegen 1917 zaten ook de Brusselse werklozen aan

het absolute dieptepunt van 1387 kilocalorieën per dag, net als hun Weense lotgenoten.¹⁴ Voor Peter Scholliers, die jarenlang kwantitatief onderzoek deed naar consumptie in België, was 14-18 het kleine broertje van de fameuze hongercrises uit 1848.¹⁵

Misschien is het label hongersnood uiteindelijk wel minder belangrijk dan de vraag hoe een samenleving zulke verschrikkingen kon verdragen. Hoe destabiliserend was de honger voor België? Waarom kwam een land dat eigenlijk de levensomstandigheden van het Duitse Rijk, Rusland en Oostenrijk-Hongarije had meegemaakt, politiek gezien even stabiel uit de oorlog als Groot-Brittannië, waar de arbeiders tijdens de oorlog hun eerste stappen naar echte welvaart hadden gezet?¹⁶ Wat maakt dat honger in sommige omstandigheden aanleiding geeft tot revoluties, en in andere omstandigheden juist verweven wordt met nationale eenheid en verbeterde volharding? Op die vragen wil dit boek een antwoord bieden. En dat antwoord moet voor een groot stuk gezocht worden bij de instellingen en structuren waarmee men de wijdverspreide honger trachtte te bekampen.

Het bezette land was in 1914 in zekere zin stuurloos. De Belgische regering vluchtte naar Frankrijk, om de oorlog in ballingschap voort te zetten. De Duitsers waren in het bezette land weliswaar heer en meester, maar ze bekommerden zich weinig om de noodlijdende Belgen. De enigen die dat nog konden doen, waren lokale stadsbesturen en private weldoeners. Zij gebruikten het eeuwenoude recept van de aalmoes om iets voor de hongerigen te doen. Aanvankelijk dreigde dan ook de totale versnippering, maar na enkele maanden verrees in het gedesoriënteerde en murw geslagen land een organisatie met de naam Comité National de Secours et d'Alimentation (in de Nederlandse benaming, het Nationaal Hulp- en Voedingskomitee). Dat moment bleek achteraf gezien van levensbelang.

De organisatie ontstond in het milieu van Brusselse bankiers en industrielen, maar trok al gauw andere groepen aan boord en had in de praktijk geen puur privaat karakter meer. Gaandeweg werd ze een soort nood- en schaduwregering in het bezette land. Het hoe en waarom van deze organisatie zal verderop aan bod komen. Het Comité National was niet de enige organisatie die betrokken was bij de humanitaire hulpverlening tijdens de Eerste Wereldoorlog. Evenmin kon ze de bevolking, die een paar zeer zware jaren tegemoet ging, een mirakeloplossing bieden. Maar de organisatie en haar beleid ver-

dienen meer aandacht dan ze in de recente geschiedschrijving gekregen hebben. Meer dan vier jaar lang zorgde het Comité National voor rantsoenen. Het zette het eerste nationale systeem van uitkeringen op poten. Bovendien was het Comité een overlegorgaan voor de nationale elites en functioneerde het als symbool van nationale eenheid.¹⁷ De problemen waarmee de organisatie geconfronteerd werd, waren ongezien, maar tegelijk kwam het Comité National voor de dag met oplossingen die van groot politiek belang bleken.¹⁸ Dit alles in een wankel evenwicht, in chronische geldnood en onder voortdurende tegenstand.

De traditionele geschiedschrijving schonk heel wat aandacht aan het internationale spanningsveld waarbinnen de hulpverleners hun bloemzakken naar het bezette land moesten krijgen. Hoe bevoorraden ze een heel land met voedsel aangekocht in het buitenland, terwijl de bezetter alles kon opeisen en de Britten het koste wat het kost de blokkade wensten te handhaven?¹⁹ We hoeven de hagiografische toon uit de oudere literatuur niet over te nemen om te erkennen dat dit inderdaad een huzarenstukje van diplomatie was.²⁰ Verderop zal dit indrukwekkende verhaal ook meer uitgebreid uit de doeken worden gedaan. Tot nu toe hebben echter weinigen aandacht geschonken aan het Belgische spanningsveld. Het bezette land stond niet altijd als één man achter het veelgeplaagde Comité National. Er was genoeg ruzie en conflict om enkele lijvige boeken te schrijven. En de eeuwige, combattieve protestkreet 'brood willen we hebben' was ook in bezet België niet van de lucht.²¹

Nochtans had het onder de voet gelopen dwerglandje België alle redenen om de gelederen te sluiten tegenover de bezetter. De Duitse invasie bracht een golf van patriottisme, verontwaardiging en dure eden met zich mee; 'dat geen enkele burger zal rusten tot het Vaderland (met hoofdletter) weer bevrijd is van de Teutoonse hordes', enzovoort. Het had ook een keerzijde. De sociale controle verscherpte, met allerlei conflicten als gevolg. In het dagelijks leven stond het voortdurend disciplineren van mogelijke overlopers even centraal als meer onschuldige activiteiten zoals koken en rantsoenen verdelen. Enkele scènes uit het bezettingsleven verduidelijken veel. De uitbater van een chique Brusselse brasserie die op de nationale feestdag niet sloot, werd net zolang gekoeloneerd door de massa tot hij het wel deed. In de tram leerden kleine meisjes hun hoofd parmantig weg te draaien als er Duitsers binnenkwamen om de paspoorten te controleren. En tijdens regimentwissels in Denderleeuw te-

kenden omwonenden kruisen op de deuren van de 'Duitse slonzen', vrouwen die werden verdacht van een te losse omgang met soldaten.²²

Hoeft het ons dan te verwonderen dat ook de humanitaire hulp af te rekenen kreeg met diezelfde spanningen? Het Comité National was een project van de gegoede burgerij. Diegenen die erbij moesten aankloppen waren arbeiders; het merendeel onder hen was nu werkloos en chronisch ondervoed. Uiteindelijk maakt de organisatie deel uit van een groter geheel: de geschiedenis van de sociale politiek in België. Om de oorlogsavonturen van het Comité National te begrijpen, moeten we kijken naar de sociale verhoudingen uit de negentiende eeuw. Zo wordt duidelijk dat de keuzes van 14-18 bepalend waren voor het type samenleving dat België zou worden in de twintigste eeuw.

Sociale politiek als machtsuitoefening

Dat de levensomstandigheden voor de grote massa dramatisch waren tijdens de Eerste Wereldoorlog, betekent niet dat het daarvoor allemaal rozengur en maneschijn was. Het dagelijks leven aan het einde van de negentiende eeuw oogt grimmig. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was het moderne, industriële België nog steeds een lagelonenland, waar boeren en arbeiders volgens Sophie De Schaepdrijver 'tot de ellendigsten van West-Europa' behoorden.²³ Historisch gezien werd er nooit langer en voor lagere lonen gewerkt dan tijdens het eerste kwart van de twintigste eeuw. De leef- en werk-omstandigheden waren bovendien zo slecht dat Belgische mannen omstreeks de eeuwwisseling maar een gemiddelde levensduur hadden van 45 jaar. Dat was al een stuk beter dan de 39 jaar waarop men in 1843 mocht rekenen, maar toch. Een volop industrialiserende maatschappij is niet altijd vriendelijk voor de lichamen van het werkvolk.²⁴

De gevolgen voor het modale huisgezin waren ernaar. Werkende mensen waren slecht behuurd: donkere eenkamerwoningen waren niet uitzonderlijk.²⁵ Sommige pendelende huisvaders waren tot veertien uur per dag afwezig. Vrouwen verdienden uiteraard minder dan een man voor hetzelfde werk, maar gezinnen konden meestal niet zonder het loon van moeder of kinderen.²⁶ Veel jongeren gingen ten slotte niet meer naar school na hun plechtige communie. Van alle West-Europese landen had België het hoogste aantal analfabete soldaten, en was het – samen met Rusland – een van de laatsten om kinderarbeid ook in de praktijk onmogelijk te maken.²⁷

De mogelijkheid van de armen en van diegenen die maar net rondkwamen om de situatie via politieke inspraak te veranderen, was beperkt. Sinds 1893 was het algemeen meervoudig stemrecht van kracht. In dat stelsel hadden alle mannen stemplicht, maar de rijksten onder hen hadden drie tot – bij de gemeenteraadsverkiezingen – zelfs vier stemmen. Door deze onevenwichtige vertegenwoordiging werd verandering afgeblokt. Hoeft het te verwonderen dat sommige dorpen al dertig jaar lang door dezelfde man bestuurd werden, en vervolgens door zijn zoon?

Om met deze sociale wantoestanden om te gaan, werden van bovenaf weliswaar bepaalde oplossingen voorgesteld. Sociale politiek – of het zoeken van politieke antwoorden voor sociale problemen – is een vlag die in de loop der tijden heel wat ladingen dekte. Wat als sociale wantoestand wordt beschouwd, verandert immers in de loop van de tijd. Politieke opvattingen over wat haalbaar, wenselijk of rechtvaardig is, veranderen eveneens. Het vakjargon alleen al bewijst dat. Vandaag spreken we over sociale zekerheid, gelijke kansen of maatschappelijke integratie. Toen ging het over liefdadigheid, filantropie en de ‘sociale kwestie’. Wat betekenden deze woorden voor de tijdgenoot? En als sociale politiek toch zo veranderlijk is, waarover hebben we het dan eigenlijk?

Volgens de historici Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk Van Damme is er toch één constante in de sociale politiek, namelijk de ongelijke ontmoeting tussen hulpverlener en hulpbehoevende. Sociale politiek is een poging van sterke sociale groepen om in te grijpen in het dagelijks leven van zwakkere groepen. Hoezeer de inhoud van het beleid ook evolueert, sociale politiek blijft in essentie een vorm van machtsuitoefening. Dat lijkt een extreem standpunt, maar vanuit een macroperspectief en gezien op lange termijn zitten Lis, Soly en Van Damme er niet ver naast.²⁸

De sociale politiek in ons land kreeg vorm in verschillende fases. De eerste belangrijke fase was de overgang van een maatschappij van hoofdzakelijk boeren en ambachtslui, naar een maatschappij met fabrieken en loonarbeiders. Het probleem was namelijk dat niemand graag in de donkere en ongezonde fabrieken kwam werken. Loonarbeid was zeker niet de overheersende manier om je brood te verdienen. Er waren nog tal van andere overlevingsstrategieën zoals rondtrekken en bedelen, leven van de eigen of de collectieve grond, minder op de markt kopen, stelen of steunen op anderen om een periode van ar-

moede te overbruggen.²⁹ Het arbeidstempo lag bovendien niet zo hoog, onder andere door de vele kerkelijke feestdagen en kermissen.

Het industriële kapitalisme floreerde naarmate alternatieve overlevingsstrategieën verdwenen. Aan het begin van de lange negentiende eeuw was het niet ongewoon dat sommige bossen, weiden en beken in collectief bezit waren en dus door iedereen in de gemeenschap gebruikt mochten worden. Door dit zogenaamde gemene gebruiksrecht konden ook minder kapitaalkrachtigen hout sprokkelen, vee houden en vis vangen.³⁰ Maar geleidelijk aan werden de gedeelde gronden geprivatiseerd en verdween de overlevingslandbouw. Kleine boeren konden niet mee in de concurrentiestrijd en zonder gemene gebruiksrechten moesten ze andere bronnen van inkomsten zoeken. Lokale wetten ter ondersteuning van de armen werden afgeschaft, zodat men wel moest gaan werken in de fabriek. Ten slotte werden horloges belangrijker dan kerkklokken en werd een rationeel gebruik van tijd gepromoot als een religieuze deugd. Dat waren allemaal vormen van sociale politiek die de loonafhankelijkheid stimuleerden en begeleidden. Loonafhankelijken – het zogenaamde proletariaat – kunnen maar leven door hun arbeid te verkopen aan de hoogstbiedende. Hoe talrijker ze zijn, hoe lager de lonen gaan en hoe meer voordeel kapitaalbezitters hebben.

Een sprekend voorbeeld van deze sociale politiek zijn de door Napoleon veralgemeende *dépôts de mendicité*: gestichten waar bedelaars, prostituees of andere werkonwilligen werden opgesloten. Het waren tegelijk ook werkhuizen, waar ondernemers hun producten lieten vervaardigen tegen de laagste lonen. Een ander voorbeeld is de opvang van wezen en arme kinderen. In de achttiende eeuw steeg de bezorgdheid om zogenaamd gevaarlijke jongerenbendes. De overheid vaardigde decreten uit om de ‘opvoeding’ van deze jongeren in goede banen te leiden. Ook daarvoor werden speciale gestichten opgericht. Toch werden de jongeren er niet opgeleid tot gekwalificeerde vaklui, maar ingezet als quasi dwangarbeiders. Hun geletterdheid daalde zelfs, ondanks de opvoedingsretoriek van de overheid.³¹

In de tweede fase was de industrialisering in volle gang. Dit bracht lange werkdagen, zeer lage lonen en onderbetaalde vrouwen- en kinderarbeid mee, maar ook dividenden van 20 tot zelfs 40% voor de investeerders.³² Beide fenomenen waren natuurlijk gelinkt. De winsten konden maar zo hoog zijn omdat de arbeiders onderbetaald en compleet uitgebuit werden. Ook die

fase uitte zich in een nieuwe, specifieke vorm van sociale politiek: de 'laissez faire'-mentaliteit. Gewapend met een onwrikbaar vooruitgangsoptimisme meende de burgerij dat elk individu zichzelf wel kon verbeteren. Rijken zagen zichzelf als een door God bevoorrechte klasse, terwijl armen schijnbaar te inferieur waren om een beter lot af te dwingen. Het darwinistische denkkader ('het recht van de sterkste') werd ten top gedreven.³³

Een eerste element van de toenmalige sociale politiek was het zoeken van moralistische oplossingen voor sociaal-economische problemen. Als de arbeiders te dom en te gedegenereerd waren om een goede levensstijl aan te nemen, dan moesten ze daartoe gedwongen worden.³⁴ Eenmaal per jaar werd bijvoorbeeld een aalmoes gegeven aan de kerkgangers. Elk sociaal initiatief werd vergezeld van godsdienstonderwijs. Tekenend is het verhaal van Pauline Gonthyne, de echtgenote van fabrikant Joseph De Hemptinne, die een ongeschikte muurafbeelding zag in een van de arbeidershuisjes en onmiddellijk repliceerde: 'Mon amie, n'aimeriez-vous pas mieux avoir là une image du Sacré-Coeur?'³⁵

Het tweede element was segregatie of gescheiden levensstijlen. Sommige rijken gingen weliswaar af en toe op huisbezoek bij 'hun' arbeiders. Maar dat bevestigde alleen maar het grote verschil tussen hun chique woonwijken en de overbevolkte beluiken voor de arbeiders. De brede lanen die arbeiderswijken van de residentiële stadsgedeelten scheidden, hadden een welbepaald doel. Het derde en laatste element ten slotte, ondermijnde alle positieve resultaten die de sociale politiek eventueel nog kon hebben. Dit derde element was het wettelijke favoritisme ten voordele van de werkgever. In de werkrechtshraden (een soort rechtbank en overlegorgaan voor arbeidsdisputen) had de werkgever-voorzitter de doorslaggevende stem. Bij loonbetwistingen hoefde hij geen bewijzen voor te leggen, de arbeider wel. Tot 1866 waren vakbonden en stakingen illegaal, maar toen de wet werd gewijzigd, bleef ook daarna de inperking van de vrijheid op arbeid illegaal, dus arbeidersprotest bleef uiteindelijk toch strafbaar.³⁶

De topelites binnen de katholieke en liberale partij konden zich, net als de expanderende middenklasse, op een relatief comfortabele manier vinden in een status quo. De katholieke politicus Charles Woeste orakelde in het parlement zelfs dat er armen moesten zijn, want hoe kon de burgerij anders haar

Foto 2. De Bataviawijk, een Gentse arbeiderswijk rond 1840. Hier stonden huisjes van 20 m², met zes latrines en twee waterpompen voor de hele wijk, die uit zo'n 600 personen bestond. Collectie Universiteitsarchief Gent.

plicht tot liefdadigheid vervullen?³⁷ Toch naderde het uur waarop die visie publiek in twijfel werd getrokken. Na een aanslepende economische crisis en een nieuwe loonsverlaging braken in maart 1886 stakingen uit in de Waalse mijnen. Het leger schoot met scherp en er vielen 24 doden. Dat jaar markeert de geboorte van de zogenaamde ‘sociale kwestie’: bezorgdheid vanuit de politieke elites en de middenklasse om de maatschappelijke stabiliteit.

Natuurlijk was het armoedeprobleem al minstens een halve eeuw oud, maar pas in 1886 beseftte men dat het wel eens een bedreiging kon zijn voor het hele land. Een radicale hertekening van de bestaande machtsverhoudingen was uitgesloten, wegens te nadelig voor sommige groepen. Dus werd geleidelijke aanpassing het devies. Arbeiders moesten deel gaan uitmaken van het kapitalistisch-burgerlijk systeem, eerder dan het omver te willen werpen. Zo begon de derde fase in de sociale politiek. Tussen 1885 en 1914 werden de meest explosieve wantoestanden gedeeltelijk ontmijnd, maar zonder grote structurele veranderingen door te voeren. Dit was de overgangperiode tussen de ultraliberale nachtwakersstaat, die zo weinig mogelijk tussenbeide komt, en de sociale welvaartsstaat die na de Tweede Wereldoorlog volop tot ontwikkeling kwam.³⁸

Sociale politiek was dus lange tijd een beheersingsstrategie van de elites.³⁹ Beleid werd niet gestuurd door de behoeften van de armen, maar door de percepties van de machthebbers, want iets werd pas een sociale wantoestand als de burgerij er last van kreeg. Angst en machtsbehoud waren dan ook minstens even belangrijk als humanitaire bevoegdheid, zoals de staking van 1886 duidelijk illustreert. Dat betekent niet dat hulpverleners geen goede bedoelingen konden hebben. Het betekent wel dat we hen niet alleen als uitzonderlijk toegewijde en onbaatzuchtige personen moeten zien. Liefdadigheidsnetwerken konden gebruikt worden bij de opbouw van een politieke carrière. Deelname aan liefdadige activiteiten was een statussymbool.⁴⁰

Het is moeilijk om de geschiedenis van het Comité National te schetsen zonder het woord liefdadigheid te gebruiken. De term liefdadigheid legt echter de klemtoon op de goede bedoelingen van de hulpverlener, en laat de hulpbehoevende uit beeld verdwijnen. Het is een term die in dit boek dan ook met de nodige kanttekeningen gebruikt zal worden.

Sociale politiek op een kruispunt tijdens de belle époque

Geconfronteerd met een strijdlustige arbeidersbeweging kwam er na 1900 een aarzelend begin van sociale bescherming.⁴¹ Op dat moment waren de regeringen homogeen katholiek, en dat zou tot halfweg de Eerste Wereldoorlog zo blijven. Drie exemplarische maatregelen illustreren de geest van de sociale politiek op dat moment. De eerste maatregel was het inperken van kinder- en vrouwenarbeid in de symbolisch belangrijke mijnsector. Maar in fabrieken en op het platteland bleven kinderen even hard werken als daarvoor. Door selectieve maatregelen te nemen werden alleen de ergste wantoestanden aangepakt.

De tweede maatregel was het verstrekken van goedkope treinabonnementen voor (land)arbeiders. Door pendelen aantrekkelijk te maken, hoopte de katholieke regering de mensen onder de kerktoeren te houden. In deze optiek stond het stadsleven gelijk aan alle mogelijke wantoestanden: ziektes, uiteenvallen van traditionele gezinsvormen en vrijzinnigheid.⁴² De keerzijde van dit beleid was echter dat armen veel langer bleven hangen in uitzichtloze situaties. Tussen stad en platteland gaapte een enorme welvaartskloof.⁴³

Ten derde verkozen de katholieken bepaalde taken uit te besteden aan private organisaties, zodat de staat niet direct hoefde in te grijpen. Door een wet uit 1894 ontstond er een wettelijk kader voor de ziekenfondsen. Men kon zich vrijwillig aansluiten bij de ziekteverzekering, en iets soortgelijks bestond voor de pensioenen. De overheid gaf subsidies aan dit middenveld, maar de subsidiecriteria waren zo gekozen dat de katholieke organisaties bevoordeeld werden. Het rijk gesponsorde katholieke ziekenfonds stond onder leiding van de adel en de hoge burgerij en alternatieve ziekenfondsen hadden het moeilijk om een positie te verwerven.⁴⁴

Aan de ene kant waren er dus ondersteunende maatregelen, die mensen moesten beschermen tegen de risico's van het leven. Aan de andere kant bleef de stok altijd bestaan. Zo werden sinds 1886 rondtrekkende werklozen en migranten opnieuw gelabeld als ‘werkschuw’ – ook al was er door de crisis eigenlijk weinig of geen vraag naar extra arbeiders. Deze mensen werden opgepakt en voor jaren naar de strafkolonie van Merksplas gestuurd, als afschrikwekkend voorbeeld.⁴⁵ Alsof de napoleontische tijd gewoon terug was.

De officiële armenzorg bleef ondertussen een verantwoordelijkheid voor het lokale bestuur. De gemeenten waren verplicht om Burelen van Weldadig-

heid (*bureaux de bienfaisance*) te hebben, en ze mochten ook Commissies van de Burgerlijke Godshuizen (*Commissions des Hospices Civils*) oprichten. Die instellingen werkten nog grotendeels volgens het wettelijk kader van 1796. Een in 1895 opgerichte Koninklijke Commissie moest zich buigen over een nationale hervorming van de armenzorg, maar dat leverde weinig resultaten op.

Het Bureel van Weldadigheid gaf hulp aan achtergestelde gezinnen: voeding, kleding, dringende medische zorg, wat brandstof of geld. Het Bureel beschikte echter niet over belastinggeld om die taak naar behoren uit te voeren. Zo'n lokale instelling moest rondkomen met eigen middelen afkomstig uit onroerend goed, obligaties en interesten. Door die regeling bleven de rijkste gemeentes rijk terwijl de minder goed voorziene instellingen in een neerwaartse spiraal zaten. In geval van nood konden wel gemeentelijke subsidies aangevraagd worden of collectes gehouden. Veel moeten we daarvan niet verwachten. In de belle époque haalde het Weldadigheidsbureel van Gent slechts 10% van het totale budget uit zulke subsidies en giften. De steun aan hulpbehoevenden was bovendien te laag. Het Bureel van Weldadigheid stemde de uitgaven af op het eigen budget en niet op de reële noden. We weten dat 'godsvrucht' en 'werklust' soms doorslaggevende argumenten waren bij het bepalen van hulpbehoevendheid. Over meer objectieve criteria weten we veel minder.⁴⁶

De Commissies van de Burgerlijke Godshuizen waren verantwoordelijk voor de gestichten voor wezen en bejaarden. Op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werden deze instellingen gepercipieerd als de hel op aarde door diegenen die erin terechtkwamen. Een van de zeldzame toneelstukken geschreven door iemand uit het arbeidersmilieu, speelt in op het drama van bejaarde arbeiders die niet opgevangen kunnen worden door hun kinderen. In het toneelstuk verzucht een fictieve grootmoeder dat 'één ding haar zal spijten; dat ze mij van Pee scheiden, alsof we beesten zijn'. Voor de grootvader is er nog een andere bron van ongenoegen: 'dat briefken van den pastoor. Dat moet ik in mijnen ouwen dag beleven... Nu... 'k mag wel schreien'.⁴⁷ Voor een cultuur waarin emotionaliteit onder mannen niet bepaald werd geapprecieerd, is dat een straffe uitspraak. Zelfs wie in een armenklooster terecht wilde komen, moest dus aan bepaalde morele criteria voldoen. Ten slotte zouden deze officiële kanalen van hulpverlening weinig relevant blijken in bezettingstijd. Ze waren te lokaal en te vermolmd om in te spelen op de oorlogsnood. Albert

Henry, de secretaris van het Comité National, was de eerste om dat toe te geven.⁴⁸

Terwijl er binnen de nationale politieke instellingen weinig vertrouwdeheid was met sociale bescherming en de lokale hulpverlening wegdeemsterde, vulden andere groepen het vacuüm. Het ging om private vormen van sociale politiek: initiatieven vanuit de elite. Die private initiatiefnemers kwamen uit twee hoeken. Aan de ene kant was er de traditionele aalmoezenpolitiek vanuit de kerk. In deze hoek was een vertoog à la Woeste nog zeer sterk aanwezig. Aan de andere kant was er een minder dogmatische vorm van liberalisme, die zelfzorg en spaarlijver beklemtoonde. Beide sociale groepen hadden hun eigen biotoop. Terwijl op het platteland de sociale werken volledig gedomineerd werden door de katholieke kerk, was er in de stad meer ruimte voor het liberale zelfhulpconcept.

Voor sociale bescherming op het platteland (en de kleinere steden) kunnen we niet buiten de katholieke kerk. Her en der waren er natuurlijk ook partijloze machthebbers en conservatieve liberalen die min of meer dezelfde recepten toepasten, zoals er ook katholieken hun stempel drukten op het bestuur van grote steden. De tweedeling is dus niet absoluut, maar er was wel sprake van een tendens. In de klerikale hoek was er een blijvend geloof in liefdadigheid als de enige manier om met armoede om te gaan. Liefdadigheid was bovendien modieus en functioneel. Door aalmoezen te geven, wilde men de morele autoriteit van rijk over arm bestendigen. Voortdurend propageerde de kerk de samenwerking tussen sociale klassen, zonder rekening te houden met de eventuele nefaste gevolgen. Disciplineren (het afdwingen van orde en tucht) kwam op de eerste plaats. Zo hoopte men de eigen kudde te beschermen tegen het oprukkende socialistische gevaar.

Een belangrijke speler was het Sint-Vincentius a Paolo-genootschap, een katholieke lekenorganisatie. Jonge en welgestelde intellectuelen traden vooral toe om hun maatschappelijke ambities te verwezenlijken. Deze genootschappen gaven de armen hulp in natura, en zagen tegelijkertijd toe op hun kerkelijkheid. Merkten ze iets van drankmisbruik, gebrekkig kerkbezoek of opstandigheid tegenover de machthebbers, dan werden er harde sancties toegepast.⁴⁹ Hoewel de genootschappen een snelle bloei doormaakten in de belle époque, verloren ze zowat alle invloed na de Eerste Wereldoorlog. Een teken des tijds.

De tweede centrale figuur was de pastoor.⁵⁰ Bisschoppen stimuleerden de plattelandspastors om sociale werken op te richten, zoals verzekeringen voor kleinvee. Pastors werden de drijvende kracht achter het lokale verenigingsleven. Zo'n netwerk van ideologisch 'veilige' organisaties moest de volksmassa's begeleiden van wieg tot graf. Duivenmelkersclubs, geheelonthoudersverenigingen en gebedskrings voor vrouwen schoten als paddenstoelen uit de grond. Tegen 1918 waren 'genootschappen tegen het vloeken' nog steeds niet uit de mode.⁵¹ In de ijver om morele redding te brengen, verdween de materiele redding van de achtergestelde dorpelingen echter wel eens naar de achtergrond.

Als de zedeloze stad zich niet gedroeg zoals het vrome platteland, dan bracht men het platteland wel naar de stad. In 1902 nam de onderpastoor van Sint-Pieters-Buiten in Gent het woord op een vergadering van het Werk van den Akker. Dit initiatief voorzag behoeftige gezinnen van een stukje grond en wat zaaigoed, zodat zij hun eigen groenten konden kweken. De katholieke burgerij van Gent sponsorde. Bij de voorstelling van het eerste jaarverslag was de onderpastoor erg lovend over dit initiatief, want:

*De gewone aalmoes kwetst den werkman in zijne natuurlijke fierheid, ze doet hem gevoelen hoe ellendig hij is te moeten leven uit vreemde handen. De aalmoes van het land, integendeel, verheft hem zedelijk [...]. Hij klimt uit de diepte van ellende – meestal veroorzaakt door zedelijk verval [...]. Zedelijk opgebeurd verzaakt hij aan zijne vroegere dwalingen van klassenhaat, hij ziet helder hoe oproermakers en verdelgers van wettelijk en zedelijk gezag enkel zijne driften vleien, met holklinkende woorden van gelijkheid en broederlijkheid [...]. Nu eerst begrijpt hij hoe de christene liefde [...] zalft en heelt, niet met hersenschimmen en droombeelden, maar met weldaden. En in zijn herte voelt hij de dankbaarheid opwellen: de gehate rijke van vroeger wordt zijn vertrouweling.*⁵²

Het citaat is opmerkelijk, en niet alleen door het kwistig gebruik van het woord 'zedelijk'. Met zijn speech bundelde de onderpastoor alle elementen van de traditionalistische aalmoezenpolitiek. Ten eerste het belang van de oude machtsverhoudingen en eendracht tussen de klassen. De kerk idealiseerde het platteland, omdat daar de verhoudingen nog 'juist' en harmonieus waren. Rijken wensten zich geliefd te voelen bij de armen. Met andere woor-

den: armen mochten niet ter discussie stellen dat het aandeel in hun budget bestemd voor pure overleving, tot drie keer extra kon worden uitgegeven door de burgerij.⁵³ Door plantzaad uit te delen voor savooien, wortelen en spruiten, wensten de welgestelde sponsors meteen ook hun eigen nachtrust te verzekeren.

Ten tweede erkende ook de onderpastoor van Sint-Pieters-Buiten de impact van de economie op de armoedeproblematiek niet. De armen droegen zelf schuld aan hun verloedering. Ze moesten heropgevoed worden, gestraft of tegen zichzelf beschermd.⁵⁴ De onderpastoor van Sint-Pieters-Buiten repte met geen woord over uitbuitingslonen, huisjesmelkers of het feit dat arbeiders bijna niets konden sparen. Toch waren de volkstuintjes net een antwoord op de soms maandenlange werkloosheid bij textielarbeiders. De initiatiefnemers kenden de realiteit dus heel goed, maar deze 'diepte van ellende' was in de optiek van de pastoor 'meestal veroorzaakt door zedelijk verval'. En wie iets anders beweerde, was een 'oproermaker en verdelger van wettelijk en zedelijk gezag'.

Het initiatief ging ten slotte ook voorbij aan de totale onervarenheid van stedelingen in het telen van gewassen. De eerste resultaten van het Werk van den Akker waren niet slecht, maar ook niet schitterend. Ondertussen hadden Belgische arbeiders de langste werkdagen in Europa.⁵⁵ Toch vonden de sponsors dat zij in hun 'vrije tijd' gerust hun eigen voedsel konden kweken, 'met hulp van vrouwen en kinderen'. Dat was meten met een dubbele standaard. Het was namelijk ondenkbaar dat burgervrouwen buitenshuis zouden werken, of dat burgerkinderen geen prestigieuze opleiding zouden kunnen volgen. Op zulke statussymbolen hadden de tuinierende arbeiders natuurlijk geen recht. Het Werk van den Akker was echter een succes omdat het steunverlening ruilde voor arbeid. Hulpverlening moest zo beperkt mogelijk blijven in tijd en omvang, anders konden 'slechte' armen er wel eens van profiteren om hun leven in luiheid door te brengen. Het jaarverslag van het Werk van den Akker waarschuwde zelfs expliciet tegen te veel vrije tijd, die toch maar in 'cafés en luiheid' zou opgaan.⁵⁶

Een andere visie op sociale bescherming en armoede vinden we bij groepen van progressief-liberale signatuur. De gemeenschappelijke noemer van progressief-liberalen is wat problematisch; deze 'sociale hervormers' waren op heel verschillende terreinen actief (bijvoorbeeld hygiëne, onderwijs, vrou-

wenemancipatie...) en koesterden heel diverse meningen. Als groep hadden ze echter wel een aantal gedeelde kenmerken. Het waren voornamelijk leden van de middengroepen en de lagere burgerij. Ze onderschreven de eis voor het algemeen stemrecht, en werkten dan ook af en toe samen met de arbeidersbeweging. Ten slotte dachten ze heel sterk in fasen: arbeiders waren nog niet ontwikkeld genoeg om zich politiek te manifesteren... maar met een beetje weloverwogen advies zouden ze dat snel worden.⁵⁷ Deze progressistische beweging stond vooral sterk in de steden, waar ze de aantrekkingskracht van de oude liberale partij verruimde.

In Gent vinden we niet alleen het Werk van den Akker, maar ook een van de meest sprekende successen uit die progressief-liberale hoek. In de Arteveldestad waren zowel binnen de christelijke als de socialistische vakbonden werkloosheidskassen ontstaan. Leden gaven vrijwillig een stukje van hun loon aan de kas. Als ze zonder werk vielen kregen ze een brood per week en een klein bedrag. Rond 1890 waren die werkloosheidskassen schaars: te weinig leden participeerden, de lonen waren laag en bij een echte werkloosheids crisis moest er zwaar geleend worden. Negen jaar later hadden 32 van de 41 Gentse vakbonden die negatieve kringloop echter omgebogen. De sterk ontwikkelde werkloosheidskassen boden rond de eeuwwisseling al zes frank per week bij werkloosheid, en dat maximaal vijftig dagen lang.⁵⁸

Dat was een opmerkelijk succes, dat alleen in het Luikse werd nagedaan. Hoe konden de kleinschalige en lokale werkloosheidskassen ontsnappen uit de financiële wurggreep en écht relevant worden? Ten eerste was er stevige concurrentie tussen christelijke en socialistische verenigingen, die elk de beste dienstverlening probeerden aan te bieden. Ten tweede was de syndicalisatiegraad in de stad Gent erg hoog. Ten derde konden de Gentse arbeiders meesurfen op een goede economische conjunctuur. De werkloosheid bleef binnen de perken waardoor de werkloosheidskassen reserves konden opbouwen. De vierde en belangrijkste factor was echter dat het Gentse gemeentebestuur deze vorm van zelfzorg ondersteunde. Het elitaire steuntje in de rug aan de arbeidersbeweging maakte het verschil. De centrale figuur in dit 'Gentse systeem' was de progressief-liberale socioloog Louis Varlez, die ook in de Eerste Wereldoorlog nog een opmerkelijke rol zou spelen.

Toen op het einde van de negentiende eeuw bloederige arbeidersbetogingen uitbraken in Gent, richtte de stad een studiegcommissie op waarin ook

Louis Varlez zetelde. Als gevolg daarvan werd in 1900 een Gemeentelijk Fonds opgericht. Dit fonds gaf subsidies aan de werklozen via de vakbonden. Zo opende Varlez de weg naar samenwerking tussen vakbond en gemeentebestuur, en dat op gelijke voet. Alleen in Luik bestond een soortgelijk systeem. In het Gentse systeem kreeg een werkloze bij de vakbonden een uitkering, waarna de vakbonden een betalingsbewijs indienden bij het gemeentelijk fonds. Ze kregen dan een deel terugbetaald. Voor elke frank gemeentelijke subsidie had de vakbond er twee uitgegeven. In het Gentse systeem kregen ook de arbeiders die niet waren aangesloten bij de vakbond hetzelfde voordeel. Zij moesten dan een spaarrekening openen in het stadhuis en daar regelmatig iets op storten. In geval van werkloosheid kregen ook zij een extra bedrag van de stad.

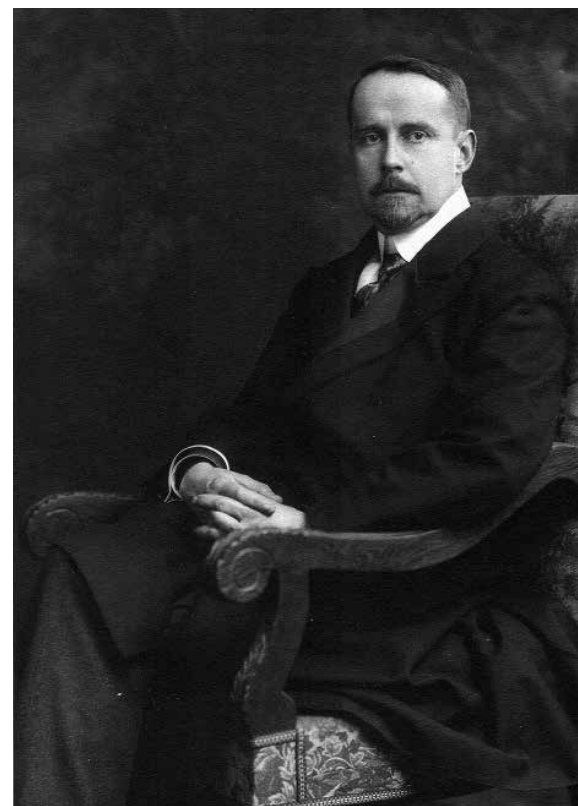

Foto 3. Louis Varlez, werkloosheidsspecialist en bedenker van het Gentse systeem van werkloosheidsverzekeringen. Collectie Universiteitsbibliotheek Gent.

Het Gentse systeem was een definitieve en doelbewuste breuk met de oude politiek van het Weldadigheidsbureau. Toch was de erkenning van de vakbonden in het hele systeem een toegeving tegen wil en dank. Varlez' houding was helemaal in overeenstemming met zijn liberale principes. Hij verkoos nog steeds de steun aan de individuele spaarder, in plaats van aan de collectieve arbeidersorganisatie zoals in Luik. Het Gentse systeem was bovendien nog steeds een vrijwillige verzekering en geen sociaal recht.⁵⁹

De progressief-liberalen beschikten niet over het industriële grootkapitaal van de topelite, maar dat compenseerden ze via intellectueel kapitaal.⁶⁰ Sociologen, letterkundigen en juristen waren goed vertegenwoordigd. Het 'werk' van de progressief-liberalen bestond voor een groot stuk uit onderzoek en debat, zonder dat daar noodzakelijk concrete gevolgen uit voortvloeiden. Zo werd tijdens een congres van de Association Internationale pour le progrès des sciences sociales gedebatteerd over de vraag of arbeiders zieke familieleden konden bezoeken in ziekenhuizen. Ja, zo meende de Brusselse arts Crocq, want dokters konden de arbeiders informeren over hygiënisch voedsel en medische voorschriften. Daarom waren er in ook sommige ziekenhuizen volksbibliotheken aanwezig. Neen, zo meenden dan weer de tegenstanders. Het vrije bezoekrecht van ouders naar hun in het ziekenhuis opgenomen kinderen zorgde voor 'een weerzinwekkende onhygiënische toestand' in de ziekenhuizen. Op datzelfde congres werd ook nagedacht over de grens tussen aalmoezen geven, de moraliteit bewaken en de spaarijver aanwakkeren. Crocq merkte dat arbeiders naar de pandjeshuizen liepen om snel krediet te krijgen voor een wijkfeest of een kermis. Dit 'middeleeuws restant' moest volgens hem worden afgeschaft ten voordele van een spaarkas. Sessievoorzitter Heemskerk vond dat te vroeg. Pandjeshuizen waren volgens hem beter dan aalmoezen; anders zouden de mensen van de steun leven en niet meer willen werken.⁶¹

Hoewel de progressief-liberalen zich dus afzetten tegen bepaalde oudere klerikale praktijken, waren er wel een aantal gemeenschappelijke standpunten: onder andere over het gevaar van luiheid en de noodzaak van heropvoeding bij arbeiders. Progressief-liberalen disciplineerden de armen evenzeer als de conservatieve katholieken, al gebruikten ze andere accenten. Ten slotte waren ook hun recepten niet altijd succesvol. Het Werk van den Akker kon geen denderende resultaten voorleggen. De spaarbanken voor arbeiders die door

progressief-liberalen de hemel in werden geprezen, konden dat evenmin. In Gent waren er in 1913 amper vijftien arbeiders aangesloten bij het spaarfonds.⁶² Toch is er een groot verschil tussen de liberale arts Crocq en de onderpastoor van Sint-Pieters-Buiten. Terwijl die laatste hamerde op machtsbehoud en morele orde, wensten de progressief-liberalen de armenzorg vooral te professionaliseren. Terwijl de kerk de wereld wilde redden van dreigende gevaren, meenden de progressief-liberalen dat de wereld er alleen maar beter op kon worden.

In beide vertogen lag de nadruk op verantwoordelijkheid, en niet op recht. Toch was het concept van rechten en gerechtvaardigde aanspraken erg belangrijk voor de man op de straathoek. En het systeem van Varlez zou niet ontstaan zijn zonder een basis van grassroots-actie door de arbeiders en de hulpbehoevenden zelf. Tijd dus om het perspectief te leren kennen van diegenen die ook echt hulpbehoevend konden worden.

De belofte van een beter leven

Wat vonden de arbeiders zelf rechtvaardig of onrechtvaardig? Hoe gingen de armen om met al die uitgekende systemen om hen 'burgerlijker', braver en 'beter' te maken? Zeker is dat in hun wereld sociale politiek (zijnde de beheersingsstrategieën van de elites) niet de enige factor van belang was. De arbeiders hadden hun eigen kleinschalige organisaties (zoals de eerste vakverbonden) en toonden onderlinge solidariteit. Daarnaast was er een heel gamma aan trucjes om met armoede en nood om te gaan, zoals een bezoek aan het pandjeshuis aan de vooravond van de kermis...

De geschiedenis van de sociale politiek is niet volledig zonder dit deelnemersperspectief. Zo ziet het internationaal geroemde 'Gentse systeem' van Varlez er al heel anders uit in de ogen van de Gentse socialistische arbeiders zelf, want zij waren aanvankelijk tegen het systeem. Ze wensten liever de stakingskassen uit te breiden: fondsen om op te overleven bij een staking of een lock-out. Fondsen, met andere woorden, waarmee ze toegevingen konden afdwingen bij de werkgevers. Wat naar de werkloosheidsfondsen ging, was verloren voor andere projecten. Bovendien vroegen de Gentse arbeiders tijdens de gewelddadige stakingen van 1890 en 1892 geen werkloosheidssteun, maar *werk*. Dat het werkloosheidsfonds politieke prioriteit kreeg, riep bij de arbeiders – aldus historicus Guy Vanthemsche – het 'spookbeeld van armenbureau en burgerlijke filantropie op'.⁶³

De Britse historicus Tony Judt gaf het deelnemersperspectief op een rake manier weer:

Het is goedkoper om de armen aalmoezen te schenken uit liefdadigheid dan hun het recht te geven op allerlei vormen van sociale bijstand. Met 'liefdadigheid' verwijs ik naar initiatieven uit private, onafhankelijke of religieuze hoek. De hulp is afhankelijk van het inkomen en wordt geschonken in de vorm van voedselbonnen, toelages voor huisvesting, goedkope kleding enzovoort. Maar iedereen weet dat het zeer vernederend is om dit soort hulp te ontvangen. Omgekeerd is het niet vernederend om een recht in ontvangst te nemen. Wie als burger recht heeft op openbare bijstand – zonder dat iemand begint te onderzoeken of je wel diep genoeg gezonken bent om die bijstand te 'verdienen' – zal zich niet vernederd voelen om die aan te nemen. Maar zulke rechten en verworvenheden zijn duur.⁶⁴

Judt schetst het essentiële verschil tussen een sociale politiek van gunsten, en een van rechten. In een systeem van gunsten zijn schaamte en vernedering voor de ontvanger nooit ver weg.⁶⁵ Niemand leeft graag van aalmoezen. Mensen behouden liever hun trots door zelf hun leven op te bouwen. De geschiedenis zit dan ook vol strijd om bepaalde rechten te veroveren: het recht op bescherming voor wie zwaar ziek wordt, het recht op steun aan wie een heel leven heeft gewerkt en te oud is om dat nog te doen, het recht van elk kind om naar school te kunnen gaan, eerder dan hard te moeten werken omdat het uit een onbemiddeld gezin komt. Deze voorrechten zijn inderdaad duur: ze vragen onderhandeling, herverdeling en regels op grote schaal. Er moet voldoende solidariteit bestaan om zo'n systeem te ondersteunen. En er moet druk op de ketel staan. Machthebbers gaan niet uit zichzelf herverdelen. Tijdens de belle époque was de evolutie van een systeem van gunsten naar een van (beginnende) rechten in volle gang.

Om te weten wat er leefde onder arbeiders en noodlijdenden, kunnen we niet anders dan kijken naar de arbeidersbeweging. We zullen hier vooral focussen op de socialistische beweging; die was niet alleen sterk ontwikkeld aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, maar ze stelde ook veel radicalere eisen dan de – nog steeds door elites gepatroneerde – christelijke arbeidersbeweging. De socialistische beweging vertegenwoordigde natuurlijk niet alle noodlijdenden, en zelfs niet 'de' loonarbeider. Op het platteland, waar zelfs de

meest verpauperde landarbeider gehecht was aan zijn 'eigen' grond, was het socialisme met zijn discours van collectief bezit totaal onsuccesvol. Een ijzersterk klerikaal web bemoeilijkte bovendien de propaganda in rurale gebieden.

Gezien de beperkte middelen en de grote weerstand mag het trouwens een wonder heten dat er een echte oppositiebeweging voor en door arbeiders ontstond. In 1902 vielen tijdens betogingen voor het algemeen enkelvoudig stemrecht opnieuw een aantal doden in Brussel en Leuven. De weerstand tegen 'het rode gevaar' was zo extreem dat de politie zelfs de rouwkransen ter ere van deze arbeiders liet weghalen.⁶⁶ Maar de opgang was niet te stoppen. De drijvende krachten binnen de beweging waren Brussel en de textielhoofdstad Gent, maar ook in andere steden kwamen er socialistische kernen. De Belgische Werkliedenpartij (BWP) werd opgericht in 1885. In 1894 haalde ze bij de eerste parlementaire verkiezingen met algemeen meervoudig stemrecht uit het niets maar liefst 28 van de 152 zetels. Dat lijkt misschien niet indrukwekkend, maar daarmee overklasten de socialisten wel de liberale partij, tot dan de tweede partij van België.⁶⁷ Socialisten en progressief-liberalen besloten elkaar dan ook te versterken.

Nog belangrijker dan dit nationale succes was de enorme lokale dynamiek en verankering van de beweging. Er waren socialistische winkels en apotheken (gestoeld op het principe van de coöperatieve onderneming), ziekenfondsen, vakbonden, wijk- en propagandclubs, fanfares en leesclubs...⁶⁸ En dan laten we het effect van de socialistische beweging op de katholieke arbeiders nog buiten beschouwing. Ook christelijk geïnspireerde arbeidersverenigingen en coöperatieve bakkerijen kwamen in een steeds sneller tempo tot ontwikkeling.

Op het eerste gezicht heeft dit lokale verenigingsleven weinig van doen met de ideologie van de socialistische partij, die was gebaseerd op de radicale geschriften van Karl Marx en consorten. De revolutionaire ambities die de BWP in theorie huldigde, was voor het establishment een welkom argument om de partij weg te zetten als 'verdelgers van het wettelijk en zedelijk gezag' en dies meer. In de praktijk was juist het omgekeerde waar.⁶⁹ De BWP probeerde wilde stakingen te temperen en vertaalde het ongenoegen onder de massa naar concrete – maar haalbare – eisen. Eerder dan de totale vernietiging van het kapitalistisch systeem na te streven, probeerde de partij binnen te breken in de machtsstructuren van het kapitalisme, en die geleidelijk te hervormen. Dat leidde dan weer tot eindeloze discussies met anarchisten en andere men-

sen van linkse signatuur. De partij bevond zich dus in een hachelijke positie, tussen de aanvallen van links en rechts. Maar de socialistische beweging promootte, stap voor stap, een droom die wel door meerdere maatschappelijke groepen geapprecieerd werd: de belofte van een beter leven. Ook de welgestelde burgers verkozen respectabele arbeidersverenigingen boven woedende en onvoorspelbare menigtes. En voor de meeste arbeiders hadden de initiatieven om het dagelijks leven te verbeteren meer allure dan Marx' eloquente theorieën over arbeidsaliënering en meerwaarde.

Foto 4. De Jubileumstoet ter ere van 25 jaar coöperatieve Samenwerkende Maatschappij Vooruit trekt door de Sint-Jacobsnieuwstraat in Gent, op 24 juli 1906. Voor de arbeidersbevolking was het een manier om de straten van de stad eervol in te palmen. Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis.

In 1913 waren er al 271 coöperatieve winkels in België. De consumenten-coöperatie was hét middel om de arbeiders materiële verbeteringen te geven. De coöperatie haalde startkapitaal op bij haar leden, kocht producten in aan een voordelige prijs en op grote schaal, en verkocht ze goedkoop door aan de leden. Ook de winst werd gedeeld onder de leden, in de vorm van een jaarlijks bedrag (ristorno).⁷⁰ Daarnaast waren er ook producentencoöperaties: arbeiders

verenigden zich in kleine bedrijfjes en probeerden zo een betere prijs te bedingen voor hun product. Omdat de coöperatie in collectief bezit was, en niet in handen van een kapitaalbezitter, konden sociale waarden even belangrijk worden als puur winstbejag.

Opnieuw illustreert Gent als geen ander het succes van dergelijke consumentencoöperaties. De Gentse coöperatie Vooruit werd uiteindelijk de drijvende kracht van de hele nationale beweging. In de wereld van Vooruit – aanvankelijk vooral bakkerijen maar later ook apotheken, kledingwinkels, een volkshuis én een bijbehorende krant – werd de revolutie *geconsumeerd*. Banale, alledaagse activiteiten zoals een nieuw hemd kopen, konden in theorie leiden tot een andere wereld. De socialistische voorman Edward Anseele stampte het imperium van Vooruit uit de grond en leidde het met strakke – en ietwat autoritaire – hand. Maar het werkte wel. Dankzij het winkelsysteem van Vooruit kreeg de partij een permanente toevloed van kapitaal. Ze ondersteunde er stakers mee, maakte propaganda en bouwde de partijstructuren op. Ook de consument had er voordeel bij. Hij of zij betaalde niet langer te veel voor producten zonder kwaliteit. Het ‘bedrijf’ Vooruit werd al in 1886 door een Britse krant beschreven als een toonbeeld van hygiëne en goede werkomstandigheden. Het loon van de zeventig arbeiders die er werkten, lag hoger dan dat in andere bedrijven.⁷¹

Een van de belangrijkste troeven voor de consument was misschien wel de afwezigheid van vernedering. Consumptie was nauw verbonden met prestige en identiteit. Wie geen eten meer kon kopen voor vrouw en kinderen verloor het imago van respectabel werkman. Kleine extraatjes (zoals speelgoed of vlees) waren voor veel werklieden een reële bron van vreugde. De coöperatieve winkels van Vooruit speelden daarop in. Daar kwam niemand binnen als een meelijwekkende stumper. Men was er klant, en dus ook meteen koning. Door ‘onder kameraden’ te kopen kon de beweging alleen maar sterker worden, en de positie van de werkman dus ook.

De glamoureuze kledingwinkel van Vooruit aan de Gentse Vrijdagsmarkt werd een van de symbolen van een rooskleuriger toekomst. Die was er gekomen dankzij een lening van de schatrijke industrieel Ernest Solvay, een man die nog diverse malen zal opduiken in dit verhaal.⁷² De winkel had vier verdiepingen, een lift en zelfs elektrische verlichting. De woorden ‘Werklieden aller landen, verenigt U!’ sierden de gevel. Wat een verschil met de omgeving die

de meeste arbeiders kenden: nauwe huisjes zonder stromend water of verwarming, vale en verschoten kleren, nooit iets nieuws. Zulke prestigeprojecten gaven zelfs de armste werkman een gevoel van eigenwaarde. Zo noteerde Pol De Witte, een overtuigd socialist en later een felle tegenstander van Anseele en de coöperatieve beweging, de volgende scène uit het straatleven:

*Eens hoorde ik een armen drommel die met eenen ellendige plunje aan het lijf, bibberend van de koude, de warme kleederen stond te bewonderen voor de spiegelruiten van het grootsch magazijn uitgestald, tot zijne vrouw met innige zelfvoldoening zeggen: 'Dit alles is het onze.'*⁷³

Iets soortgelijks verkondigde ook de socialist en hoogleraar Louis de Brouckère in 1905, zij het dan in zwierigere woorden:

*Omdat de arbeiders meer en meer een goed georganiseerd geheel vormen [...] verheft zich dag na dag de ziel van het proletariaat en komen steeds duidelijker, steeds zuiverder de elementen van de intelligentie, de adeldom en schoonheid van de arbeiders naar buiten [...].*⁷⁴

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was de economische conjunctuur vrij goed.⁷⁵ De Belgische arbeiders van 1913 waren globaal gezien iets beter gevoed en gekleed dan die uit 1840. 'Adeldom en schoonheid' zijn gemakkelijker terug te vinden bij mensen die al eens een beroep konden doen op een dokter, en die zich zeep en spek op zondag konden veroorloven.⁷⁶ Ook de koopkracht steeg. Dat lijkt een handige meevaller, maar die stijging was vooral ook nodig om de commercialisering van het dagelijks leven op te vangen. Steeds meer consumptiegoederen kwamen niet meer uit de moestuin of de handen van nijvere gezinsleden, maar uit winkels en fabrieken.⁷⁷

In 1913 brak alweer een massale algemene staking uit. Het strijdpunt was het algemeen enkelvoudig stemrecht: één man, één stem, zonder rekening te houden met persoonlijk bezit. De staking kon zelfs onder diegenen die buiten de socialistische beweging stonden op sympathie rekenen. De katholieke regering-de Brocqueville gruwde van die eis en mobiliseerde het leger en de rijkswacht. De staking van 1913 was echter goed voorbereid en vooral stevig onder de controle van de socialistische beweging. Onder het motto 'kalm,

vreedzaam, wettelijk' nam de Belgische Werkliedenpartij allerlei kleine en slimme maatregelen om oproer te voorkomen. Het formele eindresultaat van de staking was de studiec commissie van de 31, een ietwat reactionaire klik die waarschijnlijk geen knopen zou doorhakken. Maar er waren tenminste geen arbeiders neergeknuppeld in de straten. Achter de schermen werd wel onderhandeld. De BWP kwam versterkt uit de staking en wachtte haar tijd af. Een beter leven leek dichterbij dan ooit.⁷⁸

Foto 5. Arbeiders richtten zelfsoepkeukens op om de staking van 1913 te overbruggen. Een algemene werkstaking betekende voor de arbeiders onverbiddelijk loonverlies en voor de vakbeweging een serieuze aderlating. Nog geen jaar later zouden de arbeiders opnieuw moeten overleven dankzij soepkeukens, al zouden die in een volledig andere context opereren. Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis.

En toen marcheerden de Duitsers binnen. Alle interne politieke veranderingen leken daardoor afgeremd; het was alle hens aan dek om – eensgezind – de vijand te bekampen. Vijf jaar lang moesten arbeiders hun aanspraken tijdelijk in de ijskast zetten, omdat er andere prioriteiten waren. Alsof dat nog niet erg genoeg was, deed een oude vijand opnieuw zijn intrede: honger. Tegen 1917 was de situatie ronduit hopeloos. Voor veel stedelingen bestond de hoofd-

maaltijd uit een bekertje soep en een sneetje brood. Het tijdperk van auto-noom initiatief en politieke emancipatie eindigde met een nooit gezien ver-toon van aalmoezenpolitiek en ontbering. Dat de rijken broden uitdeelden en de armen stilzwijgend hun hand moesten uitstrekken, was een pijnlijk maar zeer reëel anachronisme.

De hulpbehoevenden aan zet in oorlogstijd

Uit het voorgaande werd duidelijk dat sociale politiek een vorm van machts-uitoefening was, en dat er verschillende visies over bestonden. Stemmen uit de katholiek-conservatieve hoek, het progressief-liberale kamp en de socialis-tische beweging kwamen aan bod. Nog steeds blijven de mensen van vlees en bloed, die daar allemaal mee geconfronteerd werden, enigszins ongrijpbaar in de nevelen van de geschiedenis hangen. Wat was hun aandeel in het ver-haal? Dat we het antwoord niet goed kennen, komt vooral omdat die mensen weinig rechtstreekse sporen of bronnen nalieten. Toch is er een manier om ook hun actieve deelname in de geschiedenis op te sporen: de gedetailleerde zoektocht naar hun dagelijks leven.

Dagelijks leven is hier niet bedoeld als een eindeloze opsomming van tri-viale feitjes. Wel kunnen bepaalde acties uit het dagelijks leven de bestaande machtsverhoudingen in twijfel trekken. Grapjes, kruimeldiefstal, alledaagse routines... Ze kunnen een toegangspoort zijn tot een ongeschreven 'ideologie van de massa': even reëel als de geschriften van de progressief-liberaal Louis Varlez of de organisatiestructuren van de socialist Edward Anseele. Het dage-lijks leven is misschien wel begrensd, maar niet gedetermineerd.

De overtuigingen en praktijken van de massa op dat moment in de tijd zijn zelfs essentieel, omdat sociale politiek duidelijk op een kantelpunt stond. In hoeverre kon en moest de arbeidersklasse geïntegreerd worden? De vraag was niet per se welke beslissingen men moest nemen, maar *wanneer* men ze zou nemen. Volgens de historicus Emmanuel Wallerstein kunnen op zulke breukmomenten kleine daden grote gevolgen hebben, omdat er onderhan-deld wordt over een nieuw systeem: 'Our behaviour really matters.'⁷⁹ Het is dan ook niet vol te houden om de geschiedenis van de sociale politiek (of andere na-oorlogse evoluties) te schrijven en de Eerste Wereldoorlog over te slaan, alsof alles toen stil lag. Integendeel, ondanks het schijnbare immobilisme kwam achter de schermen juist alles in een stroomversnelling. De veranderingen zijn

echter beter zichtbaar in de straten van het bezette land dan op de tekentafel van beleidsmakers. Filantropie, consumentencoöperatieves, volkstuinjes en gesubsidieerde lokale werkloosheidskassen bleken tijdens de bezetting nog steeds van belang. Maar allemaal moesten ze, meer dan anders, rekening hou-den met onvrede en onrust onder de massa's.

Om de rol van de ondergeschikte groepen te begrijpen, is de vergelijking met het theater interessant. Voor de Amerikaanse antropoloog en politiek wetenschapper James Scott nodigt elke vorm van machtsuitoefening uit tot rollenspel en rituele communicatie.⁸⁰ Bestaande ideeën over superioriteit en inferioriteit worden in de publieke sfeer voortdurend bevestigd via rituelen en etiquette. Daarom is er volgens Scott een officiële versie van de werkelijkheid, en een verborgen versie. Het openlijke, zichtbare vertoog dat machthebbers en ondergeschikten met elkaar delen noemt hij het 'public transcript' (pu-blieke vertoog). Dit vertoog wordt vormgegeven van bovenaf en bevestigt de machthebbers in hun positie. Zo zullen de machthebbers zichzelf in het public transcript over de hulpverlening in de Eerste Wereldoorlog voorstellen als be-langeloze en vrijgevege schenkers, terwijl de ondergeschikte groepen slechts passieve en dankbare decorstukken zijn. Het is niet moeilijk om naoorlogse werken te vinden waarin deze stereotypen effectief worden gebruikt. In het theater van het dagelijks leven wordt het public transcript voortdurend opge-voerd, dus ook in de herinneringscultuur van een oorlog.

Er bestaat echter ook een verborgen versie van de feiten: een zogenaamd 'hidden transcript' (verborgen vertoog) dat als het ware alleen in de coulissen wordt opgevoerd. Om zijn punt te verduidelijken gebruikt Scott een oud spreekwoord: 'Als de heer passeert, buigt de wijze boer diep het hoofd, en laat stil een scheet.'⁸¹ Zowel machthebbers als ondergeschikte groepen heb-ben zo hun verborgen vertoog, dat alleen 'onder gelijken' openlijk aan bod komt. Het hidden transcript van de ondergeschikte groepen is slecht gekend, maar wel uitermate interessant voor ons begrip van de Eerste Wereldoorlog. Dit vertoog bevat frustratie, roept om vergelding of spot met de kleine kantjes van de heersers. Carnaval is een typisch moment waarop het hidden transcript naar buiten komt. Roddels, anonieme boodschappen en cafépraat zijn andere vindplaatsen voor het hidden transcript. Dat dit discours zo goed verborgen is, komt omdat elites het konden bestraffen of – zeker in oorlogstijd – wegzetten als 'onpatriottisch'.⁸²

Door op zoek te gaan naar het *hidden transcript* kunnen we sociale politiek tijdens de Eerste Wereldoorlog op een frisse manier bekijken. We willen echter verder gaan dan de theaterkunsten van de machtsuitoefening. In dit boek gaat het niet alleen om wat mensen zeggen en denken in oorlogsomstandigheden, maar ook om wat ze doen. Welke spanningen ontstonden er door de massale honger? Hoe werd die spanning gekanaliseerd? Hoe zochten ondergeschikte groepen hun eigen weg, tegen de bestaande machtsstructuren in? Scott raadt ons aan op zoek te gaan naar wat hij 'infrapolitiek' noemt: allerlei verdoken acties die getuigen van onvrede en protest. Daarnaast riep ook de Franse sociale wetenschapper Michel de Certeau 'plantrekkerij' en 'gemorrel in de marges' uit tot een volwaardig thema in de geschiedschrijving. Dit boek probeert dat spoor te volgen.⁸³

Een stad en een dorp in oorlog: een Griekse tragedie

De Belgische geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog bleef lange tijd 'vaderlandsche' geschiedenis in de meest traditionele zin van het woord. Ze was met name erg gefocust op de staat en de versterking van het nationale gevoel. Een oorlogsverhaal was dan ook niet compleet zonder uitleg over het Belgische leger, de Belgische koning en de regering, aangevuld met de diplomatieke achtergrond.⁸⁴ De burgerbevolking was vaak afwezig. De sociaal-economische weerslag van de oorlog werd uitgedrukt in nationale tendenzen en statistieken. Nog wat later deed, vooral vanuit Frankrijk, het model van de oorlogscultuur zijn intrede. Dat schonk meer aandacht aan emotie en beleving. Zo bleken de vele postkaarten uit de oorlogstijd een verklikker voor culturele noties over het gezin en de familie.⁸⁵ Het bleef echter maar vaag wie precies die culturele noties koesterde: de producenten van die postkaarten, de artistieke en culturele elite of de (ongrijpbare) man in de straat. Studies die het sociaal-economische linkten aan concrete gemeenschappen en situaties, bleven vrij schaars in de Belgische historiografie.

Wel was er buiten het universitaire circuit een opgang van soms nostalgische en soms uitgesproken gedepolitiseerde verhalen over 'de kleine man' in oorlogstijd. De depolitisering bestond erin dat machtsstructuren, sociale controle en sociale ongelijkheid niet werden betrokken in het oorlogsverhaal. Die andere invalshoek was misschien begrijpelijk in het licht van de vaak ontoegankelijke en verstarde academische tradities, maar was niettemin veelzeggend.⁸⁶

Recent historisch onderzoek uit het buitenland schenkt echter wel weer aandacht aan het leven in steden of regio's, zonder te vervallen in de *petites histoires* zonder context.⁸⁷ Het vertrekpunt is de 'leefgemeenschap', waarmee men niet alleen verwijst naar een geografische plaats, maar ook naar een sociale plaats waar verschillende groepen samen hun dagelijks leven vormgeven. Ze werken er, consumeren er en komen soms in botsing met elkaar. Geschiedschrijving op zo'n kleine schaal kan veel onthullender zijn dan geschiedschrijving over de natiestaat.⁸⁸ Geen wonder dat genres zoals 'Alltagsgeschichte' (geschiedenis van het dagelijks leven), 'people's history' (geschiedenis van de arbeidersklasse) en 'microstoria' (microgeschiedenis; studies over kleine maar betekenisvolle details die iets vertellen over het tijdsgewricht in kwestie) in de jaren tachtig omarmd werden in talloze universiteiten.⁸⁹ Al deze varianten op geschiedschrijving probeerden de grote geschiedenis terug te brengen op mensenmaat, met alle verwondering, humor en tragiek die eruit voortvloeit.⁹⁰

Natuurlijk heeft zo'n aanpak ook nadelen. Het beeld is beperkter en niet noodzakelijk representatief. Toch zijn er sterke argumenten om de methodes van 'Alltagsgeschichte' en 'microstoria' los te laten op de Eerste Wereldoorlog. De nationale schaal is problematisch als we meer willen weten over België in 14-18. Het bezette land was immers opgedeeld in een *Generalgouvernement* (ook bekend als het *Okkupationsgebiet*) en een *Etappengebiet*, met steeds wisselende regels en bezettingstroepen. De Belgen zaten, in de memorabele metafoor van historica Sophie De Schaepdrijver, levend ingemetseld in hun gemeenten.⁹¹ Terwijl het bezettingsregime in de ene gemeente misschien nog vrij mild was, kon een lokale Duitse potentat drie kilometer verderop hel en verdoemenis zaaien. Vandaar het belang van detaillistisch onderzoek.

Vandaar ook mijn keuze om het dagelijks leven in een klein dorp en een grote stad binnen het *Etappengebiet* in kaart te brengen. Contrasten brengen verheldering. Mijn twee casestudies zijn Aartrijke, een tamelijk geïsoleerd boerendorp met een traag tempo van culturele verandering, en Gent, een industriestad waar volop werd geëxperimenteerd met sociale politiek. De twee gemeenschappen waren ook op een subtiële manier verweven met elkaar. Gent was immers de administratieve hoofdstad van het *Etappengebiet*. Voor de Aartrijkenaars was die stad dus de bestemming van hun opeisingsbonnen. Voor de Gentenaars was een plattelandsgemeente als Aartrijke een plaats van melk en honing, een symbool van alles wat zij niet hadden. Wat in de pro-

vinciehoofdstad Gent werd besloten, had een impact op Aartrijke. Maar de praktijken onder Aartrijkse dorpelingen verklaren ook de oorlogsomstandigheden in het Gentse. Het oorlogsverhaal van beide leefgemeenschappen werd ten slotte nog nooit eerder verteld vanuit mijn invalshoek: namelijk die van de honger, de sociale politiek en het protest daartegen.

In de geschiedschrijving is een steekproef nemen een moeilijke, zo niet onmogelijke opdracht. Toch zijn er een aantal goede redenen ter verantwoording van mijn keuze. Het Etappengebied – ruwweg Oost- en West-Vlaanderen en deeltjes van Henegouwen en Luxemburg – werd bestuurd door militairen.⁹² In het *Generalgouvernement* (de rest van België) was er een burgerlijk bestuur (*Zivilverwaltung*) onder leiding van Gouverneur-Generaal Moritz Freiherr von Bissing. Deze *Zivilverwaltung* werkte wel nauw samen met een Duits militair bestuur. In het Etappengebied was de bevolking echter overgeleverd aan een brute en ongecontroleerde militaire logica.⁹³ Wat von Bissing uitvaardigde was er alleen geldig als ook de opperbevelhebber van het Vierde Duitse leger tekende. De krijgswet werd zeer flexibel toegepast. Ook inspectie door neutrale buitenlandse waarnemers was nauwelijks toegelaten in het Etappengebied, in tegenstelling tot in het *Generalgouvernement*. De bevolking van het Etappengebied – we spreken hier over 22% van de Belgische bevolking – werd geconfronteerd met de ergste oorlogsuitwassen. Hun ervaringen zijn dan ook erg relevant.

We krijgen bovendien twee heel verschillende voorbeelden van sociale politiek te zien, en ook heel uiteenlopende vormen van ‘plantrekkerij’. Dorp en stad vertoonden een heel andere dynamiek en het is soms moeilijk te geloven dat beide dezelfde oorlog meemaakten. De speurtocht naar oorzaak en gevolg en naar hoofdzaak en bijzaak was in elk geval gebaat bij een comparatief perspectief.

Ten slotte zijn Gent en Aartrijke als casestudy gebruikt omdat er nu eenmaal pakkende verhalen te rapen waren. De politieke vertakkingen van het hongerprobleem waren in weinig steden zo relevant als in Gent. Weinig platelandsdorpen hebben een zo gedetailleerde en onthutsende oorlogsgeschiedenis nagelaten als Aartrijke. Ten slotte bewijst de combinatie van beide verhalen dat ‘de gewone man’ niet bestaat, omdat de oorlog voor iedereen anders was.

Omdat het verhaal van de Eerste Wereldoorlog in heel wat opzichten even meeslepend en donker als een Griekse tragedie is, volgt het boek ook die

structuur. Het Griekse toneel bevat drie belangrijke onderdelen. De proloog schetst het mythologische kader, nodig om de gebeurtenissen in het toneelstuk te kunnen volgen. In mijn proloog wil ik dan ook de bezetting, de honger en de voedselhulp situeren. Mythologie is daarbij een toepasselijk woord, omdat de herinnering aan de hulpverlening ook mythische proporties aannam – vooral in de allereerste kronieken geschreven door de hulpverleners zelf. Hoe kwam die voedselhulp tot stand? Wie zat erachter? Hoe moeten we het belang van het Comité National inschatten?

Vervolgens komen de twee episodes: een over Aartrijke en een over Gent. In het Griekse toneel liet een episode niet alleen de talrijke personages aan het woord, maar was er ook ruimte voor reflectie door een alwetend koor. Zonder mezelf alwetend te willen noemen, beschouw ik dat toch een mooie metafoor voor het historisch metier. Geschiedenis maken is meer doen dan de tijdgenoot napraten. Het woord episode is ten slotte perfect gekozen voor een lokale geschiedenis die niet het verhaal van de bezetting vertelt, maar slechts (twee) fragmenten daarvan.

Lokaal onderzoek en lokale verhalen lenen zich moeilijk tot universele conclusies. Ik kan dan ook alleen maar hopen dat mijn besluit ten minste gedeeltelijk de exodus uit het Griekse theater benadert. In de exodus reflecteert de verteller over de ervaringen van de toneelpersonages en de uitkomst van het stuk, om zo de specifieke gebeurtenissen in een breder kader te plaatsen. De dramaturg kan proberen een waarheid bloot te leggen die het toneelstuk overstijgt... zoals ook de historicus dat probeert.⁹⁴

PROLOOG. NOOD EN NOODHULP IN HET BEZETTE LAND

Een modern land in quarantaine

In 1914 mocht België de titel van dichtstbevolkt land ter wereld opeisen. Het kruimeltje aan de Noordzee telde meer dan 7,6 miljoen inwoners, ofwel 247 inwoners per vierkante kilometer.⁹⁵ België was meteen ook de vijfde economische macht in de wereld: een van de modernste en meest geïndustrialiseerde landen van dat ogenblik. Wie de trein nam zag – net als vandaag – heel wat vlakke weilanden en kleine dorpen voorbijflitsen. Het kloppende hart van België lag echter in de zware industrie en de vele kleine en middelgrote steden, die door een indrukwekkende hoeveelheid rails met elkaar werden verbonden.⁹⁶

Het aantal arbeiders dat nog actief was in de landbouw slonk dan ook gestaag. Nog slechts één vierde van de actieve beroepsbevolking werkte in de landbouw, als dagloner of als uitbater van een boerenbedrijf. Alleen die laatste categorie kon ‘echt’ leven van het land. Veel dagloners op het platteland verdienden de boter op hun brood niet. Globaal genomen was de Belgische bevolking voor haar dagelijks brood afhankelijk van de vrije markt, en niet van de eigen moestuin. Driekwart van de totale voedselbehoefte werd gestild dankzij het buitenland. Koffie, goedkoop vlees, vet, suiker en andere etenswaren deden het jaarlijks importvolume oplopen tot 2,8 miljoen ton.⁹⁷ Tachtig procent van alle graan kwam niet van Belgische bodem. De distributieketens werden ook steeds langer en kwetsbaarder. Zo was het aantal voedingszaken tussen 1880 en 1914 verdubbeld en in sommige gemeentes zelfs vervijfvoudigd.⁹⁸

Natuurlijk werd er elk jaar nog geoogst in België. Behalve wat groenten, bloemen en fruit cultiveerde men vooral graangewassen, aardappelen en voedergewassen.⁹⁹ Een flink deel van de oogst was bestemd voor de 1,8 miljoen runderen, 1,4 miljoen varkens en 320 000 paarden die er leefden. In verhouding tot de oppervlakte was dat een indrukwekkend aantal dieren. Dit was

het agrarisch profiel van een kapitaalkrachtig land. Omdat goedkope voedselimport de kleine boeren had genekt, specialiseerden de overblijvers zich. Producten zoals vlees, kaas en boter leverden een grote meerwaarde op. Wie kon investeren in grote stallen en melkfabrieken, kon het maken op het platteland.

In augustus 1914 – de oogstmaand – brak de oorlog uit. Bijna één miljoen Belgen zocht veiligheid in het buitenland.¹⁰⁰ De gevechten hadden direct gevolgen op het binnenlandse voedselaanbod. Boerenjongens werden gemobiliseerd, boerderijen verlaten en platgebrand. Van de oogst bleef niet veel over en zelfs de koeien braken uit, wat tot grote chaos en bittere disputen onder de boeren leidde.¹⁰¹ Hoewel het Duitse leger over professionele veldkeukens en proviand beschikte, gebruikten ze maar wat graag mondivoorraad van Belgische bodem. Soldaten eisten massaal kippen en varkens op en deden zich te goed aan wit brood en pasteien. Die gulzigheid was vooral psychologische oorlogvoering. Door vanaf het begin hard op te treden hoopte het leger gehoorzaamheid bij de burgers af te dwingen.

Foto 6. Een Duitse mobiele veldkeuken uit de Eerste Wereldoorlog. Het Duitse leger was in vergelijking met het Belgische erg professioneel uitgerust. Stadsarchief Brugge.

Het binnenlandse landbouwaanbod zou tijdens de bezetting nooit meer op het vooroorlogse peil komen. Kunstmest was namelijk een onbetaalbaar curiosum geworden. De opbrengsten van de landbouw lagen even laag als in het ancien régime.¹⁰² Het tweede probleem was het veevoeder. Wat naar de dieren ging, was verloren voor de mensen. De uitspraak dat vee mensen eet, ging dus weer in alle hevigheid op. Het derde probleem waren de opeisingen door het Duitse leger. Wat dan nog overbleef, zou trouwens vaak terecht komen op de zwarte markt, die onbetaalbaar was voor de modale Belg.

Het echte drama was natuurlijk het wegvallen van het buitenlandse aanbod. De Belgische regering had ondanks de toegenomen internationale spanningen geen strategische voedselvoorraden aangelegd.¹⁰³ Het conflict leek een ver-van-mijn-bedshow en niemand voorzag dat België weldra zou worden meegesleept. Toen de tegenstanders van het Duitse Rijk besloten hun vijand uit te hongeren, was het lot van België duidelijk. Het handelsembargo was zowel gericht tegen het Duitse Rijk en zijn coalitiepartners (zoals Oostenrijk-Hongarije) als tegen zijn bezette slachtoffers (zoals België). Groot-Brittannië speelde heel de oorlog door de rol van onbuigzame hardliner: nog liever hongersnood dan toegeven.¹⁰⁴ Ook neutrale landen, zoals Spanje en de Verenigde Staten van Amerika, konden geen handel meer drijven met België.

Toch was zo'n handelsembargo illegaal volgens een internationaal verdrag uit 1909,¹⁰⁵ maar in oorlogstijd bleken wel meer verdragen slechts een vodge papier te zijn. Het Duitse leger schond bijvoorbeeld de Conventie van Den Haag, die stelde dat de bezetter verantwoordelijk was voor de rantsoenering van de burgers. Volgens de conventie mocht de burgerbevolking wel opdraaien voor de onderhoudskosten van de bezettingsmacht, maar voor niet meer dan dat.¹⁰⁶ Dat alles bleef echter louter theorie, zeker in het rijke en erg concurrentiële België. In Duitse ogen was het land voortaan niets meer dan een tribuutstaatje: een reservoir voor grondstoffen en mankracht.¹⁰⁷

België was dus absoluut niet voorbereid op langdurige economische isolatie. Geen van de oorlogvoerende partijen trouwens. Tegen 1914 was de wereld al stevig geglobaliseerd. Kapitaal, goederen en mensen gingen heen en weer over de nationale grenzen. Grote industriële kartels en machtige bankinstellingen uit West-Europa en de Verenigde Staten stuwden de globalisering, terwijl de rest van de wereld gereduceerd werd tot economische invloedssfeer of kolonie. Dat juist de industriële landen met elkaar in de clinch gingen, desta-

biliseerde dan ook het wereldwijde economische web.¹⁰⁸

De Belgen waren niet de enige hongerlijders van dat moment. In oorlogvoerende landen zoals Italië, de Duitse en Russische rijken en de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie stegen de prijzen en ontwaarde het geld. Er werd honger geleden en er kwam protest.¹⁰⁹ Bezette landen in Oost-Europa werden uitgeperst als citroenen: er werd honger geleden.¹¹⁰ Kolonies (zoals Congo) werden nieuwe strijdtonelen en de vraag vanuit het moederland zwengelde hun economie aan. In veel gevallen betekende het gewoon meer honger voor de autochtone bevolking.¹¹¹ Maar het hongerprobleem kreeg haast nergens zoveel urgentie en aandacht als in het geglobaliseerde en nu bezette België, een industrieel exportland dat driekwart van zijn voedsel op de wereldmarkt kocht. Die internationale oriëntatie zou echter ook de redding van het land betekenen.

Succesvol ondernemerschap: de stichters van het Comité National

De Belgische regering onder leiding van Charles de Brocqueville vaardigde op 14 augustus een koninklijk besluit uit dat de lokale besturen verantwoordelijk stelde voor de bevoorrading van het volk. Het was een typisch recept dat ook in de armoedebestrijding was toegepast. Daar verloor ze alle greep op de situatie.¹¹² De gemeentebesturen moesten het aanwezige voedsel opeisen of hun eigen budget aanspreken om extra voedsel aan te kopen. De meeste gemeentes waren echter niet opgewassen tegen die taak. Sommige besturen hadden al een steuncomité opgericht maar beschikten niet over het geld om dat langer dan een paar weken vol te houden. Tegen de tijd dat het Duitse leger het land effectief overspoelde – oktober 1914 – was er bovendien ook gewoon te weinig voedsel om op te eisen.¹¹³ Na de val van Antwerpen op 10 oktober moest de nationale regering de wijk nemen naar Sainte-Adresse in Frankrijk. Zonder externe hulp of leiding waren alle liefdadigheidswerken ten dode opgeschreven.

Gelukkig betekende het jonge België ook wel iets op de internationale scène.¹¹⁴ België was al langer een prominent gastland voor heel wat internationale conferenties – denk aan de progressief-liberale debatcultuur. Het had ook een stevige reputatie als kenniscentrum.¹¹⁵ De zakenwereld had er belang bij om zich naar België te begeven. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de wortels van het Comité National in het kosmopolitische Brussel lagen.

Op het moment dat de oorlog uitbrak bevond zich in Brussel een Amerikaanse ingenieur met de naam Dannie Heineman. Heineman was de grote baas van SOFINA, een machtige Duits-Amerikaanse trust en een verre voorloper van het huidige AEG. SOFINA was een belangrijke speler op de elektriciteits- en spoorwegenmarkt van West-Europa, maar ook in het Ottomaanse Rijk en Latijns-Amerika. En Heineman, de baas van een multinational avant la lettre, richtte in Brussel een hulpcomité op. Dat deze succesvolle Amerikaanse expat zich op het terrein van de openbare hulpverlening begaf was op zich niet abnormaal. Overal in België probeerden rijke privépersonen iets te doen aan de alomtegenwoordige ellende. Dat een succesvolle Amerikaanse zakenman belangrijker bleek voor het ontstaan van het Comité National dan de traditionele Belgische plattelandsadel, was echter tekenend.

Zelden wordt vermeld dat Heineman oorspronkelijk vooral bezorgd was om de gestrande Amerikanen in België. Heinemans comité voor Brusselaars was slechts een ongeplande uitloper van een bredere, centraal gecoördineerde actie om Amerikaanse staatsburgers uit Europa te evacueren. Heineman bleef echter niet blind voor de wegwijnende Brusselse stedelingen.¹¹⁶ De nood was het hoogst onder de vluchtelingen, die compleet berooid en angstig in de hoofdstad arriveerden. De Brusselaars zelf kampten voorlopig alleen maar met voedseltekorten en prijsstijgingen, maar zij reageerden heel wat misnoegder dan de vluchtelingen. Heineman getuigde later:

Het idee om mij met de voedselbevoorrading van de hoofdstad te bemoeien [...] kwam bij mij op in een klein restaurantje op de hoek van de Charleroisesteenweg en de Berckmansstraat, waar ik nog nooit tevoren een voet had gezet [...]. Ik hoorde er weinig vleiende dingen over de burgerij vertellen en kwam tot het besef dat België niet in staat was om zelf voor zijn voedselbehoeften in te staan.¹¹⁷

Tegelijkertijd was ook de Brusselse industrieel Ernest Solvay in beweging gekomen. Hij gaf een groot bedrag aan het stadsbestuur om de bevoorrading te verbeteren. Ernest Solvay was de man die een goedkoper en efficiënter procédé om soda te maken gecommercialiseerd had. Aangezien heel wat belangrijke industrieën gebruikmaakten van sodazout, werd hij schatrijk. Aan het begin van de twintigste eeuw participeerde Solvay wereldwijd in allerlei fabrieken, van New York tot aan de Oeral en van Polen tot Spanje.¹¹⁸

Solvay was echter ook een van die progressief-liberale industriëlen die goede banden onderhield met socialistische voormannen.¹¹⁹ Een deel van zijn onmetelijke fortuin schonk hij weg aan projecten van de socialistische arbeidersbeweging of wetenschappelijke instellingen. Zo lag hij aan de basis van de befaamde Solvayconferenties, waar (toekomstige) Nobelprijswinnaars zoals Marie Curie, Albert Einstein en Max Planck ideeën uitwisselden met andere internationale wetenschappers. Solvay was ook zeer geïnteresseerd in de sociale kwestie, die hij op een wetenschappelijke manier wilde bestuderen en oplossen. Vandaar de stichting van het Solvay Instituut voor Sociologie in 1902.

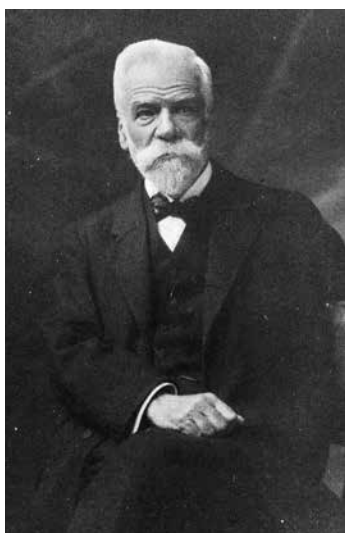

Foto 7. Ernest Solvay, industriemagnaat en president van het Comité National. Uit A. Henry, *L'oeuvre du Comité national de secours et d'alimentation pendant la guerre*, 1920.

Hoe veelzijdig het progressief-liberalisme kon zijn, blijkt uit een kort overzicht van Solvays politieke ideeën. Solvay leek wel de Belgische variant van Henry Ford: hij bepleitte maximale productiviteit ten dienste van het algemeen belang. Mensen waren als machines die zo veel mogelijk moesten renderen. Opleiding en ontwikkeling waren dan ook maar een middel tot een doel. Solvay dacht in meritocratische termen: men kon maar aanspraken maken op wat door hard werk en individuele studie werd bereikt. Daarom geloofde Solvay in gelijke kansen voor alle individuen bij de geboorte – en wilde hij daartoe zelfs het erfenisstelsel hervormen. Voor Solvay was sociale verdeling of grotere maatschappelijke gelijkheid zeker geen doel. Tegen het algemeen stemrecht stond hij enigszins terughoudend. In zijn optiek moest de staat vooral de industrie financieel ondersteunen en de werklozen productief maken.¹²⁰ Opmerkelijk waren voorts zijn afkeer voor het bankwezen en zijn plan om geld als betalingsmiddel af te schaffen. In de plaats daarvan zou iedere werkmans een eigen rekening krijgen, in overeenstemming met zijn sociale productiviteit.

Deze vandaag wat utopisch klinkende ideeën verhinderden Solvay niet om van zijn eigen bedrijf daadwerkelijk een model van sociale bescherming te maken. De meeste arbeiders verwierven pas in 1921 het recht op een werkdag van acht uur. De arbeiders van Solvay hadden dat al aan het einde van de negentiende eeuw. Het bedrijf steunde de private ziekteverzekering en als senator bepleitte Solvay gegarandeerde bijstand aan ouderen, zieken en slachtoffers van arbeidsongevallen. In zijn bedrijf waren er volksbibliotheken en huishoudscholen – om respectievelijk de mannen dan wel de vrouwen zo productief mogelijk te maken. Al in 1913 kregen zijn arbeiders betaald verlof, alweer een recht dat de wetgever slechts toekende in 1936.¹²¹ 'Monsieur Ernest' werd dan ook op handen gedragen door zijn arbeiders.¹²²

Berekende toegevingen van een handig industrieel? Voor een deel wel, want Solvay beseftte heel goed dat het model van genadeloze arbeidsexploitatie op zijn laatste benen liep. Bij de productie van ijzer, steenkool en textiel moest arbeid vooral goedkoop zijn. Arbeiders werkten zich uit de naad, maar omdat zowat iedereen het monotone werk in de fabriek aankon, werden 'kapotte' arbeiders gemakkelijk vervangen. In de tweede industriële revolutie kwamen nieuwe sectoren op: de chemische industrie, radio's en elektriciteit, auto's. Dankzij de introductie van bandwerk werden arbeiders steeds productiever.¹²³ Uiteindelijk was de industrie niet langer gebaat bij menselijke wrakken, maar bij gezonde en geschoolde arbeiders die genoeg geld bijeen konden sparen om ook een radio te kopen. De koopkracht van de massa was nodig voor de toekomstige economische expansie, en Solvay beseftte dat als een van de eersten.¹²⁴

Ondanks alle kanttekeningen die we bij de weldoenerij van miljonairs moeten maken, toonde Solvay zich bij het uitbreken van de crisis erg begaan. De Brusselse burgemeester Adolphe Max had in eerste instantie soepkeukens opgericht voor de hongerige massa's. Er werd gefluisterd dat Solvay die stedelijke soepkeukens een miljoen frank had geschonken. Solvay beseftte echter zelf heel goed dat deze enorme bedragen slechts een druppel op een hete plaat waren. Terwijl andere weldoeners focusten op mogelijke broodrellen en het beheersen daarvan op lokaal niveau, had Solvay de visie, de ambitie en het netwerk om het groter te zien. Net als Heineman ging hij op zoek naar iemand met voldoende macht om een betere crisishulp uit de grond te stampen. Die persoon, die door zowel Heineman als Solvay werd benaderd, was Emile Francqui.

Foto 8. Emile Francqui, bankdirecteur en voorzitter van het uitvoerend comité van het Comité National. Uit A. Henry, *L'oeuvre du Comité national de secours et d'alimentation pendant la guerre*, 1920.

Het levensverhaal van Emile Francqui is te romantisch om het hier niet aan te halen. Francqui was een kind van de kleine Brusselse burgerij. Zijn vader, een procureur, stortte zich op de vastgoedmarkt, wat hem financieel slecht bekwam. Het contact tussen vader en zoon was slecht. De kleine Emile werd vooral opgevoed door

zijn grootmoeder. Francqui verloor op jonge leeftijd zowat al zijn zorgfiguren: hij was nauwelijks een jaar oud toen zijn moeder stierf, tien jaar bij het overlijden van zijn oom en 'adoptievader' Jean-Baptiste en dertien jaar toen hij zijn grootmoeder verloor. Op veertienjarige leeftijd trok hij naar het leger, waar hij zich zeer snel opwerkte.¹²⁵ Een van zijn oversten noemde hem een handige plantrekker, die graag ontsnapte aan de corvee om te lezen en studeren.

In 1892 – hij was toen 29 jaar oud – vertrok hij als tweede leidinggevende op expeditie naar de Congo-Vrijstaat. Hierdoor kwam hij rechtstreeks in contact met het koningshuis. De jonge militair verwierf het vertrouwen van Leopold II. Francqui's taak tijdens de expeditie was onder andere de eliminatie van een weerspannige lokale heerser. Dat akkefietje bleek al opgeknapt te zijn door de Britten, maar tijdens de missie werden ook de eerste bodemschatten in Katanga in kaart gebracht. Die zouden na de oorlog nog een grote rol spelen in de politieke en diplomatieke geschiedenis van de twintigste eeuw. Zes jaar na de expeditie werkte Francqui in de diplomatie, opnieuw met stevige steun van het koningshuis. Hij werd consul in China en leidde de onderhandelingen over de toewijzing van spoorwegconcessies.¹²⁶ Uiteindelijk maakte Francqui de overstap van koloniaal 'manager' naar zakenman – een kloof die in feite toch nooit zo groot was. Hij veroverde zitjes in de raad van bestuur van de Banque d'Outremer en uiteindelijk ook van de Société Générale. Het is als topman en directeur van deze laatste bank dat hij de man van het moment werd.

Toen Solvay en Heineman hem aanspraken in verband met de voedselhulp, zou Francqui gereageerd hebben met de enthousiaste woorden: 'Je suis votre homme'.¹²⁷ Dit enthousiasme kwam niet per se voort uit een eigen visie op de sociale politiek, zoals bij Solvay. Evenmin werd Francqui gegrepen door de wollige drang om gratis soep uit te delen aan hongerige ketjes. In het pragmatische universum van Francqui, de militair-die-koloniaal-die-topbankier werd, stond er veel meer op het spel. België was een land met erg veel sociale ongelijkheid en een terughoudende sociale politiek.¹²⁸ Zo'n land kon de acute crisissituatie onmogelijk aan. Steden werden overspoeld door vluchtelingenstromen, er werd geplunderd, voedsel ontbrak of was onbetaalbaar. De oude recepten van de regering-de Brocqueville zouden niet volstaan. Net als alle anderen van zijn stand wist Francqui dat een hongerige maag geen oren heeft.¹²⁹ Zonder krachtadig optreden zou België uiteengevallen zijn voordat het bevrijd kon worden.

De meeste biografen schetsen Francqui als een onverschrokken selfmade man met een ongeëvenaarde werklust, maar tegelijk ook als een meedogenloze strateeg die moeilijk het gezag van een ander kon verdragen.¹³⁰ Een van zijn vrienden karakteriseerde hem als volgt:

*Francqui was het tegendeel van een amateur. Wat niet tot zijn directe takenpakket behoorde, daar besteedde hij evenveel aandacht aan als een leeuw aan ruïnes van een antieke tempel zou besteden.*¹³¹

Francqui zou uiteindelijk een zo efficiënt mogelijk hulpmechanisme in het leven roepen, dat stevig onder zijn controle stond. Hij was de eerste om tegen de Brusselaars te opperen dat de taken van de Brusselse hulporganisatie uitgebreid moesten worden tot op nationale schaal.

Zo ver was het voorlopig echter nog niet. De handen werden in de eerste plaats ineengeslagen voor de hoofdstad. Begin september 1914 kwam er een Centraal Hulpcomité, bevoegd voor de hele Brusselse agglomeratie. De zetel van deze private hulporganisatie bevond zich in de kantoren van de Société Générale. Ook het personeel van de bankgigant stond ter beschikking.¹³² De centrale figuren binnen het comité waren Ernest Solvay, de gouverneur van de Société Générale Jean Jadot, Emile Francqui als directeur van diezelfde bankinstelling en Dannie Heineman. Die laatste trok eropuit om graan voor Brussel te bemachtigen. Dat

roept meteen wat vragen op. Waarom speelde een private zakenbank als de Société Générale zo'n belangrijke rol in de oorlogsrantsoenering?

De Société Générale en de Eerste Wereldoorlog

De Société Générale of Generale Maatschappij is een monument in de Belgische geschiedenis. Sinds een tiental jaar is de bankinstelling opgeslokt door de Franse holding Suez, maar haar geboortedatum gaat die van de Belgische staat vooraf. De instelling was een product van de industriële revolutie. De Société Générale was zowel een spaarbank als een agressieve en dynamische holding (handelsbank).¹³³ Ze greep alle kansen die er in een geglobaliseerde wereld te krijgen waren. De bank was betrokken partij in de meeste economische sectoren van het land én in de kolonie: koperontginning, ijzerindustrie, chemische industrie, textiel... Op het hoogtepunt van haar macht had ze 40% van het Belgische industriële erfgoed in handen.¹³⁴

Het Belgische politieke establishment en de Société Générale waren bovendien nauw met elkaar verbonden. Tot 1852 functioneerde de Société Générale als centrale bankinstelling voor de Belgische staat. Zij drukte bankbiljetten en voerde de financiële transacties van de overheid uit – in ruil voor een provisie uiteraard.¹³⁵ Als de Belgische overheid een lening wilde doen op de financiële markten, gebeurde dat via de Société Générale, want zij stond in het centrum van de internationale kapitaalhandel.¹³⁶

De bank gedroeg zich dan ook steeds meer als een echte pressiegroep.¹³⁷ Wat goed was voor de economie van België was goed voor de Société Générale, en omgekeerd. De belangrijkste doelstellingen van de Société Générale waren het bewaren en uitbreiden van de eigen machtspositie, en het behoud van een maatschappelijk status quo. Het spreekt dan ook vanzelf dat de bankinstelling niet aan de zijlijn zou toekijken terwijl België werd bezet.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bestond haar eerste significante wapenfeit uit de oprichting van een Algemeen Bankenconsortium.¹³⁸ Dat gebeurde op 3 augustus 1914, dus nog voor er ook maar één Duitse soldaat op Belgisch grondgebied verbleef. De reden? Alle wederzijdse oorlogsverklaringen hadden een stormloop naar de banken veroorzaakt. Paniekerige mensen haalden hun rekening leeg. Het overlegorgaan van zowat twintig Belgische banken garandeerde onderlinge bijstand voor kredietinstellingen die daardoor in de problemen kwamen. Het behoud van een werkend geldstelsel was uiteindelijk in ieders belang.

Zelfs na de eerste paniek bleef het bankenconsortium een belangrijke overleginstantie. Er werd onderhandeld over betalingen aan de bezetter, de interest, de geldomloop... In al deze gewichtige materies was de Société Générale een toonaangevende onderhandelingspartner. Ook ten opzichte van de Duitse bezetter kon de Société Générale zich handhaven. Elk jaar wilden de Duitsers een oorlogsschatting in klinkende munt. Er waren dus voortdurend onderhandelingen tussen de bezetter aan de ene kant en de Nationale Bank en Société Générale aan de andere. Terwijl de Nationale Bank vaak koppig verzet bepleitte tegen de Duitsers, koos de Société Générale voor de politiek van het minste kwaad. Het illustreert ook al dat de bank veel meer was dan gewoon een private speler onder de andere.

In 1916 wensten de Duitsers de enorme voorraden Duitse mark die bij de Belgische banken lagen, te repatriëren naar het thuisland. Zo kon een totale devaluatie van de Duitse munt vermeden worden. Maar het wegnemen van die geldvoorraden zou natuurlijk een groot verlies zijn voor de Belgische banken. De Duitsers dreigden de Société Générale in bezit te nemen en op te doeken. Haar aandelen, fabrieken en haar enorme kapitalen zouden daardoor verloren gaan. Onder grote druk gaven de Belgische banken toe aan de Duitse eisen. België werd zo opnieuw een half miljard mark ontnomen, maar redde haar industrieel erfgoed. De belangen van bank en land waren zo vervlochten dat men wel moest toegeven.

Dat lijken misschien onspectaculaire achterkamerintriges, maar in feite speelde de Société Générale een grote rol in het dagelijks leven in het bezette land. Ten eerste leende ze heel wat geld uit. Fabrieken verloren hun orders, hun grondstoffen en hun financiële reserves, maar de Société Générale leende geld, zodat de machines bleven draaien. Ook de socialistische coöperaties kregen voorschotten om hun dagelijkse werking voort te zetten. Dat was zeer tegen de zin van de katholieke minister van financiën Van de Vyvere, maar het legde de Société Générale natuurlijk geen windeieren. De bank vergrootte haar greep op de Belgische samenleving, zelfs onder groepen die haar ideologisch 'slecht' gezind waren.

Ten tweede was er de politieke drukingsmacht van de groep. De bank vertoonde als lobbygroep zelfs meer dynamisme dan de werkgevers. Vanaf 1916 stimuleerde ze de oprichting van industriële sectorale raden in alle grote sectoren: textiel, industrie, mijnbouw enzovoort. Door zich te verenigen

hoopten de werkgevers na de oorlog betere prijzen te bedingen voor grondstoffen. Al had het samenbrengen van de werkgevers ook een ander doel. Het maakte van de werkgevers een machtige pressiegroep tegen bijvoorbeeld overheidsbemoeienis bij de naoorlogse wederopbouw. Of tegen zelfbewuste vakbonden. Voor de oorlog telden de vakbonden honderdduizend leden; in de lente van 1919 waren er plots meer dan een half miljoen leden.¹³⁹ Het herverdelingsvraagstuk zou na de bevrijding sterker dan ooit op tafel komen te liggen. De Société Générale rook het gevaar vroeger dan anderen en anticipeerde erop.

Ten derde ondersteunde de Société Générale het Comité National, de organisatie die de hoeksteen van het dagelijks leven werd. Volgens de bedrijfshistorici Brion en Moreau stelde de Société Générale haar kantoren ter beschikking, betaalde ze de administratiekosten en waarborgde ze op crisismomenten grote kredieten zonder borgstelling of interest. Bovendien schonk ze jaarlijks 300 000 frank aan het Comité National.¹⁴⁰ Dat laatste kon er wel af, want in 1913 beschikte de bank over een kapitaal van meer dan 492 000 000 frank.¹⁴¹

Aan het einde van de oorlog bleek dan ook dat de Société Générale zeer goed de eigen boontjes had gedopt. Ze was weliswaar een aantal eigendommen verloren door de Russische revolutie, maar haar positie in België was sterker, haar belangen in Congo en de Union Minière du Haut Katanga floreerden, en door allianties met andere banken tijdens de bezetting kon niemand nog om de Société Générale heen. Na de oorlog was de 'Brusselse' Société ook in Antwerpen en Luik een toonaangevende speler.¹⁴² Het was ironisch dat terwijl België er als land op achteruitging, de Société Générale steeds meer geld in de kas kreeg. Niemand durfde tijdens de bezetting immers nog te investeren.¹⁴³

Vanaf 1918 werd duidelijk hoe groot de politieke macht van de bankgroep was geworden. Directeur Emile Francqui stond bekend als de man die regeringen maakte – maar alleen achter de schermen. Koning Albert hechtte een groot belang aan de opinie van Francqui. De helft van alle leden uit de naoorlogse regering die hij op 21 november 1918 aanstelde, waren afkomstig uit het Comité National. Prominente leiders zoals Léon Delacroix en Henri Jaspard waren nauwe medewerkers van Francqui.¹⁴⁴ Zelf maakte Francqui er geen geheim van dat de 'anciens chefs du parti clérical' vervangen moesten worden door gematigde katholieken, die zowel voor links als rechts aanvaardbaar waren.¹⁴⁵

Omgekeerd speelde Francqui in 1925 een belangrijke rol bij de val van de regering-Poullet-Vandervelde, een coalitie van socialisten en christendemocraten. De voor de Société Générale nadelige beslissingen van deze regering werden meteen afgevoerd, en Francqui zelf werd minister in de nieuwe regering. Op die manier werd België een van de weinige landen waar de rol van de Nationale Bank zo beperkt gehouden werd. Het kwam de private bankiers des te beter uit.¹⁴⁶ Hoewel Francqui in 1918 een pleitbezorger was voor het algemeen stemrecht, zou 'zijn' bank de impact van de gedemocratiseerde besluitvorming dus nog kunnen temperen.

Toch was de Société Générale niet per definitie een reactionair en schimmig consortium, voor eeuwig gedomineerd door de traditionele machthebbers. De bank evolueerde mee met de roerige negentiende en twintigste eeuw. Aan het begin van de negentiende eeuw bestond de directieraad vooral uit grootgrondbezitters, schatrijke industriëlen en oude bankiersfamilies. Aan het begin van de twintigste eeuw was verdienste minstens even belangrijk als afkomst om een zitje in de raad van bestuur te krijgen. Francqui, de selfmade man zonder diploma, was daarvan een goed voorbeeld.¹⁴⁷ Er bestaat over hem een anekdote. Een veertienjarige jongen stuurde een verzoek om bij de Société Générale als loopjongen te mogen werken. De jongen had altijd uitstekende schoolresultaten behaald, maar nu zijn vader was gestorven, kon hij zijn studies niet voortzetten. De job zou hem in staat stellen om toch nog avondles te volgen. Francqui liet een minister van staat in de wachtkamer zitten om de diploma's van de jongen te bekijken. Twee dagen later werd hij in dienst genomen.¹⁴⁸ Of die loopjongen het nog ver heeft geschopt is niet bekend. We kunnen evenmin, op basis van dergelijke anekdotes, stellen dat de Société Générale een meritocratie à la Solvay in de praktijk bracht. Alleen al het feit dat Francquis eigen benoeming in het directiecomité een paar jaren vertraging opliep omdat hij niet het juiste politieke etiket had, bewijst dat. Toch veranderde er zelfs hier een en ander.

Drukbevraagde diplomaten

De context die we hebben geschetst verklaart waarom het niet een Sint-Vincentius a Paolo-genootschap uit Namen was dat aan de oorsprong lag van het Comité National, of de groep dames en heren uit Dendermonde die al sinds de zomer van 1914 voedsel rantsoeneerde voor het gewone volk.¹⁴⁹ Het kapitaal en de netwerken in de hoofdstad waren veel belangrijker. En er was nog iets

wat alleen in Brussel beschikbaar was: de hulp van de internationale diplomatie. Zodra Solvay, Francqui en Heineman de koppen bijeen hadden gestoken, was het immers duidelijk dat het zo begeerde voedsel van over de internationale grenzen moest komen.

Toevallig resideerden op dat moment twee merkwaardige diplomaten in Brussel die van groot belang zouden blijken. De eerste was de Spanjaard Rodrigo de Saavedra y Vincent, de markies van Villalobar, geboren zonder benen, zonder hoofdhaar en met een misvormde hand.¹⁵⁰ De tweede was de Amerikaan Brand Whitlock, een scherpzinnige man met een zwakke gezondheid en een voorkeur voor de bellettrie. Aangezien zowel Spanje als de Verenigde Staten neutraal bleven bij het uitbreken van de oorlog, hoefden deze diplomaten aanvankelijk geen positie in te nemen.¹⁵¹ Voor deze professionele politici was de oorlog eerder een schouwtoneel dan een noodlot. Toen de twee in juli 1914 gingen lunchen, zei Villalobar: 'We hebben in elk geval een comfortabele loge van waaruit we de opvoering kunnen gadeslaan'.¹⁵² Het duo zou echter veel meer doen dan gewoon toekijken.

Foto 9. Een prentkaart met de diplomaten die als beschermheer voor het Belgische Comité National zouden optreden. (V.l.n.r.) De Spaanse markies van Villalobar, de Amerikaan Brand Whitlock en de Nederlander Maurits van Vollenhoven (vanaf 1917). Collectie In Flanders Fields Museum.

Het Duitse leger liep België volledig onder de voet: eerst de grensstreek en ten slotte ook de hoofdstad. Enigszins onverwacht bleven zowel Villalobar als Whitlock achter in Brussel. In die augustusdagen waren heel wat diplomaten al vertrokken. Maar beide diplomaten beschikten over voldoende moed, nieuwsgierigheid, eigenzinnigheid en inzicht in de strategische belangen van hun land om te blijven. Een rechtstreekse informatielijn met het bezette Brussel was niet oninteressant voor de Spaanse en Amerikaanse overheden. De diplomaten namen ondertussen de functies van de andere ambassades over: Brand Whitlock zorgde voor de Britse belangen, Villalobar voor de Franse en Russische. Ook probeerden ze hun landgenoten te repatriëren. Dat ging vrij probleemloos omdat zij – vaak als enigen – nog over een auto beschikten. Hier en daar probeerden de neutrale diplomaten te onderhandelen tussen Duitsers en Belgen. Later claimden zowel Villalobar als Whitlock dat het hún idee was om in bezet België te blijven.¹⁵³

In eerste instantie richtte het Brusselse Centraal Hulpcomité zich tot Brand Whitlock. In dit comité zaten al een paar Amerikanen uit de entourage van Heineman, zoals de ingenieurs Millard Shaler en William Hulse. De keuze voor Whitlock lag daarom waarschijnlijk wel voor de hand. Om het embryonale private hulpoffensief wat aanzien te geven, was patronage van de Amerikaanse – en later Spaanse – gevolmachtigde minister welkom. Er verschenen trotse aankondigingsaffiches met de namen van Villalobar en Whitlock, maar uiteindelijk konden deze twee diplomaten niet meer doen dan bemiddelen tussen de Duitse machthebbers en de Belgische smekelingen.

De steun van Whitlock stond ook zeker niet gelijk aan officiële steun vanuit de Verenigde Staten. Als gevolmachtigd minister (een diplomaat van lagere rang dan ambassadeur) had Whitlock iets meer vrijheid om zich te verbinden aan de Belgische hulpverlening dan wanneer hij de volwaardige vertegenwoordiger van het staatshoofd van de Verenigde Staten was geweest. De Amerikaanse regering wenste voorlopig geen partij te kiezen. Op de Duitse gruweldaden tegen burgers in Luik, Aarschot, Andenne, Tamines, Dinant en Leuven werd tamelijk lauw gereageerd. De Amerikaanse 'publieke opinie' bestond ook uit grote groepen Duitse immigranten en bovendien was er een sterke isolationistische trend. Meer nog, in september 1914 trok een Belgische regeringsdelegatie naar Amerika om contacten te leggen met politici, de zakenwereld en de pers. Het leverde geen concrete resultaten op. President

Wilson verzekerde de Belgen van zijn sympathie, maar deed hetzelfde bij de Duitse ambassadeur in Washington.¹⁵⁴

Historica Truus van Bosstraeten stelt dat de Belgen zich tot Whitlock wendden omdat hij populair was bij de Brusselse stedelingen. De grote republiek Amerika zou zich immers verzetten tegen het onrecht dat België werd aangedaan.¹⁵⁵ Toch lijkt dit argument de naoorlogse situatie terug te projecteren op het jaar 1914. De paar burgers die door Whitlock waren geholpen, bepaalden zeker niet de algemene sfeer. Onder de grote massa was er vooral veel paniek en bitterheid, zoals Heineman al opmerkte bij zijn restaurantbezoek. Wel maakt Bosstraetens uitspraak duidelijk dat de publieke opinie van meet af aan verwachtingen koesterde. De diplomaten waren zich daar ook zeer goed van bewust.

De introductie van diplomaten in de hulpverlening versnelde uiteindelijk de transformatie van het Brusselse Centrale Hulpcomité naar een nationale organisatie zoals het Comité National. Zodra er onderhandeld werd met vertegenwoordigers van nationale staten, kon men niet blijven vasthouden aan het lokale bestuursniveau. Bovendien werden Whitlock en Hoover nog door andere stedelijke besturen aangesproken.¹⁵⁶ Zo vroeg en kreeg Gent al op 7 september 1914 drieduizend zakken meel en zevenenzestig kisten kledingstukken via een Britse connectie.¹⁵⁷ Te midden van de chaos en de latere boycot konden buitenlandse diplomaten en zakenlui erg belangrijk worden.

Net als Brussel vroegen al deze steden vooral hulp voor zichzelf, zonder verdere nationale samenwerkingsverbanden te bepleiten. Dat was typerend voor de mentaliteit van de Belgische notabelen, en eigenlijk ook voor de Belgische samenleving. Er bestond een sterk regionaal particularisme. West-Vlamingen hadden weinig affiniteit met Limburgers. Zelfs binnen dezelfde provincie stelden de talrijke middelgrote steden zich onafhankelijk van elkaar op. Op dorpsniveau ten slotte, was een vijandige houding tegen de 'onbekenden' van drie dorpen verderop geen uitzondering.¹⁵⁸ De abstracte Belgische identiteit en de gevoelsgeladen lokale identiteit gingen probleemloos samen.¹⁵⁹ België was op dat moment vooral een samenraapsel van steden en gemeenten, voor wie het allemaal niet te centralistisch moest.¹⁶⁰ Helaas voor al deze lokale wel-doeners was er wel één man die van meet af aan een nationale, hiërarchische instelling bepleitte, en dat was Emile Francqui. Onder zijn leiding zou het Comité National een strak geleide organisatie worden, met provinciale en lokale afdelingen afhankelijk van Brussel.

De Commission for Relief in Belgium. Voedsel over de internationale grenzen

Op 5 september 1914, amper één maand na de Duitse invasie, vond de eerste officiële vergadering van het Centraal Hulpcomité plaats.¹⁶¹ Op 17 september boekte Dannie Heineman succes in zijn onderhandelingen met de Duitse Gouverneur-Generaal von der Goltz. Als er voor de Belgische bevolking graan zou worden aangekocht, zouden de Duitsers dat voedsel niet afnemen. Dat was een mondelinge belofte, er stond niets op papier. Een van de Amerikaanse ingenieurs uit het Centraal Hulpcomité, Millard Shaler, werd naar Londen gezonden om voor 100 000 dollar graan te kopen.¹⁶² Daar stuitte hij op het nee van de Britse regering. Het Britse departement van Buitenlandse zaken weigerde de blokkade op te heffen voor een eenmalige transfer van levensmiddelen. Shaler was de wanhoop nabij, want hij had de levensmiddelen al gekocht zonder verdere problemen te verwachten. Hij wendde zich tot een kennis die de repatriëring van Amerikanen uit Europa had gecoördineerd, net zoals Heineman dat in Brussel had gedaan. Die man was Herbert Hoover.

Foto 10. Herbert Hoover, voorzitter van de Commission for Relief in Belgium. Uit A. Henry, *L'oeuvre du Comité national de secours et d'alimentation pendant la guerre*, 1920.

Toen de negenjarige Herbert Hoover in 1884 wees werd, wachtte hem niet veel meer dan een job als loopjongen bij zijn oom, in een bedrijf aan de andere kant van de Verenigde Staten. Hoover was echter, net als Francqui, een ijverige student. Hoewel hij nooit naar de middelbare school ging en ook niet onmiddellijk door het toegangsexamen van Stanford University raakte, behaalde hij uiteindelijk het diploma van geoloog. Wereldwijd opererende mijnbouwbedrijven werden voor Hoover wat het leger voor Francqui betekende. En net als Francqui bevond Hoover zich op een bepaald moment in China, waar beide heren in de clinch lagen over een zakenovereenkomst.

Het gezin Hoover reisde voor de oorlog verschillende keren rond de wereld om professionele redenen. Uiteindelijk was Hoover in 1914 een gereputeerde deskundige geworden, de auteur van een standaardwerk over de mijnbouw en de trotse bezitter van vier miljoen dollar.

Midden september was Hoover in Londen aan het wachten op de eerstvolgende boot naar huis. Na Shalers verzoek sprak hij echter een paar kennissen aan en gebruikte zijn invloed bij de Amerikaanse ambassadeur Walter Hines Page. Uiteindelijk mocht Shaler eenmalig naar Brussel met ongeveer 2500 ton levensmiddelen. Het zou Hoovers idee zijn geweest om het voedsel te verscheppen tussen de Amerikaanse ambassades van Londen en Brussel. Zo werd het neutrale Amerika een brug tussen twee landen die officieel niet langer handel mochten drijven.¹⁶³ Daarmee had de kous af kunnen zijn, maar niet lang daarna kwamen vertegenwoordigers van Luik, Bergen en Namen met eenzelfde verzoek aan in Londen.¹⁶⁴

Hoover suggereerde in zijn memoires dat hij pas op 18 oktober officieel werd gevraagd – of beter gezegd gesmeekt – om de Belgische voedselsteun te organiseren. Waarschijnlijk echter was hij zich al midden september, na zijn ontmoeting met Shaler, bewust van de opportuniteiten van zo'n operatie. Hoover had als ingenieur alles bereikt wat er te bereiken was en ambieerde een politieke carrière. Publieke dienstverlening was dan mooi meegenomen. Na 17 september werd er trouwens druk onderhandeld tussen de Britse en de Belgische regering, het Centraal Hulpcomité en de Spaanse en Amerikaanse diplomaten in Londen. Waarschijnlijk werd ook Hoover, als expert in de repatriëring van gestrande Amerikaanse toeristen en zakenlui, daarbij betrokken. Die onderhandelingen sleepten meer dan een maand aan, van midden september tot midden oktober. En al die tijd bleven de Belgen 'op hun honger zitten'.

Het grote probleem was namelijk dat de Britten geen steun aan de Duitsers wilden geven. Levensmiddelen gekocht in Groot-Brittannië en verscheept naar het bezette België, konden wel heel gemakkelijk in handen komen van het Duitse leger. Dat zou de blokkade volledig ondermijnen. De Britten stonden voor de keuze: hun strategische oorlogsdoelstellingen milderen, of de Belgen laten verhongeren. Her en der werd geopperd dat minder Belgen ook minder verzet tegen de Duitsers betekende. Welke afwegingen de Britten ook

maakten, één zaak stond vast. De Duitsers zouden officieel moeten garanderen dat niets van het geïmporteerde voedsel hun ten goede zou komen. De mondelinge belofte van von der Goltz aan een of andere Amerikaans-Duitse ingenieur zou echt niet volstaan.

Op 16 oktober 1914 zaten de leden van het Comité samen met de Duitse legertop in de Amerikaanse ambassade in Brussel. Hoewel, samen is veel gezegd: Brand Whitlock en de markies van Villalobar liepen heel de avond heen en weer tussen de twee kamers waar de delegaties zich ophielden. Maar het lukte. De Duitsers beloofden het geïmporteerde voedsel niet in beslag te nemen, en aan de Belgische burgers te laten.¹⁶⁵ Dat leek een succes voor de geallieerde partijen, die hun wensen ingewilligd zagen, maar aan de andere kant werd het Duitse leger ook meteen ontslagen van verdere verplichtingen ten opzichte van het bezette land. Met andere woorden, de Duitse toegeving was wel te verwachten.

Francqui, die nu stevig aan het hoofd stond van het Centraal Hulpcomité, vertrok met een kleine delegatie en de Duitse garanties naar Londen. Daar zei hij op 18 oktober aan Hoover:

*We hebben een leider nodig om deze organisatie in handen te nemen. Het moet iemand zijn met veel administratieve ervaring en kennis van de wereld. Het moet iemand uit een neutraal land zijn, die het vertrouwen van de Amerikaanse ambassade geniet. Alleen jij hebt de kwaliteiten voor deze job. Ofwel neem je deze opdracht aan en dan werk ik onder jouw bevel, ofwel doe je het niet en dan zet ik zelf een stap terug.*¹⁶⁶

Geen gemakkelijke woorden voor een man die moeilijk gezag kon verdragen. Hoovers antwoord was eveneens typerend. Hij aanvaardde enige dagen later de opdracht, op voorwaarde dat hij de volledige controle kreeg. En zo ontstond op 22 oktober de Commission for Relief in Belgium (CRB). Deze private organisatie, volledig in handen van Hoover en zijn Amerikaanse kennissen, mocht van de Britten voedsel aankopen en verscheppen naar het bezette land.¹⁶⁷ Het voedsel werd eerst naar de haven van Rotterdam gebracht, en zo naar België. Het Centraal Hulpcomité werd omgevormd tot het Comité National de Secours et d'Alimentation, onder leiding van Francqui. Dit Comité National zou instaan voor de distributie van het voedsel in België. Het was allemaal geen dag te vroeg. Op 29 oktober bereikte een bericht de Amerikaanse ambas-

sade dat er in Luik nog maar voor vijf dagen brood was. Rellen en plunderingen waren volgens het document onafwendbaar geworden.¹⁶⁸

De Commission for Relief in Belgium en het Comité National begonnen zo aan een lange en moeilijke samenwerking, die langer zou duren dan de oorlog zelf. De twee organisaties konden niet zonder elkaar, maar integratie was ook geen optie. Daardoor ontstond van in het begin een zekere rivaliteit. Hoover benadrukte stevast het onafhankelijke en Amerikaanse karakter van de hele operatie, maar in Brussel zag men de Commission vooral als de buitenlandse poot van het Comité National; een logistieke noodzaak en meer niet.¹⁶⁹ Er waren spanningen omdat beide organisaties hun eigen werkkerrein voortdurend probeerden uit te breiden. Al speelde ook het prestige een rol. Tot op zekere hoogte was de strijd tussen beide instellingen ook een strijd om de harten en geesten van miljoenen berooide Belgen, en om prestige binnen de internationale gemeenschap.¹⁷⁰

De grote massa, die vanaf december 1914 allerlei conserven met mysterieuze inhoud zagen binnenrollen, maakte zelf geen al te groot onderscheid tussen die organisaties. Hulp vond men in de 'Amerikaansche winkels' of 'bij het Komiteit', en details over de complexe onderhandelingen die daaraan voorafgingen werden niet openbaar gemaakt. De leefwereld van de noodlijdende Belgen stond mijlenver af van dit diplomatieke en institutionele mijnenveld. Het omgekeerde was ook waar: geen enkele van de leidende figuren in de voedselvoorziening wist wat honger was. Geconfronteerd met de ellende van al die naamloze mensen, konden de hulpverleners slechts het beste uit hun humanitaire carrière proberen te halen.

Het Comité National: een organisatie die haar gelijke niet heeft

De alliantie tussen de Commission for Relief in Belgium en het Comité National lijkt overzichtelijk genoeg, maar verbergt een afschuwelijk complexe taakverdeling. Van het kleinste koekje in de bakkerij tot de middagmalen voor kinderen in verbeteringsgestichten: voortaan was niets nog vanzelfsprekend. Het meel voor de (winstgevende) koeken en taarten was immers verloren voor het bakken van gewoon brood. Welk evenwicht moest men zoeken tussen de vrije markt en de gedirigeerde economie? Of tussen de belangen van arme consumenten, rijke consumenten en bakkers die hun zaak draaiende moesten houden? Wat het rantsoen voor maatschappelijk kwetsbare kinderen zoals

die in de Staatsweldadigheidsschool van Ruiselede betreft: deze groep was in de eerste schattingen niet meegeteld. Dat leidde tot een rondje doorschuiven van de verantwoordelijkheid. Moest de gemeente ervoor zorgen, of de provinciale afdeling van het Comité National?¹⁷¹

De organisatoren waren zich goed bewust van die complexiteit. Hoover zelf legde de vinger op de wonde:

Ik maakte me niet zozeer zorgen om de technische aspecten, zoals de aankoop van grote hoeveelheden voedsel en het transport ervan overzee en door het bezette land. Elke ingenieur had dat kunnen regelen. Maar er waren andere problemen waar we nooit eerder in het verleden mee geconfronteerd werden.

We zouden voedselvoorraden moeten vinden voor een heel land, het geld verzamelen om het te betalen, het langs militaire schepen op zee en legers in het bezette land moeten loodsen, een agentschap opzetten om een eerlijke verdeling op te zetten en erop toezien dat de vijand het voedsel niet in beslag nam. Dit was niet zomaar een hulpverleningsoperatie ['relief'] in de traditionele betekenis van het woord. We moesten een heel land in leven houden.¹⁷²

Een heel land in leven houden vereiste allereerst geld. Shaler had in september 2500 ton voedsel gekocht voor Brussel. Voor heel België was er maandelijks behoefte aan 80 000 ton graan, maar ook aan andere levensmiddelen. De kostprijs was afschrikwekkend.¹⁷³ De eerste fondsen kwamen van collectes onder welgestelde Belgen. Ook de Belgische regering in ballingschap en de Belgische banken in het buitenland beloofden hun reserves aan te spreken. Die hulp was niet zo gul als Hoover aanvankelijk dacht, en hij beklagde zich over de 'ontrouw' van de Belgische regering.¹⁷⁴ De totale schuld die de Belgische regering aanging om vijf jaar lang de organisatie en het personeel te sponsoren, was echter wel indrukwekkend. Heel wat overheidsperoneel werd overigens aangenomen als personeel van het Comité National, dat zeker niet alleen op vrijwillige inzet steunde.¹⁷⁵ Zo werden trouwens ook delen van de middenklasse toch nog gespaard.

Vanaf 1915 gaf de Belgische overheid maandelijks een krediet van 25 miljoen frank aan het Comité National. Collectes in de Verenigde Staten haalden in de loop van de Eerste Wereldoorlog ongeveer 30 miljoen frank op.¹⁷⁶ Hoewel de inbreng van de Belgische staat dus veel belangrijker en structureler was

dan de hulp van de Amerikaanse regering, werd in het bezette land en later in de geschiedenisboekjes maar al te vaak de loftrumpet gestoken over het grote Amerika. Dat was voor sommige heren uit het Comité National en de Belgische regering erg pijnlijk.

De tweede bron van inkomsten waren de bijdrages van de Britse regering en vanaf 1917, de Amerikaanse.¹⁷⁷ De Britten gedroegen zich als de lastige schoonmoeder van de interne Belgische keuken. Elke vorm van misbruik of onduidelijkheid was voor hen een aanleiding om de hele voedseloperatie in vraag te stellen. Wat de Amerikanen betrof, zij verklaarden in 1917 de oorlog aan het Duitse Rijk. Van dan af kon de regering openlijk bijdragen aan het budget van de Commission for Relief in Belgium... door aankopen die de Commission in de Verenigde Staten deed te subsidiëren.¹⁷⁸ Zo ondersteunde de Amerikaanse overheid meteen ook de eigen boeren. Wel moest ze zich terugtrekken uit de organisatie zelf, want alleen neutrale staten konden de geallieerde blokkade overbruggen. Whitlock verliet Brussel en werd vervangen door de Nederlandse diplomaat Van Vollenhoven.

Privépersonen, zowel in België als daarbuiten, droegen ook hun steentje bij. Het was onder andere dankzij Hoover dat 'poor little Belgium' een wereldwijd gemediatiseerd slachtoffer werd. Eén wenk van Hoover naar zijn vriend Melville Stone, het hoofd van het persagentschap General Press, volstond om de bal aan het rollen te brengen. We zagen eerder hoe de Amerikaanse publieke opinie in 1914 geen kant koos. Er was wel wat vage verontwaardiging en sympathie ten opzichte van het kleine België, dat zijn neutraliteit nu eenmaal niet kon verdedigen tegen het sterke Duitse leger. Dit vage pro-Belgische gevoel werd echter pas verankerd tot iets stevigiers dankzij de aanhoudende berichtgeving van General Press. Tegen Kerstmis deed zelfs koning Albert I een oproep in de *New York Times*.¹⁷⁹ Van Buenos Aires tot Chicago werden inzamelpunten opgericht van de Commission for Relief in Belgium. Met dit propagandaoffensief hoopte Hoover niet alleen fondsen in te zamelen, maar ook de druk op de Duitsers op te voeren.

Bij de bevolking van de Angelsaksische landen was de respons enorm. De grootste bijdragen kreeg de Commission uit de Verenigde Staten, Australië en Groot-Brittannië. In de Verenigde Staten werden zowat alle kamers van koophandel en alle mogelijke verenigingen aangesproken.¹⁸⁰ Marie Van Gastel, een jonge Antwerpse verpleegster bij het Rode Kruis, kon zelfs een professionele

carrière opbouwen door lezingen te geven over het leed van de Belgen. Ze haalde enorme bedragen op bij menige dameskring en op menige veilingactie.¹⁸¹

Deze schenkingen door gewone mensen uit het buitenland vormden uiteindelijk maar 5,8% van de totale inkomsten.¹⁸² De internationale solidariteit was ook niet eindeloos. Toen na de oorlog nieuwe collectes werden gestart voor huisvesting van dakloze Belgische vluchtelingen, werd het een flop.¹⁸³ Toch blijven die internationale bijdrages een opmerkelijk feit. Het was de eerste keer in de menselijke geschiedenis dat een humanitaire crisis leidde tot grootschalige internationale solidariteit. Ook de mediatisering ervan was nieuw. Pers en publiek wisten wat zich afspeelde in België, ook al voelde niet iedereen zich geroepen om te geven. Zelfs in het verre India werd 236 170 dollar ingezameld voor de Belgen.¹⁸⁴ Dat was zes keer zoveel als in Spanje, hoewel de Spanjaarden Villalobar en Merry del Val zich erevoorzitter van de Commission for Relief mochten noemen. Dat alles is extra opmerkelijk omdat India tijdens de belle époque zelf niet gespaard bleef van gruwelijke hongersnoden, die zonder veel ruchtbaarheid kwamen en gingen.¹⁸⁵

Ten slotte kon het Comité National de Secours et d'Alimentation ook een stuk van de eigen uitgaven dragen. Het departement 'Alimentation' of Voeding kan beschouwd worden als een warenhuis. Het kocht levensmiddelen aan bij de Belgische boeren, bij de Duitse centrale diensten voor opeisingen (de zogenaamde Zentrales) en vooral bij de Commission for Relief in Belgium.¹⁸⁶ Die levensmiddelen werden dan verkocht aan de Belgen die het zich nog konden veroorloven. Het belangrijkste middel daarvoor waren de zogenaamde Amerikaanse winkels, waar vlees in blik, suiker, maïs, rijst en vet te krijgen waren. De prijs lag iets hoger dan de inkoopprijs, waardoor er winst werd gemaakt.¹⁸⁷

Het departement 'Secours' of Hulp gebruikte de winsten en de andere giften voor allerlei gratis diensten en uitkeringen. De activiteiten van dit departement waren enorm uitgebreid. Er waren de soepkeukens, de brooduitdelingen, de distributie van oude of nieuwe kledingstukken. Deze producten werden soms gratis en soms voor een paar cent gegeven. Ook voor de kinderen probeerde men veel te doen, via schoolmaaltijden, melkuitdelingen, maaltijden voor pas bevallen moeders en verblijven aan zee voor kinderen met tuberculose. Er kwamen toelages voor de vluchtelingen zonder huisvesting en voor soldaten-vrouwen die een hele rits kinderen moesten grootbrengen zonder kostwinner.

Foto 11. Verdeling van kleding tijdens de Eerste Wereldoorlog in het casino aan de Coupure te Gent. Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, [FO_XL_26]

Het Comité National had verder een dienst die hulppakketten verzond naar de krijgsgevangen soldaten in Nederland en het Duitse Rijk. Deze soldaten zaten in werkkampen, waar de hygiëne en de rantsoenering vaak te wensen overlieten. Het pakje uit België – wat zeep, wat levensmiddelen en eventueel een briefje – was voor velen een godsgeschenk.¹⁸⁸ Het Comité National gaf zelfs een tegemoetkoming aan muzikanten die niet langer aan werk raakten door de crisis. Zulk detaillisme verradt hoe immens de logistieke uitdaging wel was.

Muzikanten waren echter niet de enige werklozen die steun kregen: alle werkloze arbeiders en bedienden konden van het Comité National een kleine uitkering krijgen. Dat is opmerkelijk. We zagen eerder al dat de wortels van werkloosheidssteun bij de – toen nog buiten de wet gestelde – lokale vakverenigingen lag. We zagen ook dat in het Gentse systeem van Louis Varlez het stadsbestuur die werkloosheidssteun voor een stuk subsidieerde. Voor het uitbreken van de oorlog had het experiment van Varlez ook buiten de Arteveldestad de aandacht getrokken. Er waren gemeentelijke werkloosheidsfondsen gekomen in Oostende, Brugge, Antwerpen, Mechelen en Sint-Niklaas. Ze vertoonden wel iets minder dynamiek, en werden door conservatieve katholieken vooral als een goed propagandamiddel beschouwd.

In Brussel kantte het liberale stadsbestuur zich zelfs tegen het Gentse systeem, en noemde het de tirannie van de vakbond. De burgemeester stelde voor eigenhandig geld uit te delen onder alle werklozen. Geen enkele gesyndiceerde werkloze kwam die ‘aalmoes’ opvragen. Na dit fiasco ontstond in 1909 dan toch één groot intercommunaal werkloosheidsfonds voor Brussel. En de nationale overheid? Samen met de werkgevers negeerde zij dit systeem grotendeels. De regering-de Brocqueville erkende – net als haar voorgangers – de vakbonden niet als legitieme partners. Naar arbeidersorganisaties die een vuist konden maken tegen de werkgevers, mocht geen overheidsgeld gaan.¹⁸⁹

Het Comité National schreef op dat vlak geschiedenis. Uit noodzaak. In 1914 sloten fabrieken massaal de deuren, investeerde niemand nog en werden heel wat lonen niet meer uitbetaald. Haast van de ene dag op de andere telde België 69% werklozen, met pieken van 80% in de steden en de industriële regio's.¹⁹⁰ De werkloosheidsverzekeringen, die maar konden overleven dankzij risicospreiding, konden die situatie niet aan.¹⁹¹

Voor de Gentse werkloosheidsexpert Louis Varlez vereiste deze schrijnende situatie een kordaat optreden. Varlez wilde een nationale werkloosheidsverze-

kering, en hij besloot die eigenhandig te gaan bepleiten bij de Belgische regering in ballingschap. Na een gevaarlijke en lange reis kwam hij via Londen aan in Le Havre, samen met pater Rutten van de Christene Beroepsverenigingen en Léon Christophe, de afgevaardigde van de Gentse textielindustrie. De Belgische regering weigerde formeel werkloosheidssubsidies toe te kennen: zij wilden liever een algemene steun aan alle behoeftigen. Aalmoezenpolitiek op nationale schaal dus, eerder dan een vergoeding voor onvrijwillige werkloosheid. Bovendien wilde de regering niets doen zonder de steun van de Britse regering. Uiteindelijk overtuigde het trio Varlez, Rutten en Christophe de Britse, Franse en Belgische regeringen om de kosten te delen. Binnen het Comité National werd een denktank opgericht onder leiding van Varlez. Ondertussen werd in de populaire kranten gemord over het uitblijven van steun. In 1915, na weken geworstel met een uitgebreide papierwinkel, ging de nationale werkloosheidsverzekering van start. Het was een stroeve start, maar niettemin een primeur om u tegen te zeggen.¹⁹²

De werkloosheidssteun bedroeg maximaal 3 frank per week voor de huisvader, aangevuld met 1,50 frank voor de huisvrouw en 0,50 frank per kind. Dat was lager dan het door Varlez voorgestelde barema, maar toch.¹⁹³ Dat een nationale organisatie de arbeidersbewegingen erkende als legitieme beheerder in dit systeem was een ware omwenteling.¹⁹⁴ Het Comité National delegerde de uitbetaling van werkloosheidssteun immers niet naar de burgemeester of de werkgever, maar naar de vakbonden. Wie geld wilde krijgen van 'het Comité', kwam dus voortdurend in contact met de georganiseerde arbeidersbeweging. De vakbonden werden gemuilkorfd door de bezetter en hun actieve leden werden opgepakt, maar door dit systeem konden zij toch hun achterban behouden en zelfs uitbreiden.¹⁹⁵ De vakbonden bleken betrouwbare partners, een les die de toekomstige machthebbers binnen het Comité National niet vergaten. De werkgevers daarentegen, waren ziedend over deze regeling.

Echt probleemloos was het experiment natuurlijk niet. Wie een vaste werkgever had, kon aanspraak maken op de werkloosheidssteun, maar wie laaggeschoolde dagarbeid deed met losse contracten, viel praktisch uit de boot. Dit was een goede illustratie van het mattheuseffect. Dat wil zeggen dat het sociale beleid vooral ten goede kwam aan diegenen die het relatief gezien al beter hadden, eerder dan aan de meest kwetsbaren.¹⁹⁶ Bovendien kregen de werklozen, in tegenstelling tot bij de werkloosheidskassen, steun zonder bij-

dragen te geven aan het Comité National. De reflex om naar 'profiteurs' te zoeken was dan ook bijzonder groot.¹⁹⁷

Volgens de traditionele denkkaders moest men de armen vooral niet te veel geven, anders zouden ze wennen aan alle vrije tijd en niet meer willen werken. Er waren 'goede' en 'slechte' armen. De taak van de hulpverlener bestond eruit om beide groepen te onderscheiden, en hun noden correct in te schatten. Misschien koesterde Ernest Solvay meer vooruitstrevende ideeën, maar het opmeten van de 'staat van behoeftigheid' van elk noodlijdend gezin was zelfs voor de energieke president van het Comité National een te grote taak. Dat werd gedaan door de lokale notabelen. En wie zou hen op het matje roepen als ze zich niet 'gul' toonden? De immer in geldnood verkerende, drukgeplaagde top van het Comité National?

Het inschatten van die 'staat van behoeftigheid' was niet gemakkelijk. Mensen moesten zelf hun gezinsinkomen opgeven, maar de barema's veranderden voortdurend tijdens de bezetting, steun in natura van het Departement Secours moest worden verrekend enzovoort. Veel mensen zagen door de bomen het bos niet meer, vroegen alle hulp aan die werd aangekondigd en werden dan bestraft wegens cumulatie. De tweede manier om de behoeftigheid van de ondersteunden te meten was het huisbezoek. Ook dat was voor veel werklozen een onaangename ervaring. Ten slotte was de steun ook voorwaardelijk. Caféhouders kregen bijvoorbeeld niets, tenzij ze hun cafés sloten.¹⁹⁸ Dat uitbaters die hun handelspand huurden verplicht waren het café open te houden volgens artikel 1728 van het burgerlijk wetboek was daarbij geen bezwaar. De werkloosheidssteun bleef een stok achter de deur, die kon worden ingetrokken volgens de wensen en vooroordelen van de machthebbers.

De oorlogscontext maakte het allemaal nog penibeler. Mannen die bereid waren in Duitsland te werken? Geen steun.¹⁹⁹ Mensen met sympathieën voor de bezetter? Geen steun. Alleenstaande vrouwen van wie werd vermoed dat ze iets te familiair omgingen met Duitsers? Geen steun.²⁰⁰ Dat sommige meisjes zich ondertussen moesten prostitueren aan Duitse soldaten om een paar mark of een brood te krijgen, was opnieuw geen verzachtend argument.²⁰¹

Om controle te behouden op de ondersteunden werd een dagelijkse stempelcontrole ingevoerd. Lange rijen werklozen stonden te kijk in de kou, en velen voelden zich vernederd. Toch kon men er ook aan ontkomen: wie een

cursus volgde werd vrijgesteld van het aanschuiven. Het Comité National ondersteunde de zogenaamde Hogeschool van den Arbeid, die deze cursussen organiseerde. Tijdens de oorlog verschenen in heel wat grote steden regelmatig advertenties voor korte cursussen onder het briefhoofd van de Hogeschool. Voorts zijn hier nog te weinig details over bekend, maar het was blijkbaar een gezamenlijk initiatief van Ernest Solvay en de socialistische beweging.²⁰²

In 1917 werd de werkloosheidssteun afgeschaft. Voortaan kon iedereen financiële steun aanvragen bij het Comité National.²⁰³ Er lijken twee oorzaken te zijn voor deze beslissing. Ten eerste waren de werkgevers vanaf het begin gekant tegen de door vakbonden uitgereikte steun. Voortaan hield het Comité National zelf de touwtjes in handen.²⁰⁴ Ten tweede was de ellende gewoon zo groot, dat het hebben van werk nauwelijks nog een verschil maakte. Door de inflatie en de bevoorradingsproblemen zaten de meeste Belgen op hun tandvlees, werk of geen werk. Terwijl het publiek verruimde, werd de koek steeds kleiner.

De Commission for Relief en het Comité National kwamen vanaf de tweede helft van 1916 definitief in geldnood. De Belgische regering was nu zo- wat de enige geldschietster.²⁰⁵ Op 13 november 1916 schreef koning Albert dat Emile Francqui een revolutie vreesde na de bevrijding. Blijkbaar vermoedde de Belgische elite dat alleen de Duitse bezetting nog de 'bijltesdag' verhinderde.²⁰⁶ Het werd er ook niet beter op toen de Verenigde Staten zich terugtrokken uit de Commission for Relief in 1917. In de periode tussen februari en april 1917 ontstond na een hele hoop diplomatiek getouwtrek een Comité Hispano-Néerlandais onder patronage van de diplomaten Villalobar en de Nederlander Maurits van Vollenhoven. De twee konden niet met elkaar door één deur, en de enige reden voor de trage overgang was de prestigieslag tussen beide diplomaten.²⁰⁷

Tijdens dit machtsvacuüm lagen heel wat voedingsmiddelen van de Commission for Relief te rotten in de Britse havens, terwijl de Duitsers ongestoord de inheemse voorraden plunderden.²⁰⁸ Na de ongemakkelijke machtswissel tussen de Commission for Relief en het Comité Hispano-Néerlandais zou de Société Générale een bedrag van 50 miljoen frank hebben vrijgemaakt voor het Comité National. Tot dan toe zou ze slechts 750 000 frank veil gehad hebben voor het humanitaire werk.²⁰⁹ In de praktijk ging het ondertussen van kwaad tot erger. Broodrantsoenen vielen van 330 gram naar 250 gram per dag, nog

niet de helft van wat in 1913 door de modale werkman werd geconsumeerd.²¹⁰

In de laatste bezettingsjaren probeerde het Comité National te redden wat er te redden viel. De organisatie veranderde niet veel meer, en ook de economische problemen bleven nog lang na de wapenstilstand bestaan. Leidende figuren binnen het Comité National assisteerden in Loppem bij het uittekenen van een nieuw politiek bestuur en een nieuwe regering. Zeker tot juni 1919 bleef het Comité National actief onder leiding van minister van Wederopbouw Wauters, een socialist. Conservatieve katholieken, die zich in Loppem buitenspel gezet zagen, zagen het niet graag gebeuren. In de praktijk bestond wel een zekere spanning tussen de bestuursinstanties van de 'oude garde' en het nog steeds actieve Comité National. Kort na de oorlog was er zelfs een perscampagne tegen de organisatie onder het motto: 'Je hebt ons geholpen, we hebben je bedankt, bol het nu maar af.'²¹¹

Deze kleine intriges konden niet verhinderen dat het Comité National na de oorlog kon baden in een – soms opgepompt – betoon van dankbaarheid en zelfgenoegzaamheid. Belangrijke coryfeeën zoals secretaris Albert Henry schreven de officiële en gekuiste geschiedenis. Alle medewerkers konden herinneringsmedailles aanvragen, in een soort spiegelbeeld van de medailles voor de militaire helden.²¹² Toen de organisatie uiteindelijk geliquideerd was, gingen de winsten naar studiebeurzen voor minderbedeelde jongeren.²¹³

Kortom, het Comité National was inderdaad een organisatie die in de geschiedenis haar gelijke niet gehad heeft. Opgericht als een privaat project van de Brusselse kosmopolitische bankierselite, moest zij uiteindelijk het sociaal-economisch leven van een heel land in goede banen leiden. Meer dan vijf jaar lang vochten het Comité National en de Commission for Relief in Belgium tegen de chronische hongersnood. Ze moesten daarbij tegelijkertijd boer, voedselinspecteur, werkgever, zakenbankier en consumentenbond zijn. De organisaties onderhandelden met Britse politici en Duitse militairen over de meest banale elementen van het dagelijks leven: 50 gram extra bloem, een extra liter melk. De complexiteit en de schaal van die onderneming waren ongekend. En er zouden nog heel wat humanitaire operaties volgen na 1914.

Hoewel de traditionele visies op armoede een rol speelden in het Comité National, werden er ook grenzen verlegd. Er moest voortdurend geïmproviseerd worden. Daarom werden flexibiliteit en efficiëntie belangrijker dan politieke dogma's. Het ontstaan van een structurele, nationale werkloosheids-

uitkering is daar een voorbeeld van. Een ander voorbeeld is de systematische zorg voor kinderen en baby's, die na de oorlog zelfs werd voortgezet. Het leidde in 1919 tot de oprichting van het latere Kind en Gezin. Arbeiderskinderen die werden gewogen, zwangere moeders die goedkoop op consultatie konden bij de dokter: het was tot dan toe ongezien in België.

Het optreden van het Comité National wordt dan ook terecht beschreven als een breukmoment ten opzichte van de homogeen katholieke regeringen die sinds 1885 regeerden. De regering-de Brocqueville was in ballingschap de voeling met het bezette land kwijtgeraakt. Tot de herfst van 1917 meende ze dat het algemeen enkelvoudig stemrecht nog kon worden afgeweerd,²¹⁴ maar de nieuwe Belgische elite van het Comité National beseftte dat noch de frontsoldaat, noch de dwangarbeider zo'n vernedering zou aanvaarden. Bankiers en industriëlen maakten er een erezaak van om de 'oude' politici te tonen hoe men efficiënt beleid voerde. In de marge van de hulpverlening dacht men na over de sociale en economische wederopbouw van het land.²¹⁵

De vele conflicten rond het Comité National

Humanitaire hulporganisaties opereren niet in een vacuüm. Elk 'reddingswerk' krijgt te maken met de bestaande sociale verhoudingen. Recente nieuwsberichten tonen dat maar al te duidelijk aan. In Somalië maakten lokale krijgsheren zich meester van bijna de helft van de humanitaire hulpgoederen. Op die manier konden ze hun macht uitbreiden.²¹⁶ In Haïti liep de samenwerking tussen overheid en westerse hulporganisaties niet altijd van een leien dakje. Terwijl verhalen over corruptie en versnippering opdoken, keerde de bevolking zich langzaam tegen de inefficiënte hulpverlening.²¹⁷ Terwijl ik dit schrijf, blokkeert het regeringsleger in Syrië de humanitaire hulp, met logistieke problemen en oproer in de vluchtelingenkampen tot gevolg.²¹⁸

Zulke situaties zijn echter minder uitzonderlijk dan de westerse krantenlezer zou vermoeden. Waar schaarste, sociale ongelijkheid en militaire macht samengaan, ontstaan soortgelijke en soms erg hardnekkige patronen. De Belgische casus is dan ook actueler dan op het eerste gezicht lijkt. De vele conflicten die in de marge van de humanitaire hulp werden uitgevochten verdienen meer aandacht dan ze tot nu toe gekregen hebben. Dit gedeelte belicht enkele brandhaarden en breuklijnen binnen het Comité National, zoals de spanning tussen Belgen en Amerikanen, Belgen en Duitsers, de verschillende

bestuursniveaus en ten slotte de spanningen met diverse sociale groepen in het bezette land.

Amerikanen en Belgen: technocraten tegenover notabelen

De samenwerking tussen het Comité National en de Commission for Relief in Belgium – aanvankelijk de American Commission for Relief in Belgium genaamd – liep nooit over rozen. Het begon al met het profiel van de medewerkers. De twee organisaties stonden onder leiding van zeer krachtige maar autoritaire leiders: Emile Francqui en Herbert Hoover. Hoewel beide mannen de andere onmisbaar achtten voor de hele operatie, stonden hun entourages soms lijnrecht tegenover elkaar.

Zo was er de ex-legerkapitein J.F. Lucey, Hoovers rechterhand in de Commission for Relief in Belgium. De man was een energieke commandant, maar de bureaucratische papierwinkel van bezet België ('red tape') lag hem minder.²¹⁹ Bovendien wilde Lucey een veel strakkere Amerikaanse controle op het Comité National zelf. Voedsel werd in het buitenland gekocht, verzameld in Rotterdam, verscheept naar de provinciale Belgische pakhuizen en vandaar gedistribueerd onder de gemeenten in België. Al die tijd bleven de hulpgoederen officieel het eigendom van de Commission, die dan ook precies wilde weten wat ermee werd gedaan.

Toch waren het de medewerkers van het Comité National die al deze verplaatsingen uitvoerden en de onkosten ervan droegen. Het Comité National had een eigen controledienst en vond dat de kous daarmee af was.²²⁰ Voor Francqui waren de neutrale Amerikanen handig als ze misbruiken door de Duitsers konden signaleren. Voor de rest moesten zij zich vooral niet te veel bemoeien met de Belgische interne keuken.

Lucey, die de strenge eisen van de Britse regering belangrijker vond dan de Belgische gevoeligheden, probeerde tevergeefs de controle op te voeren. Op een bepaald moment verweet hij Francqui meer met de zaken van de Société Générale bezig te zijn dan met de voedselvoorziening zelf. Niet lang daarna werd Lucey bedankt voor bewezen diensten. Uiteindelijk bleef de Amerikaanse controle op de Belgische hulpverleners beperkt tot het regionale niveau. De Duitsers lieten toch te weinig Amerikanen toe op Belgisch grondgebied om een doorgedreven lokale controle uit te voeren.²²¹

Het Amerikaanse personeel van de Commission for Relief in Belgium

had een specifiek profiel. Het waren bijna allemaal jonge academici die een prestigieus Rhodes scholarship hadden bemachtigd, om onderzoek te doen aan de Universiteit van Oxford. Door de militaire dienst was het studentenleven daar echter volledig stilgevallen. De jonge en kosmopolitische beursstudenten wilden niets liever dan hun handen uit de mouwen steken in 'poor little Belgium'. Zo'n 25 Rhodes scholars werden stante pede naar België gestuurd. De instructies die ze kregen bij vertrek waren typerend:

*Men zei hen dat ze het voedsel moesten vrijwaren tegen de aanspraken van het Duitse leger, vrachttreinen en kanaalschepen vergezellen en zich moesten behelpen in een verwoest land, in ruwe omstandigheden en te midden van allerlei gevaren en problemen. Hun eerste en voornaamste verantwoordelijkheid was die van neutrale oorlogswaarnemer. Ze kregen te horen dat de Commission zelfs hun persoonlijke veiligheid niet kon garanderen.*²²²

Het zou er echter heel anders aan toegaan. De Rhodes scholars kregen niet de spectaculaire ervaring van een reddingswerker, maar het leven van een belangrijke diplomaat:

*[...] ze kregen een luxueuze behandeling, kastelen om in te wonen, auto's om zich in te verplaatsen en propere kantoren van waaruit ze konden werken.*²²³

De jonge beursstudenten bleven maximaal twee jaar in het bezette land. Een enkeling onder hen werd teruggestuurd naar Oxford wegens een gebrek aan maturiteit, maar de meesten onder hen – getalenteerd en voorgeselecteerd als ze waren – pasten zich vrij goed aan. Memoires over hun 'Belgische' tijd bleken later populair bij het brede publiek in de Verenigde Staten. Die gepubliceerde memoires onthullen echter ook dat de Amerikanen het *relief work* heel anders benaderden dan de Belgen.

De Amerikanen bleven op de eerste plaats neutrale technocraten, zoals hen bij de rekrutering was opgedragen. Ze zagen het Belgische Comité National niet als hun baas, maar als een organisatie die correct moest omgaan met de door hen geleverde hulpgoederen – net zoals de Duitsers dat moesten doen. Officiële distributietabellen en een correcte boekhouding waren erg belangrijk. De Belgische leden van het Comité waren gerespecteerde notabelen op

leeftijd, bij wie dit jeugdig professionalisme echter in slechte aarde viel. De jonge ingenieur Edward Eyre Hunt, de afgevaardigde van de Commission bij het Antwerpse Provinciale Comité de Secours et d'Alimentation, beschreef de schrobbering die zijn negentienjarige (!) collega Branscombe aan de Antwerpse politici gaf:

*Een dergelijk rapport kunnen en willen we niet opsturen naar Brussel. De rapporten moeten onze handtekening krijgen als Amerikaanse gevolmachtigden. En wij ondertekenen zulke laattijdige en slordige ['un-business-like'] rapporten niet meer.*²²⁴

Een Antwerps bestuurslid antwoordde met een kwinkslag:

*Ik werkte dagelijks met bedragen van rond een miljoen frank, maar nu komen die jonge Amerikanen hier binnen en onderwerpen mij aan een kruisverhoor over wat er vorige week is gebeurd met die of die zak meel!*²²⁵

Het hoge woord was eruit: *business-like*, zakelijk. De jonge ingenieurs beschouwden hun werk niet als sociale politiek, maar als een technocratisch project dat gewoon iets grootschaliger uitviel dan normaal. Hulpverlening werd het best benaderd met de recepten van het wetenschappelijk onderbouwd management. In 1911 had de werktuigkundige Frederick Taylor een boek geschreven over dit type van management, met veel nadruk op machinale efficiëntie en strakke controle. Experts moesten bepalen wat het beste werkte, en de anderen moesten dat uitvoeren. Het werk van Taylor kreeg erkenning in brede kringen, en veruitwendigde zich in een zogenaamde *efficiency movement* (efficiëntiebeweging). Een van de meest prominente figuren binnen die beweging was Herbert Hoover. In België waren die ideeën vooral nog exotische nieuwigheden.

De verhouding tussen Amerikanen en Belgen nam een lelijke wending vanaf 1915. De aanleiding was de Belgische oogst. De pragmatische Francqui meende dat die sowieso zou worden opgeëist door de Duitsers. Hoover, de Commission en de Britse regering waren daar natuurlijk fel tegen gekant en eisten nieuwe garanties. Er volgde eindeloos heen-en-weergepraat tussen Berlijn, Londen, de Duitse legerstaf in Brussel, Villalobar en Whitlock, Hoover en het Comité National. Hoover, die geen Frans of Duits verstond, vatte vooral

de parallelle diplomatie door de Belgen verkeerd op. Hij leek zich vooral te ergeren aan het controleverlies. 'Zijn' Commission for Relief moest de volledige zeggenschap hebben en elk zelfbewust optreden door het Comité National viel verkeerd.²²⁶

Het was jammer voor de Belgen dat Hoover nu eenmaal wel het volledige vertrouwen van de Britse regering had. Door met ontslag te dreigen herinnerde hij het Comité National eraan dat hun voortbestaan aan een zijden draadje hing. Dat deed Hoover dan ook verschillende keren, weliswaar zonder het echt te menen. Uiteindelijk liep de zaak met een sisser af. De Duitsers beloofden de oogst uit het *Generalgouvernement* aan de burgers over te laten. Voor het door militairen gecontroleerde *Etappegebiet* werden dergelijke garanties niet gegeven.²²⁷ Daar deden Hoover en de zijnen blijkbaar niet moeilijk over. Er kwam ook een nieuw verdrag tussen de Commission en het Comité National, dat de bevoegdheden van beide nog eens afbakende, maar weinig veranderde aan de situatie in het veld.

Begin 1916 beschuldigde de Britse regering de lokale Belgische comités ervan miljoenen tonnen voedsel van de Commission te hebben doorverkocht.²²⁸ Hoover was furieus, maar meteen leek het monopolie van de Commission for Relief over de hele operatie weer een stap dichterbij. Ook Francqui was furieus. Hij vond de beschuldigingen overdreven, het ging om 'ocharme een paar ton rijst'. Een nieuw partijtje schaduwboxen was begonnen.

Francqui trok naar Groot-Brittannië om de regering diets te maken dat het Comité National een 'staat in een staat was'. Misschien kon zij wel de enige hulporganisatie worden in het bezette land? Een van de hoogste medewerkers van het Comité National noemde de *Rhodes scholars* openlijk snotneuzen, die in het bezette land leefden als kasteelheren.²²⁹ En de graaf de Mérode, grootmaarschalk aan het hof, nam ontslag bij het Brabantse provinciale comité omdat de nieuwe Amerikaanse controlesystemen hem 'in zijn eer' kwetsten.²³⁰ De Amerikanen hadden zich duidelijk te ver op 'Belgisch' territorium begeven. Opnieuw was de aanleiding voor het conflict minder belangrijk dan het uiteindelijk resultaat: groeiende irritatie tussen beide organisaties.

Het zou ons te ver leiden om de andere conflicten tussen de Commission en het Comité National in 1916 en daarna te beschrijven. Het patroon werd trouwens voorspelbaar: Hoover dreigde met ontslag, goed wetende dat de Britten zonder hem nooit voedsel naar België zouden laten komen. Na heel

wat getouwtrek kwam er een akkoord dat geen van beide partijen tevreden stelde.²³¹ Waarna alles opnieuw begon. Beide verenigingen voelden zich voortdurend bedreigd door de andere. Officieel werden hervormingen in de tandem Commission–Comité National voorgesteld als 'efficiëntievraagstukken' en leek de sfeer altijd opperbest.²³² Alleen anekdotes en officieuze getuigenissen onthullen hoe het er echt aan toeging. Francqui kreeg in 1916 een hartaanval. Brand Whitlock schreef in zijn dagboek dat hij zich 'ziek en uitgeput voelde door die ellendige onderneming'.²³³

Waren er objectieve en dwingende redenen waarom de twee organisaties haast permanent in conflict lagen? Het antwoord is waarschijnlijk neen. Na elke crisis ging de samenwerking gewoon door. Het echte onoverkomelijke probleem was trouwens niet de bevoegdheidsverdeling, maar de chronische voedseltekorten bij de Belgische bevolking. Toch was dat nauwelijks een argument in het conflict. Wat was dan wel de inzet van al die concurrentie en ruzie? Wat wilden de Belgen eigenlijk bereiken als ze meer autonomie hadden gekregen?

Voor een deel draaide de strijd tussen Commission en Comité om ego's en postjes. Aan de andere kant werden de hulpverleners ook verdeeld door twee fundamenteel verschillende visies op hulpverlening. De Amerikaanse visie is al aan bod gekomen. Voor de Amerikanen was hulpverlening het wetenschappelijk management van een crisissituatie. Hoover had de mond vol van efficiëntie en plichtsbesef: 'Het is onze plicht om de Belgische bevolking te helpen, door efficiënte samenwerking en eerlijke, efficiënte verdeling van al de middelen binnen onze organisatie'. Voedselhulp als een uitgekiend ingenieursproject dus.²³⁴

De Commission for Relief in Belgium had geen langdurig engagement ten opzichte van de Belgische maatschappij. Ze moest – of wilde – geen rekening houden met de bredere sociale context.²³⁵ Wanneer dus een Belgische gevangenisdirecteur extra grote porties brood vroeg om het moreel in zijn instelling hoog te houden, reageerden de Amerikanen daar zeer beducht op. Dit soort uitzonderingen op de rantsoenen mocht slechts toegestaan worden als er een wetenschappelijk dwingende reden voor bestond, zoals een doktersbriefje.²³⁶ Heel anders was het in de Belgische visie. Daarin was sociale politiek altijd al verbonden met ordehandhaving en sociale interventies. Voor het Comité National moest zo'n uitzondering voor gevangenen mogelijk blijven, want

anders dreigde er oproer. Hulpverlening was voor de Belgen niet alleen crisis-management, maar ook de stabilisatie van de maatschappelijke breuklijnen op lange termijn.

In de Belgische visie bleef de hulpverlener minstens even belangrijk als de noodlijdenden. In tegenstelling tot de lokale notabelen hoefden de Amerikanen zich geen zorgen te maken om hun legitimiteit bij de grote massa.²³⁷ Belgische elites hadden echter altijd al 'goede werken' gepatroneerd. Zo konden ze de greep op de lokale gemeenschap behouden en bestendigen. De introductie van 'nieuwe weldoeners', die de bestemming van elke zak graan wens-ten te kennen, was dan ook niet altijd pijnloos. Hoe meer de Amerikaanse ingenieurs in handen hadden, hoe minder prestige er overbleef voor de lokale en regionale elites.

Daar kwam nog bij dat voor veel notabelen deelname aan het lokale comité de enige manier was om zich nog te affirmeren ten opzichte van de bezetter of de oppositie. Verveling, machteloosheid en statusverlies waren voor velen onder hen de echte hoofdbrekers.²³⁸ Cynisch bekeken bood het Comité National een oplossing voor al die problemen. Het werd zo bar dat er zelfs binnen de elites schande over werd gesproken. Zoals deze notabele uit Doornik schreef:

Wat de talrijke medewerkers van de voedselverdelings- en rantsoeneringsoperaties betreft: zij gunnen zichzelf het grootste deel van de beschikbare goederen, ze bevoordelen schaaamteloos hun protégés en de meesten hebben voor de kleine lieden niets anders dan de gebruikelijke minachting veil. De grote meerderheid onder hen gelooft dat die organisaties niet ten dienste staan van de noodlijdenden, maar ten dienste van de hulpverleners.²³⁹

Ten slotte moesten de noodlijdenden in de Belgische optiek hun plaats kennen. De Amerikanen waren zeker niet voor onbeperkte gulheid, maar ze hadden wel hooggestemde opvattingen over de noodhulp, en misschien vooral over hun eigen rol als reddende engel. 'Wij werken niet voor de Belgische, Britse, Duitse, Spaanse of Amerikaanse overheden, of de welvarende burgers van België. We staan alleen ten dienste van de berooiden in België', aldus Hoover.²⁴⁰ Een specifieke categorie van noodlijdenden werd op een voetstuk geplaatst: de stedelijke arbeiders(familie) zonder inkomen. Het was uiteraard de categorie die het snelst en het meest zichtbaar te lijden had onder de bezetting.

Zij illustreerden het succes van de Amerikaanse inspanningen het duidelijkst.

Sommige Belgische hulpverleners moeten hier zeker mee geworsteld hebben. Consumptie was al langer beladen door klassenconflict. De bourgeoisie was er snel bij om bepaalde consumptiegewoonten onder arbeiders te bestempelen als luxe-uitgave, overbodige geldverspilling of als ongepast voor de eigen stand.²⁴¹ Er moest gespaard worden! Subtiele smaak- en kledijpatronen onderscheidde de *grande bourgeoisie* van de middengroepen en de arbeiders,²⁴² maar nu kreeg het stedelijk canaille schijnbaar alle voorrang. Hoe permissief mocht de hulpverlening zijn? Wat met de verarmende en veel 'bravere' middenklasse?

De weeklachten van de Belgen ten opzichte van de Commission for Relief ondersteunen die interpretatie nog. Francqui noemde de distributie van levensmiddelen en steunverdeling onder de Belgen een zeer delicate zaak. Volgens hem hadden de Amerikanen 'geen enkel benul over het leven in België of de gewoonten en de gebruiken onder de Belgen; alleen de Belgische medewerkers van het Comité National kunnen de individuele behoefte inschatten en bepalen hoe de middelen verdeeld moeten worden onder de bevolking'.²⁴³ Wat we precies moesten verstaan onder 'Belgische gewoonten en gebruiken' blijft daarmee natuurlijk onbenoemd. Ging het om respecteren van de bestaande klassenverschillen en -gevoeligheden?

In elk geval vroeg en kreeg het Comité National, na alweer een grote vete in december 1916, de volledige bevoegdheid over de begroting van het departement Secours én de controle over de distributie van de hulpgoederen. Dat waren zeker geen borrelnootjes. De macht over een begroting is meteen ook de macht om prioriteiten te stellen.

Dat betekent natuurlijk niet dat het Comité National per definitie gierig was en de Amerikanen per definitie de architecten van een luilekkerland. Ook de Amerikanen kwamen niet zonder bijbedoelingen. Terug thuis klopte de ontslagen kapitein Lucey zichzelf op de borst. In februari 1915 konden de lezers van de *New York Times* lezen:

De wereld heeft nooit eerder filantropie van deze omvang gezien als met deze Amerikaanse operatie. In België is een Amerikaan niet alleen een engel, maar ook een koning. Onze vlag beminnen ze als hun eigen vlag.²⁴⁴

Waarom het zo belangrijk was dat de Amerikaanse vlag in de vijfde industriële natie van dat moment geliefd en geëerd werd, mag de lezer beantwoorden.

Lucey's beschrijvingen speelden ongetwijfeld in op wat het Amerikaanse publiek wilde horen, maar toch zat er wel een kern van waarheid in. Uit een informeel gesprek tussen Hoover en de Belgische gezant in Londen bleek dat 'sommige Belgische medewerkers gekrenkt waren in hun patriottisme omdat de Amerikaanse vertegenwoordigers te veel roem genoten'.²⁴⁵ De Amerikanen waren een revelatie. Heel wat dorpelingen begrepen niet wat die jonge inspecteurs kwamen doen en waarom zij geen Duitse pas moesten hebben om zich te verplaatsen. Het gerucht liep dat de Amerikanen België gekocht hadden.²⁴⁶ Ook later bleef de herinnering aan het gulle Amerika leven in de populaire volkscultuur. Er waren dankbrieven van kinderen en de bloemzakken van de Commission werden verwerkt tot kleine kunstwerkjes.²⁴⁷ In een bepaald volksliedje klonk het:

*Qui envoya? Et qui soigna? Pour notre alimentation? C'est l'Amérique, pays magnifique! [Wie heeft gezorgd voor ons en ons voedsel gestuurd? Het is Amerika, prachtig land]*²⁴⁸

De hulde aan de Belgische medewerkers van het Comité National was veel minder uitgesproken, en veel minder volks. Comitéleden huldigden vooral zichzelf, met herinneringsboeken en medailles. Glamoureuze fotoreportages in dure bladen illustreerden hoe het Comité National zichzelf wilde zien.²⁴⁹

Foto 12. 'A friend in need is a friend in deed'. Deze foto met schoolkinderen uit Overijse werd opgestuurd naar de Amerikaanse weldoeners. De kinderen kregen bordjes met de namen van voedingswaren (zoals 'rice', 'peas', 'beans') en nobele spreuken (zoals 'Eendracht maakt macht') in handen gestopt. Andere scholen lieten hun leerlingen brieven schrijven, wat met veel enthousiasme gebeurde. Collectie Piet van San.

Foto 13. Centrale opslagplaats van het Comité National te Gent, met alle geranten en werknemers. De banieren van de Commission for Relief in Belgium zijn achteraan te zien. Collectie Henriëtte De Boos.

Waarom toonde de ‘gewone man’ zich dankbaarder ten opzichte van buitenstaanders dan ten opzichte van de Belgische burgerij? De bronnen zwijgen erover, maar we weten wel dat veel werklozen en hongerlijders zich schaamden. Ze wisten ook heel goed dat de Belgische burgerij het nog altijd beter had. Misschien waren de Amerikanen daarom een gemakkelijker doelwit van dankbaarheid. Zelfs dan nog was hulp aanvaarden echter geen evidentie. Voor één Amerikaanse medewerker hadden de herhaalde dankbetuigingen wel iets van een ritueel, dat voortdurend op de automatische piloot werd opgevoerd.²⁵⁰

Het Comité National, de Duitsers en de activisten

Het Duitse leger wilde in de Eerste Wereldoorlog zo weinig mogelijk soldaten verspillen aan een militaire bezetting. Het echte doel was Parijs. Toen de oorlog vastliep in de loopgraven, beseften de Duitsers echter dat ze opgescheept zaten met de zeven miljoen Belgische en ongeveer drie miljoen Noord-Franse burgers wier land ze onder de voet hadden gelopen. Aanvankelijk waren de Duitsers blij dat het Comité National en de Commission zorgden voor de rantsoenering. Zo kostte het hen alvast niets. Het Duitse bezettingsleger had

al een slechte reputatie als gevolg van de brand in de Leuvense universiteitsbibliotheek en de horrorverhalen uit ‘poor little Belgium’. Ondervoede zuigelingen en neergeslagen hongeropstanden konden dat alleen nog verergeren.

Gouverneur-Generaal Moritz von Bissing werd zich echter al snel bewust van de macht die het Comité National uitoefende. De Duitsers wilden zelf de volledige controle over België. Een alternatieve machtsfactor, met vertakkingen in elke gemeente, paste niet in die plannen. Zeker niet omdat het Comité National een verzamelplaats werd voor al wat zich patriot noemde. Door voortdurend te waken over de Belgische eenheid, hield het Comité de droom van een bevrijd land in leven. De steun aan werkloze Belgen zag von Bissing als een vorm van verzet – en dat was het natuurlijk ook, want dankzij de werkloosheidssteun hoefden Belgische arbeiders niet te gaan werken in Duitse fabrieken. Arbeiders die toch iets meer wilden verdienen in het buitenland, verloren hun uitkering. Zover kwam het vaak zelfs al niet. De meeste lokale comités oefenden informele druk uit op de twijfelaars om niet te gaan.²⁵¹

Vanaf 1915 probeerden de Duitsers de organisatie te infiltreren en te beknotten. Von Bissing probeerde bijvoorbeeld de lokale afdelingen van het Comité National los te weken van de centrale organisatie.²⁵² Er kwam ook een kantoor waar men klachten kon indienen over het functioneren van de lokale comités. Die klachten zouden vooral afkomstig zijn geweest van ‘gewone mensen’, en vaak ging het over het taalgebruik. Het Comité National was officieel tweetalig, maar door het sociaal profiel van de organisatoren bleek Frans toch wel veel gewicht in de schaal te leggen. Klachten van invloedrijke burgers zouden er niet gekomen zijn, wat volgens secretaris Albert Henry het falen van dit plan aantoonde.²⁵³ Maar von Bissing was ook geen idioot. Het type klachten dat binnenkwam inspireerde de Duitsers tot nieuwe intriges.

Al vrij snel geloofde von Bissing dat hij de Nederlandstaligen kon losweken van België. Een verzwakt of zelfs gesplitst België zou een ideale invloedssfeer worden voor het Duitse Rijk, ook na de oorlog. Met dit doel voor ogen kwam er in het bezette land een Politische Abteilung onder leiding van Oscar von der Lancken-Wacknitz. Die afdeling moest pro-Duitse propaganda maken en mensen zoeken die de collaboratie konden vormgeven. Met instructies en geld van de bezetter werden zo in een paar steden pro-Duitse netwerkjes opgezet. Enkele flaminganten gaven gehoor aan die oproep, maar de eerste leidersfiguren waren vooral Nederlanders en mensen met een familiale oriënta-

tie op het Duitse Rijk.²⁵⁴ De meeste Vlaamsgezinde leiders distantieerden zich onmiddellijk van hen en werden dan ook verweten ‘passief’ te blijven voor de Vlaamse zaak. Zij waren voortaan de passivisten, terwijl de collaborerende burgers in het bezette land voor zichzelf de titel ‘activisten’ opeisten.²⁵⁵

De activisten speelden de troefkaart van de hulpverlening uit. Voedsel kon geruild worden voor loyaliteit. Er werd een activistisch alternatief voor het Comité National uit de grond gestampt. Deze organisatie werd Volksopbeuring genoemd. In bijvoorbeeld het Gentse was dat geen marginale organisatie, maar het werd ook nooit een volwaardige concurrent voor het Comité National of voor de stedelijke hulpverlening.²⁵⁶

Het probleem was vooral dat Volksopbeuring heel weinig te distribueren had. Alleen het Comité National had de toestemming van de geallieerden om voedsel uit het buitenland te importeren. Het binnenlandse aanbod werd door de Duitsers opgeëist, en niet met het doel om de bevolking te vertroetelen. Zo ontstond een gedirigeerde economie waarbij de bezetter steeds opnieuw bepaalde hoeveelheden kippen, koeien, aardappelen enzovoort hij moest hebben. Er was gaandeweg nog maar één product dat nog op de vrije markt kwam: brandstof. Maar ook de prijzen van steenkool waren de hoogte ingeschoten en rantsoenering was uitermate nodig. De Duitsers besloten dan ook om het monopolie over de distributie van steenkool aan de activisten te geven.²⁵⁷ De zogenaamde Kolenverdeling voor Vlaanderen was meteen ook een handig middel om de Duits-activistische zaak onder de ‘gewone mensen’ te propagieren.

Wat vonden die ‘gewone mensen’ van Kolenverdeling voor Vlaanderen? Voor velen waren de activisten aanvankelijk niet meer dan ‘zaktivisten’: ordinaire postjespakkers. Na de vernederlandsing van de Gentse universiteit in 1916 kreeg de beweging een iets groter elan. Bovendien waren de activisten en hun diverse organisaties tegen 1917 al veel beter georganiseerd en bekend. Vanaf dat ogenblik begonnen ambitieuze jonge mannen uit de middenklasse perspectief te zien in het activisme. De verzoeken om voorspraak, materiële voordeeltjes of hulp stroomden toe.²⁵⁸ Als de geallieerde legers nog iets langer op een afstand waren gebleven dan waren de activisten misschien echt populair geworden, maar het draaide anders uit en de activisten werden – kwantitatief en kwalitatief – nooit meer dan een marginale groepering. De organisatie ging in oktober 1918 roemloos ten onder. ‘Gewone mensen’ sloegen activistische inboedels aan stukken op de straatstenen.²⁵⁹

Foto 14. Dit beeld, dat verscheen in een Duits propagandabladd, toont hoe Duitse soldaten voedsel uitdelen aan de bevolking in het bezette land. De aanwezigheid van kinderen op de foto was een bewuste zet. In de praktijk hield het Duitse leger zich echter afzijdig van voedselhulp en perste het de bevolking genadeloos uit. Met dank aan Luc Vandeweyer.

Andere bestuursniveaus, andere elites

Er zouden uiteindelijk zo'n vierduizend lokale comités ontstaan. Allemaal hingen ze af van Brussel en de Commission for Relief.²⁶⁰ Zo'n lokaal comité moest zorgen voor de behoeften in de eigen gemeente, maar soms ook voor een buurgemeente. Soms werden na verloop van tijd nieuwe comités opgericht voor een gehucht of wijk, omdat de samenwerking stroef liep.

Een regionaal comité – vaak niet meer dan een distributiecentrum – overkoepelde verschillende gemeentes. Het zeer belangrijke provinciale hulp- en voedingscomité hield het toezicht over verschillende regio's en verdeelde het budget. In het Etappengebied was er aanvankelijk een provinciaal comité van Oost-Vlaanderen (hoofdstad Gent), een provinciaal comité West-Vlaanderen noord (hoofdstad Brugge) en een provinciaal comité West-Vlaanderen zuid (hoofdstad Kortrijk). In 1916 werden de voorzitter en de secretaris van West-Vlaanderen zuid echter gevraagd af te treden. Ze zouden de belangen

van de burgerij te veel behartigd hebben. De volgende voorzitter werd na een jaar ook afgekeurd en vanaf dan ressorteerde het gebied onder Gent.²⁶¹

Aan de top van de piramide waren er natuurlijk de nationale instellingen: de algemene vergadering van het Comité National onder leiding van Ernest Solvay, en het uitvoerend comité onder leiding van Emile Francqui. De parallel met een aandeelhoudersvergadering en een directiecomité van een bankinstelling is frappant. De ledenlijst van de algemene vergadering leest als een inventaris van de Belgische high society op dat moment. We vinden er het absolute kruim van de elite terug: bankiers met adellijke titels, de schatrijke industrieel baron Coppée, de grootmaarschalk van het hof enzovoort.²⁶² Op deze hoogste niveaus konden de facto slechts mensen met voldoende tijd en inkomsten participeren, want in een gulle bezoldiging was niet voorzien.

Na verloop van tijd werden er ook vertegenwoordigers van de drie regeringspartijen opgenomen – dus ook een socialist als Joseph Wauters. De top van het Comité National wilde vooral alle belangengroepen mee in bad krijgen. Dat werd in het bezette land ook wel eens de ‘union sacrée’ of godsvrede genoemd: het begraven van alle politieke twist om eensgezind de oorlog door te komen. Zoals er conflicten ontstonden met de Amerikanen en de Duitsers, zo ontstonden er echter ook meningsverschillen binnen de elites van het Comité National.

Het samenzetten van leden van de arbeidersbeweging met iemand als baron Coppée – die na de oorlog hevig aangevallen zou worden door de arbeidersbeweging wegens economische collaboratie – leverde vreemd genoeg geen echte grote conflicten op. Of misschien konden dissidente stemmen uiteindelijk niet zoveel gewicht in de schaal leggen. De echte macht lag immers bij het directiecomité. Mensen zoals Francqui, de industrieel Janssen, de ridder de Wouters d’Oplinter, de ingenieur Van Brée en Albert Henry, directeur bij het ministerie van Landbouw, kregen alle belangrijke, praktische en hoogtechnische kwesties op hun bord.²⁶³

Hoe zat het met de postjesverdeling op de andere niveaus? In de provinciale comités zaten diegenen wier politieke macht en aanzien het lokale oversteeg. Een provinciaal samenhorigheidsgevoel kwam echter niet vanzelf. Een Amerikaanse medewerker die verantwoordelijk was voor de provincie Antwerpen maakte het volgende mee:

De genomineerde leden voor het provinciale comité waren notabelen uit de drie arrondissementen: Antwerpen, Turnhout en Mechelen. Een week later kwamen vier heren van het arrondissement Turnhout naar mijn bureau om te protesteren tegen de opname [van Turnhout] in het Antwerpse provinciale comité. Ze zeiden dat ze best wilden onderhandelen met Brussel, maar niet met Antwerpen. Ze zouden verheugd zijn om zaken te doen met mij persoonlijk, of met het [centrale] Comité National in Brussel, maar ze wilden niets te maken hebben met het Antwerpse provinciale comité.

Tijdens de tweede vergadering kwam het conflict op een kookpunt. Er ontstond een verhitte discussie, waarbij alle afgevaardigden van Turnhout tegelijk opstonden en het Nederlands gebruikten in plaats van het Frans, zoals meestal op momenten van hoge opwindning [...]. Ik protesteerde fel tegen de splitsing [...]. Een van de afgevaardigden was tot tranen toe bewogen, en uitgebreide verwijten – die ik niet kon verstaan – werden heen en weer geslingerd. Was Antwerpen, rijk en vroom tijdens de middeleeuwen maar nu het terrein van handelaars en vrijmetselaars, ooit gul geweest voor Turnhout? Kon Turnhout, ruraal, ouderwets en katholiek, de kooplui van Antwerpen vertrouwen? Zij zouden het voedsel natuurlijk met een mooie winst verkopen, zo meenden die van Turnhout. Het arrondissement Mechelen was weerspannig om dezelfde redenen als Turnhout.

Brussel had het Turnhoutse separatisme goedgekeurd voor mijn rapporten daar aan kwamen. Zij vonden de splitsing blijkbaar logisch. Maar Brussel ging akkoord om de beslissing te herroepen – eerder om mij een plezier te doen dan omdat ze er een gegronde reden toe zagen.²⁶⁴

Als provinciale samenwerking al zo gevoelig was, kunnen we ons afvragen of provinciale onderschikking niet nog veel pijnlijker was. Al op 15 oktober riep het Brusselse centraal hulpcomité zichzelf uit tot Comité National. Pas op 23 oktober kwamen afgevaardigden uit Antwerpen, Henegouwen, Luik en Namen naar een vergadering in de kantoren van de Société Générale. Brabant, Oost-Vlaanderen en Limburg volgden nog later.²⁶⁵ We weten niet of die centralisatie wel zo unaniem gebeurde als de tijdgenoten het voorstelden. Zeker is wel dat de regionale elites die naar het buitenland trokken, bot vingen. Ze zullen zich dus wel geschikt hebben in de uiterst efficiënte machinerie die op poten werd gezet. Gebeurde dat echter zonder strubbelingen en tandengknars? We weten het niet, onder andere omdat een thesisstudent die zich in 1981 op die vraag wilde werpen, geen toegang kreeg tot het relevante archief.²⁶⁶

De leden van de provinciale afdeling zagen op hun beurt toe op de samenstelling van de lokale comités. Francqui verzond in mei 1916 een circulaire waarin hij het belang van de godsvrede (vertegenwoordiging van alle politieke strekkingen) benadrukte op alle niveaus, maar de provinciale afdelingen behielden toch nog een zekere autonomie. Het provinciale comité van Brabant verzette zich tegen deze ‘partijpolitieke’ regeling, terwijl de *union sacrée* (godsvrede) in het provinciale comité van Oost-Vlaanderen wel zo veel mogelijk werd toegepast.²⁶⁷

Dit Oost-Vlaamse comité, waar Gent de hoofdtoon zette, had als voorzitter de grootindustriële Jean de Hemptinne, als vicevoorzitter de Gentse socialistische schepen Constant Heynderyckx en niemand minder dan Edward Anseele, de leider van de Gentse werkliedenpartij, als lid. Deze invloedrijke socialistenvrienden konden in principe ook naar Brussel komen voor de maandelijkse vergaderingen. Helaas waren Etappengebied en Generalgouvernement hermetisch van elkaar afgesloten. Van een actieve vertegenwoordiging van de Gentse socialistenvrienden in Brussel was dus geen sprake.²⁶⁸

Foto 15. Met een verbeterd trek om de mond poseren enkele vrouwen in de rij bij een bedeling door het hulp- en voedingscomité van Duffel. De heren comitéleden staan een trapje hoger achter de toog. Gemeentearchief Duffel.

En de lokale comités? Daar waren de leden steevast mensen met macht en aanzien in de lokale leefgemeenschap: de voorzitter van het Weldadigheidsbureau, een arts, een onderwijzer of een notaris. Pastoors waren vrijwel overal vertegenwoordigd en de lokale kasteelheer hield niet zelden een oogje in het zeil. Burgemeester en gemeentepersoneel hadden officieel weinig zaken met het lokale comité omdat de organisatie het statuut van private vereniging moest behouden.²⁶⁹ Dat bleek echter complete fictie. Het gevolg was dat lokale comités haast altijd op de hand van de heersende politici stonden. Bestaande conflicten tussen oppositie en bestuur werden heel snel uitgevochten in het lokale Hulp- en Voedingscomité.

De belevenissen van August ‘Slunse’ Debunne, socialistisch voorman in Menen, zijn illustratief voor de bijwijlen verkrampde sfeer in de lokale comités. Tussen Debunne, die vanaf 1910 Belgisch parlementslid was, en het homogeen katholieke gemeentebestuur van Menen was het water erg diep. Al in augustus 1914 vermoedde Debunne echter dat de oorlog massale werkloosheid zou brengen. Hij riep de gemeenteraad op om samen een hulpinitiatief te nemen, maar het college weigerde de uitgestoken hand. Een paar maanden later kwam er toch een hulpcomité dat steunde op vrijwillige giften. Omdat Debunne voorzitter van de plaatselijke socialistische coöperatie was, sprak het gemeentebestuur hem aan, hopen op een mooie schenking. Debunne werd lid, maar tegen 1915 was het geld op. Meteen lag ook het hulpcomité van Menen op apegapen.

Pas toen kwam men in Menen te weten dat er zoiets bestond als een provinciaal hulp- en voedingscomité, waar geld bij te halen viel. Het postverkeer was immers grondig verstoord door de bezetting. Het geld kwam met voorwaarden. De rondzendbrief van het provinciaal hulp- en voedingscomité stelde dat het lokale comité pluralistisch moest zijn. Oppositie en gemeentebestuur moesten de handen in elkaar slaan.

In Menen ging men daar – net als op veel andere plaatsen – echter creatief mee om. Op de zestien leden van het nieuwe comité waren er inderdaad drie socialistenvrienden. Helaas werden alle wezenlijke beslissingen over de hulpverlening genomen in een apart financieel comité, dat alleen door katholieken werd bemand. Hier werden onder andere de frequentie van de distributie en de hoogte van de uitkeringen bepaald. Debunne zou daar de rest van de bezetting

hevig tegen protesteren – net zoals vele andere socialisten in vele andere lokale comités. Hij boekte tijdens de bezetting weinig resultaat, maar werd na de Eerste Wereldoorlog wel burgemeester van Menen. Als het gemeentebestuur had gehoopt zo de opmars van de populaire ‘mijnheer Slunse’ te fnuiken, vergisten ze zich.²⁷⁰

De traditionele geschiedschrijving hechtte veel belang aan de *union sacrée* binnen het Comité National. Vanuit een nationaal perspectief was die eensgezindheid over partijgrenzen heen inderdaad baanbrekend. Na de oorlog werd er immers voor het eerst een regering van nationale eenheid gevormd, mét de daarvoor als ‘revolutionair’ bestempelde socialisten. Het Comité National leverde ook op dat vlak baanbrekend werk, maar de opname van andersdenkenden in het Comité National was meer een symptoom dan een actieve oorzaak van verandering. Al voor de oorlog waren toplui zoals Francqui en Solvay ervan overtuigd dat het niet anders kon. Wie ten slotte in het veld kijkt, merkt dat de godsvrede in de meeste gevallen niet of zeer problematisch werd toegepast. Het was een discours, maar geen beleidspraktijk.²⁷¹ Dat Debunne in 1918 het postje van algemeen inspecteur voor de vluchtelingen bemachtigde op het centrale niveau van het Comité National, zonder ooit voet aan de grond te krijgen in zijn lokale comité, is een grappige voetnoot in de geschiedenis. Zelfs hij wist dat hij met deze bevoegdheid eigenlijk heel weinig kon doen.²⁷²

De lokale comités waren de achillespees van de hele voedseloperatie. Ze hadden misschien niet de autonomie om los van de hogere niveaus een eigen koers uit te stippelen, maar ze controleerden wel de lokale situatie. Nu de Belgen ‘levend ingemetseld waren’ in hun gemeentes en de meeste communicatiekanalen verstoord, werd het lokale Hulp- en Voedingskomitee een te duchten factor.²⁷³ Niet alle comités stelden zich onberispelijk op. De stelling dat er geen *noemenswaardige* corruptiezaken waren gaat zeker op voor het nationale niveau, waar er op de kleintjes werd gelet. Toch vertellen de zelden onderzochte provinciale en lokale archieven een heel ander verhaal.²⁷⁴

Een verdwaald verslagje van de provinciale inspecteurs over het lokale comité van Boom (provincie Antwerpen) leest als een staalkaart van mogelijke wantoestanden. Zo waren er in Boom geen officiële steekkaarten voor de steuntrekkers, werden de hoeveelheden bloem willekeurig aangepast, en bracht men bloem van de Commission naar de bakkers, die op hun beurt broden gaven aan de bevolking. Helaas werden de bakkers voortdurend betrapt

op fraude: er werden taartjes gebakken en de broden waren onder gewicht. Klantenregisters hadden ze niet.

Verder kregen de broeders en zusters van de nabijgelegen kloosters onterecht extra rantsoenen en betaalden de leden van het comité zichzelf uit in dubbele en driedubbele rantsoenen. Rantsoenen bestemd voor gedeporteerde dwangarbeiders werden nog steeds bedield en in wiens zakken die verdwenen, is onbekend. De boekhouding was zelfs zo creatief dat het gemeentebestuur aan de kostelijke hulpoperatie kon verdienen. Een gratis uitdeling van aardappelplantjes werd door de gemeente bijvoorbeeld aangerekend aan het departement Voeding ter waarde van 3290 frank. Ondanks herhaaldelijk aandringen van het provinciale niveau werd de gemeentesecretaris, die verantwoordelijk was voor de boekhouding van het comité, niet vervangen.²⁷⁵

In 1918 schreef een inwoner uit Boom verschillende verklikingsbrieven over de illegale smokkel van comitégoederen door schippers.²⁷⁶ De zaak kwam aan het rollen toen een van de tussenpersonen in het verkeerde huis aan de Napoleonkaai binnenstapte en naar de voedingswaren vroeg. Er werd een politieonderzoek gestart. De afloop en de precieze toedracht van dit alles blijven tot vandaag gehuld in de duistere nevelen van de geschiedenis. Na de oorlog kregen de inwoners van Boom de weinig benijdenswaardige bijnaam van ‘hondenfretters’.²⁷⁷ Ongetwijfeld is er een verband tussen de creatieve boekhouding en de smokkelaffaire.

Moeten deze onregelmatigheden ons verwonderen? Rondom elk lokaal comité bevond zich een hele gemeenschap van mensen die wilden overleven of goed hun brood verdienen. Bestaande netwerken verdwenen niet omdat iemand lid werd van de enige instelling die de voedseldistributie in handen had. Wat met de bakkers, de kloosterzusters, de boeren rondom Boom, de vele schippers die op de Rupel de gemeente passeerden? Allemaal konden ze belang hebben bij een zekere laksheid. Ook de leden van een lokaal comité hadden het niet altijd gemakkelijk. Vaak moesten ze beslissen of hun burens, kennissen en zakenrelaties nu wel of geen aanspraak maakten op hulp. En hulp, daar was er altijd te weinig van.

De arrogantie van de macht is een oud fenomeen. Op het Vlaamse platteland was de grootste werkgever, de rijkste boer en de (katholieke) burgemeester niet zelden één en dezelfde persoon. Boom, waar de patroon van de steenbakkerijen de langst zetelende burgemeester ooit werd, is daar een voorbeeld

van. Het Oost-Vlaamse Hillegem is een ander en nog interessanter geval. Hier wierp een comitélid zich op als de Robin Hood van de gemeente. Hij schreef een aantal klachtenbrieven over het lokale en overwegend katholieke comité, en beweerde dat hij werd gemarginaliseerd wegens zijn inzet voor de kleine man. Blijkbaar kreeg hij ook andere dorpsbewoners zover dat ze mee klacht indienden. Zo schreef Victor D. deze driftig onderstreepte brief naar het provinciale comité van Oost-Vlaanderen:

*Geachte Heer voorzitter van het Voeding Komiteit, Ik ben gegaan naar het komiteit om smout te gaan halen zij wilden mij geen geven, ik ben bij den President gegaan, en die zegde tegen mij dat ik mijn zwijn geslacht had dat ik geen recht aan smout had, maar ik zegde dat ik het verkocht had om kunnen mijn schulden te betalen, ik ben een arme maan [sic] met 5 kleine kinderen en mij durven ze weg zenden zonder iets, en ik heb voor mijn oogen gezien dat Gustaaf van T zijne dochter, een goeden burger die twee zwijnen verkocht heeft, met drie kilos smout naar huis ging en de dochter van Edward de B ook met drie kilos, maar hier op de parochie zijn er twee partijen en voor goede burgers van hune kant zouden zij alles geven, maar ik als arme man omdat ik van hun kant niet ben zenden mij voort, want dat zij konden zij zouden ons hier te verhongeren zetten...*²⁷⁸

Zo'n brief zette de argumenten van de oppositie natuurlijk heel wat kracht bij. Helaas was het comitélid zelf betrapt op het 'binnenbreken in het plaatselijk magazijn, leveren van bloem aan zijn broeder buiten de wete van 't komiteit, als het bewezen is dat die broeder meel in genoegzame hoeveelheden bezat, en zelfs zou moeten aan het komiteit leveren'.²⁷⁹ Robin Hood was dus zelf een fraudeur, maar zonder extra speurwerk in de archieven van hogere instanties is het onmogelijk om dat te weten te komen. De door het comitélid geësceneerde klachten werden dan ook nietig verklaard. Toch kunnen we daarom niet simpelweg stellen dat het lokale comité van Hillegem uitstekend werk leverde. Het regionale comité van Zottegem en het provinciale comité van Oost-Vlaanderen – die beide toezichthouder waren – verschilden daarover namelijk onderling van mening.

Zo zijn er nog vele andere voorbeelden te vinden van flagrante corruptie en willekeurige belangenbehartiging. Rotte appels zijn er overal wel, en bewijzen op zich nog niets. Nog problematischer was echter dat de bestaande

ideeën over sociale politiek een zekere nalatigheid stimuleerden, want zelden werd een comité bestraft of geïnterpelleerd omdat het niet actief genoeg handelde. De oprichting van goedkope soepkeukens in de schoot van het Comité National is daar een treffend voorbeeld van.

De stadsbesturen in de grote metropolen (Brussel, Antwerpen, Gent...) waren in het najaar van 1914 begonnen met soepuitdelingen. Men moest wel. De dreiging van hongerrellen was veel te acuut. Die soepkeukens vereisten natuurlijk wel gebouwen, brandstof, personeel en groenten. Dat was een hele investering. Ook de grimmige wachtrijen – die soms al bij het vallen van de nacht begonnen – waren voor niemand echt aangenaam.²⁸⁰

Dat verklaart misschien de aarzeling om het systeem ook in landelijke gemeentes toe te passen. Toen de tekorten vanaf 1916 steeds erger werden, besloot het Comité National toch ook in te zetten op soepkeukens. Dit initiatief werd Volksvoeding gedoopt. Al snel vertrokken circulaires vanuit Brussel naar elke landelijke uithoek. De lokale comités konden op verzoek voedsel van de Commission for Relief krijgen. In het najaar van 1916 waren er in Oost-Vlaanderen echter nog maar negen lokale comités die soep bedeedden aan hun hongerige inwoners. De officiële verslagen meldde dat er heel wat weerstand was bij de lokale hulp- en voedingsafdelingen. Het provinciale comité van Oost-Vlaanderen en Hoover himself begonnen aan te dringen.

In december 1916 waren er dan toch 51 Oost-Vlaamse gemeenten die hun inwoners een maaltijdsoep aanboden. Sommige gemeenten begonnen nog later, andere dienden zelfs geen aanvraag in en werden daarvoor zelfs van hogeraf op de vingers getikt.²⁸¹ Toch was de soep voor steeds meer mensen – ook op het platteland – een noodzaak. Tegen 1917 was het Etappengebied massaal aan het hongeren. Niet overal was het insturen van een aanvraag echter een prioriteit.²⁸²

Aan de andere kant was het niet allemaal kommer en kwel. De lokale comités waren dan wel de achilleshiel van de hele operatie, maar ze wrongen zich ook geregeld in allerlei bochten om toch iets van hulp te verlenen. Zo kreeg het lokale voedingskomiteit van Sint-Antelinckx (bij Geraardsbergen) wel voedingswaren toegestuurd om te verwerken tot soep, maar beschikte het niet over voldoende brandstof om de soep te bereiden. Voorzitter S. deed een aanvraag bij de Duitse Oberleutnant, maar kreeg geen steenkool los. Ten einde raad besloot S. om de soepgroenten dan maar onverwerkt uit te delen

aan de bevolking. Meteen werden de leveringen van bovenaf opgeschort. Deze werkwijze was niet volgens de regels.²⁸³ S. protesteerde in een brief tegen deze drastische beslissing. We kennen het uiteindelijke eindresultaat niet, maar we weten wel dat de provinciale inspectie erg te spreken was over de activiteiten van het lokale comité. Bovendien wist S. niet dat hij iets verkeerd deed. Tijdens een extra regionale briefing over de regels van de Volksvoeding lag hij ziek in bed.

Kortom, de elites uit het Comité National vormden zeker geen eensgezind blok. Politiek was altijd aanwezig, evenals allerlei creatieve trucs om de voedselhulp in het eigen voordeel te draaien. Dat die lokale comités door de schaarste eigenlijk niet veel ruimte voor beleidskeuze hadden, maakt het geruzie om de macht achteraf beschouwd nog absurder.

Ontevreden arbeiders

Of men het nu graag had of niet, de hulpbehoevenden waren uiteindelijk de spil van heel de hulpverlening. Ook zij hadden reden tot ontevredenheid. De Belgische werklieden aten in 1917, ondanks de bonnetjes en de porties gekookte ‘cerealine’ (gerstvlokken), weer even ellendig als in het hongerjaar 1848. Eugene Waterschoot, de directeur van een lagere school in Turnhout, noteerde dat de allerarmsten aardappelschillen kookten.²⁸⁴ In het Etappengebied vroeg een ingekwartierde Duitse onderofficier aan de spoorwegaarbeider Evarist De Geyter of hij niet wilde meedelen in de Duitse rantsoenen – tegen betaling natuurlijk. Evarist weigerde, misschien vanuit zijn trots als verzetsman:

Ik bedankte de onderofficier voor zijne aanbiedingen en zegde dat wij niets noodig hadden van de Duitschers, dat wij tevreden waren met hetgeen wij konden kopen van het komiteit.

Dat laatste was echter een leugentje om bestwil:

Nochtans begon ik alle dagen honger te lijden want met 't geld in de hand kon men ten dien tijde het aller noodigste eten niet bekomen te Kortrijk. Ik kon nu en dan wat boter bekomen [die] gesmokkeld werd door wegwerkers van Deerlijk en Staceghem, maar ik liet dat voor mijne vrouw en dochter. Ik stelde mij tevreden met confiture van wortels op mijn brood waar zeer weinig voedsel in stak. Het Amerikaansch vleesch [...] lieten

*zij ook voor mij, maar als ik een schelletje op de pan legde om een weinig te braden, was het in het huis niet 't uitstaanlijk van de vuile geur. Ik had altijd van de kanten, de bedienden van 't komiteit en hunnen vriendjes namen natuurlijk de schoonste stukjes. Verscheidene van die bedienden zouden naar mij geschubt hebben gelijk naar eenen hond, omdat ik hun somtijds deed opmerken dat zij beter hunne plaats zouden ingenomen hebben achter den IJzer.*²⁸⁵

Echte ‘vaderlanders’ aten natuurlijk niet samen met de bezetter, en Evarist zondigde niet tegen die ingetogenheid.²⁸⁶ Minder ingetogen reageerde Evarist toen een Duitse patrouillehond er met zijn laatste stukje schamel vlees van door ging. Hij wurgde het dier half:

*Ik wierd gelijk raazend van woede omdat die Duitse hond mijn laatste beetje vleesch wilde opeten. De Duitse officier [...] kwam naar beneden. Ik dreigde zijnen hond dood te slagen als hij nog eens in mijne keuken kwam en snauwde hem nog toe: ‘Gij zoudt beter uwen hond meer eten geven!’ Hij bezag mij eens goed, trok binnen zonder daarop te antwoorden... die hond begon voorzeker ook honger te lijden, want de officieren moesten ook reeds veel conserven fretten.*²⁸⁷

Honger hebben is erg, maar honger hebben en weten dat anderen dat niet hebben, is misschien nog erger. Gefrustreerd door de angst voor relatieve deprivatie, begonnen burens elkaar te bespioneren. Wie het beter had, moest wel een onderkruiper en een verrader zijn. Dit idee van gelijke offers voor alle Belgen was erg belangrijk in het bezette land.²⁸⁸ En net daar liet het Comité National duidelijk wel wat steken vallen.

Hulp vanuit het Comité National was klassengebonden. Aan de ene kant waren er de ongezellige en kale soepkantines voor de armen. Aan de andere kant waren er de ‘restaurants économiques’ voor de burgerij. In deze goedkope restaurants kon men een driegangenmaaltijd kopen voor een paar centen. Obediënten op tussen 12 uur en 1 uur. Wie zich te veel geneerde om de maaltijd ter plekke te nuttigen, kon tussen 11 en 12 uur maaltijden afhalen.²⁸⁹ In schril contrast daarmee staan de herhaalde oproepen aan de werklozen om zelf om hun soep en brood te komen, en zeker niemand anders te sturen. Wie tijd en energie wilde besparen mocht dus geen beurtrol afspreken met de buurvrouw.²⁹⁰

Foto 16, 17 en 18. Soepkeukens voor kinderen en volwassenen in de volkswijken van Brussel, en het restaurant Sesino (Werk der Goedkope Eethuizen) voor de Brusselse bourgeoisie. Uit *L'Événement Illustré. Revue hebdomadaire, documentaire, artistique et littéraire*, 1915.

In de financiële ondersteuning zien we min of meer hetzelfde principe. Aan de ene kant waren er de werkloosheidsuitkeringen voor arbeiders met een vaste werkgever. Die lagen, zoals we eerder zagen, een stuk onder wat werkloosheidsexpert Louis Varlez bepleitte. Een arbeidersgezin met vader, moeder en drie niet-werkende kinderen kon – mits het inleveren van allerlei bewijsstukken – theoretisch 6 frank per week of 24 frank per maand krijgen.

Aan de andere kant was er een organisatie zoals het Werk van de Bescheiden Onderstand (*Le Secours Discret*). Dit initiatief werd gesubsidieerd door het Comité National en door collectes onder welgestelde Belgen. De organisatie gaf steun aan de middenklasse. *Le Secours Discret* was zelfs zo discreet dat de officiële hulpfiches anoniem werden gehouden. Zo leren we uit fiche 125 van de Gentse afdeling – die net als de meeste andere fiches opgesteld is in het Frans – dat ‘weduwe X’ in de ‘Straat...’ vanaf 1916 zo’n 35 frank per maand kreeg.²⁹¹ Een gezin uit de middenklasse met vader, moeder en drie kinderen kon volgens de letter van het reglement maximaal 52 frank krijgen. Dat lag dus een heel stuk hoger dan het geld voor een gelijkaardig arbeidersgezin, en

uit onderzoek bleek dat de bedeelde steun eigenlijk nog hoger kon zijn.²⁹² Na de bevrijding werd hulp van Le Secours Discret ook langer verdeeld dan de werkloosheidssteun, namelijk tot augustus 1919.²⁹³

Kortom, de lat lag niet gelijk voor alle sociale groepen. In de organisatie die aan de basis lag van de latere verzorgingsstaat, was het mattheuseffect vanaf het begin een bewuste beleidspraktijk. Dat was misschien logisch binnen de tijdgeest, maar daarom niet minder pijnlijk. In de arbeiderskrant *Vooruit* werd terecht opgemerkt:

*Wanneer de niet-werkman moet ondersteund worden, mag dat wel verdokenweg [sic] gebeuren, mag het niemand zien of weten. Doch van de werklieden mag en moet geheel de stad het weten!*²⁹⁴

Dat niet alleen de arbeiders een diepgewortelde afkeer van de liefdadigheids-politiek hadden, blijkt wel uit een getuigenis van een medewerker van Le Secours Discret in een Amsterdamse krant:

*Ik had vernomen dat in een gezin, dat ik als niet-behoefstig beschouwde, reeds de derde stoel stond te worden gebroken om als brandhout dienst te doen. Oude lieden en een dochter. Ik er op een morgen naar toe. Heel omzichtig vraag ik, zelf bedeesd, aan die mensen, hoe ze 't stelden. Ze hadden niets van noode, zouden nooit iets van noode hebben. Ik dring, nog omzichtiger, aan, dat ik hun hulp kan bieden zonder dat iemand het weet [...]. Maar plots stond de oude vader op, stond de moeder op, stond de dochter op, en alle drie dreigend, wezen me de deur, zonder één woord, maar met vlammen in de ogen [...]. Ik heb sinds vernomen, dat de vijfde stoel er al aan is. En zoo zijn ze met honderden...*²⁹⁵

Helaas hadden de arbeiders niet de luxe om hun hulpverleners wandelen te sturen.

Het enthousiasme dat de arbeiders in 1914 en 1915 nog hadden ten opzichte van de hulpverlening, ebde snel weg. Het hielp niet bepaald dat de werkloosheidsuitkeringen en de gratis dienstverleningen steeds restrictiever werden. Dat er problemen waren met de bevoorrading, met het budget of tussen de ego's aan de top, werd niet aan de bevolking meegedeeld. Na verloop van tijd begonnen de arbeiders dan ook te twijfelen aan de goede bedoelingen.

Kleinere grieven werden ondraaglijk in het licht van de ontbering. Her en der doken gevallen van vriendjespolitiek op. In de stedelijke soep zaten ongewassen groenten. En zo ging het maar door, vier jaar lang.

Ondertussen bestookte de burgerlijke filantroop de arbeiders ook voortdurend met opvoedkundig advies. Armoede werd, zoals gezegd, behandeld met morele oplossingen. Zo kregen werkloze, behoeftige naaisters die voor het Comité National werkten, een tien maanden durende opleiding in 'zedelijkheid, hygiëne, huishoudkunde en kinderverzorging'.²⁹⁶ Een arts in dienst van het Comité National publiceerde een brochure met voedingsadvies voor de volksklassen. Lezers werden aangemaand om zich te onthouden van zorgen, ergernis en ledigheid. Of er werd gesuggereerd dat men energie kon sparen door anders te gaan ademen.²⁹⁷

Andere opvoedkundige adviezen waren niet zozeer hilarisch, als wel be-teugelend, want voor iedere filantroop die medelijden had met de werkloze en getroffen gezinnen, was er ook wel iemand die sprak over onnodige verwenne-rij. De schatrijke Brusselse huisvrouw Constance Graeffe bijvoorbeeld, vond al die sociale dienstverlening maar gevaarlijk:

*Want wat zal het resultaat zijn van heel die toestand? De mannen zullen vergeten wat werken is, en de vrouwen hoe ze hun huishouden ordentelijk kunnen bestieren. Ik zie zoveel vrouwen elke dag in de wachtrij voor een kwart of twee kwart liter soep. Nu de groenten zo goedkoop zijn, zouden ze de handen in elkaar kunnen slaan en beurtelings het fornuis aanzetten om soep te koken voor elkaar, zonder al die tijdsver-spilling. Maar ze staan daar gewoon, zonder te werken.*²⁹⁸

Rekening houdend met de inflatiecijfers en de schaarste was Constances advies misschien iets te optimistisch, maar er werd wel degelijk een beleid ontworpen tegen de zogenaamde 'luiheid'. Er waren de zachte middelen (zoals de volksbibliotheken opgericht door het Comité National) en de hardere midde-len (zoals stempelcontroles).

Bovendien rustte er een stigma op vertier en vermaak. De middenklasse en de burgerij konden zich immers geen dure uitspattingen meer veroorloven. Dus moesten ook de arbeiders aan publieke zelfopoffering doen.²⁹⁹ Was het bezette land dan niet in rouw? Getuigden feestjes niet van een grenzeloos gebrek aan respect voor 'onze jongens aan den IJzer'? Bioscopen, cafés, kermissen

en danszalen werden gevisieerd omdat ze in strijd waren met een sober leven. Het Comité National stond daarin niet alleen. Ook de verzetspers en de clerus werden strenger dan streng.³⁰⁰ Het was een begrijpelijke reactie, maar wel een die de arbeiders niet veel autonomie meer gaf. Bovendien was het stigma selectief, want wie genoeg bezat om aan liefdadige evenementen deel te nemen, kon wel rekenen op vermaak. Zo werd in 1917 een fancy fair (of bazaar) gehouden in Laken ten voordele van weeskinderen. Deelnemers konden in het park genieten van poppenkast en toneeltjes, zoals te zien op onderstaande foto. Tijdens andere liefdadige evenementen werden er sportwedstrijden gehouden, of was er zelfs een olifant te bewonderen.

Foto 19. De fancy fair in Laken. Uit *L'Événement Illustré*. Revue hebdomadaire, documentaire, artistique et littéraire, 1917.

In hun ijver om anderen te disciplineren, vergaten de opvoeders misschien wel de psychologische impact van de bezetting. Werkmannen waren voortaan gereduceerd tot werkloze hongerlijders, die door de avondklok en een samen-

scholingsverbod hun kameraden niet meer zagen. Danszalen, bioscopen en cafés waren verwarmd en (min of meer) verlicht, maar in de arbeidershuisjes kroop men van ellende al om acht uur in bed. Vrouwen stonden hele dagen op straat aan te schuiven om toch maar iets op tafel te zetten en zagen hun kinderen vermageren. De arbeiders ondervonden – veel meer dan hun ‘opvoeders’ – aan den lijve wat zelfopoffering betekende.

Deze normering van bovenaf was dan ook niet erg succesvol. Het gebruik om de rolluiken op de nationale feestdag te sluiten, werd weldra alleen nog in de gegoede wijken van Brussel toegepast. De arbeiders hadden wel wat anders aan hun hoofd.³⁰¹ En mocht men niet meer naar het café? Dan ging men thuis op zoek naar vertier. Een schrijver uit Lokeren beweerde zelfs:

Nooit is er tijdens den oorlog hartelijker gelachen als tijdens de avonden waarop de Lokeraars gehouden waren zich binnen huis te houden. Zelfs waren er die zich verkleedden: vrouwen in manskleeren, mannen in vrouwskleeren, men verkleedde zich zelfs in Duitsch kostuum [...] Men hield er een soort van Karnaval op na.³⁰²

De middenstand, de werkgevers en de publieke opinie

Die sociale groepen wier broodwinning in gevaar werd gebracht door het Comité National, klaagden natuurlijk ook. Zo voerde het Comité National een heroïsche strijd met de bakkers. Zij waren diegenen die bloem transformeerden tot de zo gewilde broden. Bij de bakkers van Antwerpen was gesjoemel in de beginmaanden alomtegenwoordig. Op de consumentenregisters van de Commission for Relief gaven zij de namen van vluchtelingen, overledenen en fictieve personages op, om meer meel te bemachtigen. De Belgische leden van het provinciale comité weigerden sancties te nemen omdat ‘iedereen het deed’. Eén lid bleek bereid om de kwestie informeel aan te kaarten bij een bakker die hij kende, een andere legde in krakkemikkig Engels uit aan de Amerikanen dat de Vlaamse volksaard nu eenmaal neigde naar corruptie: ‘it is the character of the Flemish pupils [bedoeld: people] to make fraudeur’.³⁰³

De Amerikanen zelf reageerden nuchter. Ze beseften dat vele bakkers brood leverden aan klanten die niet meer konden betalen, terwijl de Commission for Relief de winstmarges beperkte.³⁰⁴ In de daaropvolgende jaren werd in Antwerpen het brood gebakken door het Comité National zelf en in tijdelijke depots gedistribueerd.

In andere provincies verzetten de bakkers zich hevig tegen de levering van Comitébrood in hun winkels, zelfs als ze die met een kleine winst mochten verkopen. Ze wensten zelf hun broodjes te bakken, in beide betekenissen van het woord. Een paar bakkers schakelden zelfs de publieke opinie in. Tijdens een proces in Brussel bleek dat enkele Brusselse bakkers een journalist hadden omgekocht om een lastercampagne te voeren tegen het Comité National. Daarmee overtrof de werkelijkheid opnieuw de fictie.

Soortgelijke geluiden kwamen er van bij de werkgevers. De kledingateliers van het Comité National vormden concurrentie voor de reguliere producenten.³⁰⁵ De hulporganisatie moest al snel op zoek naar fabrikanten bij wie ze zeep kon laten produceren en koffie branden, maar niet alle fabrikanten waren bereid te leveren tegen 'liefdadige' tarieven. Daar kregen ze al snel spijt van, omdat het Comité National de belangrijkste werkgever werd. Albert Henry, de secretaris van de organisatie, zei:

*Toen onze activiteiten pas begonnen, hebben we van de industriëlen niet altijd de steun gekregen die ons toegewijd liefdadigheidswerk verdiende [...]. Eerder dan hun vergissing toe te geven, besloten deze industriëlen [later] hevig en bitter te protesteren tegen wat voor hen 'ongoorloofde mededinging' was: hun concurrenten hadden immers wel toegestemd om te werken voor het Comité National.*³⁰⁶

Ook hier werd de strijd uitgevochten in de publieke sfeer. Sommige industriële maalderijen riepen moord en brand over favoritisme. Het ging vooral om diegene die sinds de Duitse invasie grote winst hadden gemaakt en de prijssoffertes van het Comité National weggelachen hadden.³⁰⁷ Voorstellingen van het Comité National als een corrupte moloch gedijden echter goed in de algemene sfeer van ontevredenheid. Consumenten werden zo opgehitst door belangengroepen die zelf niet al te veel scrupules vertoonden ten opzichte van de consument. Filantropische en de financieel berekenende fracties van de burgerij stonden soms met getrokken messen tegenover elkaar.

Mannen en vrouwen

Vrouwen waren nauwelijks vertegenwoordigd in het Comité National. Dat is verwonderlijk. Al decennialang was filantropie het terrein geworden van rijke

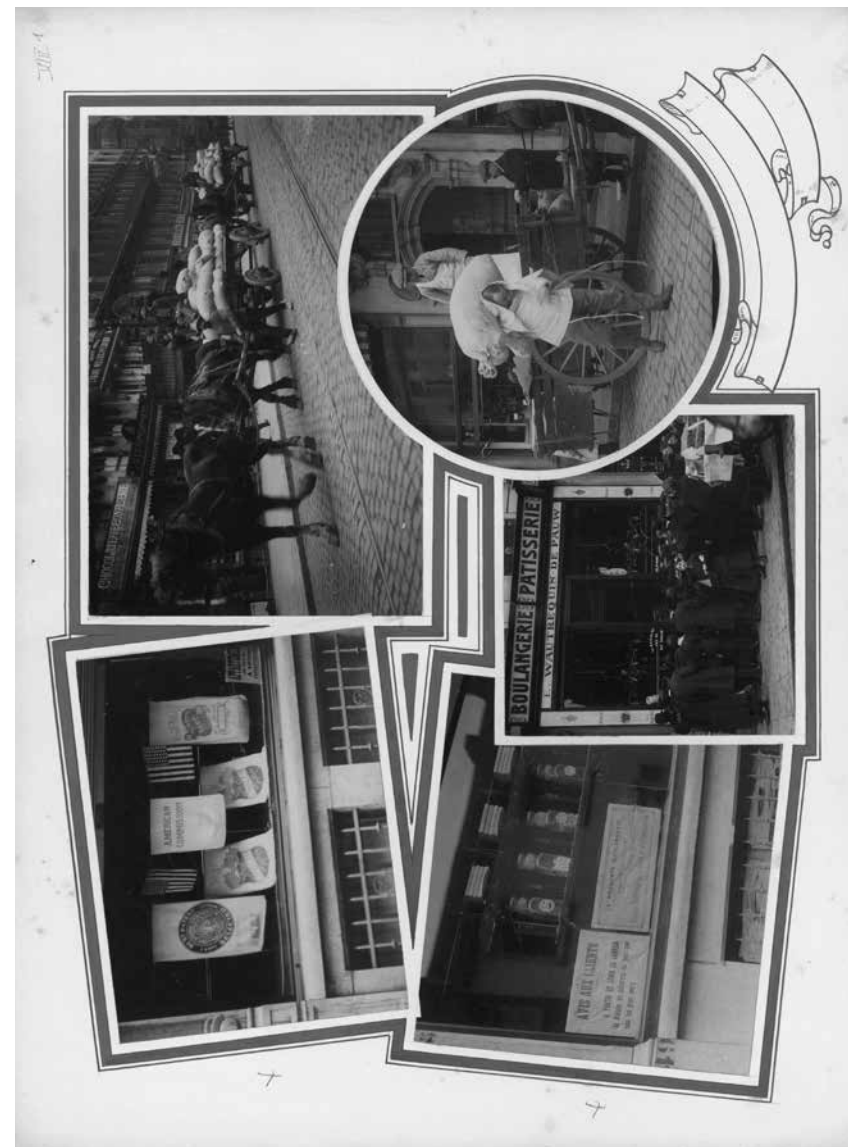

Foto 20. Fotocollage over de verdeling van graan in Brussel door het Comité National. We zien Amerikaanse vlaggen in winkels, de wachtrijen voor bakkerijen en de distributie. Collectie In Flanders Fields Museum.

dames.³⁰⁸ Nu waren er sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw wel een paar vrouwen naar de universiteit getrokken, en een enkeling oefende een beroep uit. Toch hadden vrouwen uit de hoge burgerij nog relatief weinig opties om zich nuttig te maken buiten hun eigen huishouden. Voor veel dames was liefdadigheid een van de enige toegangspoorten tot de publieke sfeer. Ze beheerden budgetten, organiseerden tombola's en gaven leiding. Ook voor de oorlog participeerden sommige vrouwen met veel passie in voedseldistributies en huisbezoeken.

Dat het Comité National, dé liefdadige instelling bij uitstek, compleet vermannelijkte, was dan ook ironisch. Het verraadde het professionalisme in de organisatie. Er waren immers geen vrouwelijke bankiers, politici of industriëlen. Er waren geen vrouwelijke ingenieurs. Het Comité National en de Commission for Relief in Belgium waren in belangrijke mate een 'old boys netwerk', waarin vrouwen niet snel werden opgenomen. Het is opvallend dat diegenen die er wel raakten, meestal 'echtgenotes van' waren. In Gent zaten de echtgenotes van burgemeester Braun en gemeenteraadslid Joseph Neve in de zuigelingenverzorging en de 'restaurants économiques'. Al waren dat nu niet bepaald de meest controversiële afdelingen.

De mannen gaven de mondigste vrouwen natuurlijk wel een afgebakend plekje. De feministische Union Patriottique des Femmes Belges werd geïntegreerd in het Comité National om het werk van de kantwerksters (Oeuvre des dentellières) te patroneren.³⁰⁹ Het ging om vrouwen zoals barones Pol Boël, Hélène Goblet d'Alviella, barones de Laveleye, barones van Crombrugge, barones della Faille d'Huyse en nog meer schoon volk. Hun Oeuvre des dentellières selecteerde de patronen, betaalde de kantwerksters en maakte reclame voor het afgewerkte product. De kantwerkjes werden als souvenirs verkocht, onder andere in Amerika.

De dames hadden een grote verantwoordelijkheid, al waren de lasten voor de vrouwen die daadwerkelijk kant produceerden, misschien wel hoger. Kantwerksters waren al op jonge leeftijd kromgegroeid en slechtziend. Ze werkten tot veertien uur per dag voor een bedrag waar ze niet van konden leven. Het proto-industriële model van handmatig kantklossen had geen toekomst meer in de twintigste eeuw. Al voor de oorlog was er kritiek gekomen op het kunstmatig in stand houden van dit soort tewerkstelling.³¹⁰ Voorts gaf de Union Patriottique lezingen over vegetarisch koken – opnieuw met tips over

hoe het best te kauwen en te ademen. Het enige minpunt was dat de meeste vegetarische ingrediënten voor de arbeidersvrouwen onbetaalbaar waren.³¹¹

De feministische of vrouwelijke inbreng in het beleid was kortom niet bijzonder markant. De vrouwelijke inzet daarentegen, was overweldigend. Volgens Hoover werkten meer dan vijftigduizend vrouwen mee aan de soepuitdelingen.³¹² Velen onder hen deden dat vrijwillig. Sommige vrouwen, zoals de Gentse Alice De Keyser-Buysse, werkten zich in de kijker door hun enorme inzet in de liefdadigheid. Deze nicht van Virginie Loveling werd na de oorlog gemeenteraadslid in Gent. Ze haalde meer voorkeurstemmen bij de Gentse bevolking dan de liberale voorman van dat moment.³¹³

Foto 21. Alice Buysse, telg uit een liberale familie van industriëlen, engageerde zich tijdens de Eerste Wereldoorlog voor de noodhulp. Zoals heel wat andere dames raakte ze betrokken in het werk van de kantklossters. Liberaal Archief.

Er was geen conflict tussen mannen en vrouwen in de schoot van het Comité National. Daar waren twee redenen voor. De 'vrouwen van de Eerste Wereldoorlog' waren nooit verenigd. De arbeidersvrouwen stonden op straat, sommige rijkere vrouwen zaten aan de vergadertafel. Zij waren het die pasbevallen moeders uit de arbeiderswijken 'inspecteerden' en de meest

propere meisjes beloonden met een extra portie spek.³¹⁴ Wat die vele andere gewone vrouwen deden, weten we nauwelijks. Ten tweede werden de door mannen vastgelegde grenzen nooit ter discussie gesteld tijdens de bezetting. De vrouwen waren druk bezig zichzelf in die orde in te passen of gewoon aan het vechten om te overleven. Ondanks alle onderlinge machtsstrijd en politieke vernieuwingen bleef er binnen het Comité National dan toch één ding bij het oude...

De toon waarmee de hele voedselhulp gecategoriseerd werd voor het nageslacht is interessant. Ja, het was een diplomatieke heldentocht en ja, de super-

latieven werden niet gespaard voor de heren van het Comité. Toen de liberale auteur Georges Rency een dik overzichtswerk schreef over het ‘materiële’ leven tijdens de bezetting, werd hij echter vooral getroffen door de ‘terugkeer naar de primitieve staat’. In Rency’s narratief lagen de politiek, de kunst en het zakenleven allemaal stil, wat een onmiskenbare achteruitgang was. Een heel land moest zich plots bezighouden met vrouwenbemannissen: repetitieve en pietluttige huishoudkunde. De paniekerige geruchten over voedsel en de vervelende wachtrijen waren voor Rency symptomen van (typisch vrouwelijke) histerie. En wist niet iedereen – aldus Rency – dat ‘de vrouw oneindig veel minder complex was dan de man’?³¹⁵

We hadden het al over een *hidden transcript*, de gedachtegang die alleen in de coulissen aan bod mag komen. Ook de elites die de voedseloperatie leidden, hadden zo’n *hidden transcript*. Dat *hidden transcript* getuigt vooral van een absolute minachting voor de dagelijkse aspecten van de voedselhulp. Toen de diplomaat Villalobar van de Duitsers een paspoort kreeg waarop stond dat hij de rantsoenering mocht inspecteren, riep Villalobar woedend uit dat hij meer was dan een bloemhandelaar. Hij weigerde het paspoort en zou de Duitse top voortdurend sarcastische opmerkingen blijven toewerpen. Bijvoorbeeld dat hij ‘als arm klein bakkertje’ nooit de eminente Duitsers zou durven te storen.³¹⁶ Dat machtige mannen zich bekommerden om het welzijn van gezinnen was een omkering van de normaliteit. Consumptie en voedsel waren vrouwenbemannissen, politiek was een mannenbemannis. De bezetting bracht die twee elementen samen en sloopte zo tijdelijk de bestaande muren tussen het publieke en het private domein. Het boek van Rency en het *hidden transcript* van de topdiplomaten getuigt hoeveel weerstand dat opriep bij machtige en weldenkende mannen.

Een succes voor het volk?

Zijn het Comité National en de Commission for Relief geslaagd in hun missie? Dat hangt ervan af hoe die missie wordt gedefinieerd. Laten we eerst even kijken naar de objectieve metingen. De vooruitgang in de kinderzorg was baanbrekend. De sterfte onder pasgeborenen lag nooit zo laag in België als tijdens de oorlog. Meer zuigelingen dan ooit overleefden hun eerste levensjaar... maar als ze eenmaal voorbij die leeftijd waren, werden de cijfers weer somberder.³¹⁷ Het palmares voor de rantsoenering was immers een stuk slechter.

De rantsoenen van het Comité National waren bedoeld als een supplement maar vormden voor een groot deel van de Belgische bevolking de hoofdbrok. In de praktijk konden slechts weinigen hun rantsoen aanvullen met voedsel afkomstig van de vrije markt. Het – erg magere – minimumprogramma van 1200 kilocalorieën per persoon en per dag werd echter nooit gehaald. Historicus Peter Scholliers schat dat de werkelijke import tijdens de oorlog voor de bevolking niet meer dan 950 kilocalorieën per dag kon opleveren. Dat is ongeveer drie Snickersrepen per dag, en ver onder de 2279 kilocalorieën die door de Wereldgezondheidsorganisatie (als gemiddelde) worden aanbevolen.³¹⁸ Geen goed nieuws, want zo’n mager dieet was net genoeg om het basale metabolisme niet te laten aftakelen. Echt energie om dan nog iets te doen, kon er niet overblijven. De belangrijkste factoren voor die gebrekkige levering waren de duikbotenoorlog en het geldgebrek van de Commission vanaf de tweede helft van 1916. Voor het Etappengebied kwam daar nog eens de totale en genadeloze exploitatie door het Duitse leger bij.³¹⁹

Tabel 1 illustreert de kloof tussen de ambities van de hulpverleners en de realiteit. Naarmate de oorlog vorderde, werd die kloof steeds groter. We moesten ook altijd onthouden dat zelfs als de Commission for Relief en het Comité National elk jaar 100% van hun quota hadden gehaald, zij daarmee nooit de volledige voedselbehoefte van de bevolking hadden gestild. Het komt erop neer dat grote delen van de Belgische bevolking jarenlang moesten overleven op de helft of nog veel minder van wat ze voor de oorlog konden eten.³²⁰

Tabel 1. Percentage van het door de Commission for Relief vooropgezette voedselquotum dat daadwerkelijk in het bezette land gedistribueerd werd

1915	74%
1916	85%
1917	56%
1918	69%

Bron: Peter Scholliers, *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klasstrijd in België tijdens het interbellum*, p. 366, voetnoot 13.

De menselijke tol van dit alles was hoog. Mensen vielen flauw op straat, vrouwen menstrueerden niet meer. Medische rapporten uit 1919 vertellen ons dat zowat 65% van de bevolking chronisch ondervoed en verzwakt was, voornamelijk arbeiders en de middenklasse. De andere 35% (voornamelijk de rijken en de boeren) hadden volgens het rapport nauwelijks onder de hongersnood geleden. Het Comité National deed wat mogelijk was, en het staat buiten kijf dat zij het bezette land voor erger behoed hebben. Als de oorlog niet ontaardde in een hobbesiaanse strijd van allen tegen allen om de schaarse kruimels, dan was dat dankzij de inspanningen van het Comité National. Zij verzekerde het levensnoodzakelijke minimum voor de werklozen en de arbeiders, die in een vrije markt van honger omgekomen zouden zijn. Uiteindelijk kon humanitaire hulp de bestaande problemen echter niet fundamenteel verhelpen. Hoewel de rantsoenering in de eerste twee oorlogsjaren nog op een redelijk peil bleef, escaleerde de situatie na de barre winter van 1916-1917. De honger werd onontkoombaar.³²¹

Kunnen we zeggen dat het Comité National dan toch de grenzen van de sociale politiek heeft hertekend? Werkloosheidsuitkeringen geven, en dan nog via de vakbonden, was alvast een innovatieve stap. Ook de hervormingen van na 1918 – waarvan de meeste ontstonden door onderhandeling tussen vorst, studiegroepen aan het Solvay Instituut en de nieuwe elite van het Comité National – waren indrukwekkend. Zo kwam het algemeen enkelvoudig stemrecht er, werd de werkdag beperkt tot maximaal acht uur, kwamen er staatssubsidies aan de private ziekenfondsen en werkloosheidskassen, ontstond een progressieve inkomensbelasting, vielen alle stakingsbeperkingen weg en werden er paritaire comités opgericht. Later ontstond een eerste rudimentair indexmechanisme, dat lonen aan de index van de kleinhandelsprijzen koppelde. Dat was een belangrijke buffer tegen verarming en een revolutionaire omwenteling voor al wie de oorlog had meegemaakt. Toen stegen de prijzen van voedsel, brandstof en kleding immers met 100% en meer.³²²

Deze relatieve vooruitgang wil niet zeggen dat paternalistische opvattingen ten opzichte van arbeiders verdwenen. Op heel wat terreinen werd nog steeds een beperkte aalmoezenpolitiek gevoerd, zoals het voorbeeld van de Volksvoeding illustreert. Armen moesten openlijk blijven tonen hoe slecht ze het hadden voor ze aanspraak konden maken op ondersteuning. Dankzij het als vanzelfsprekend aanvaarde mattheuseffect kreeg de middenklasse ge-

makkelijker en discreter bijstand. Ten slotte bleef de persoonlijke macht en betrokkenheid van de hulpverlener minstens even belangrijk als de hulpbehoevende, zoals de getuigenis uit Doornik te kennen gaf.

We kunnen geen alternatief experiment meer opzetten in het verleden, om te zien of het ook anders kon. Bestond er een alternatief voor een van bovenaf gereguleerd liefdadigheidsmodel? Per slot van rekening was dit het tijdsgericht van de kleinschalige vakbewegingen en de coöperatieve winkels. Wat deden de arbeiders voor zichzelf? Toevallig heeft één sprekend voorbeeld de tand des tijds overleefd: dat van de kantklossters.

Zoals gezegd was de Union Patriottique des femmes Belges verantwoordelijk voor het Oeuvre des dentellières. Vrouwen die wilden werken voor de Union moesten worden aanbevolen bij hun adellijke zusters. De Union zorgde voor de kantpatronen en het materiaal, de arbeidsters voerden uit. Dat deden ze thuis, veelal geïsoleerd van elkaar dus. Thuiswerksters hadden echter een slechte onderhandelingspositie, en er waren veel tussenpersonen in de uiteindelijke verkoop. De vrouwen verdienden 3,5 frank per week, een bedrag dat hen volgens Virginie Loveling net kon redden van de hongersnood.³²³

Er waren echter ook kantwerksters die in een autonome organisatie aan de slag gingen. In Saint-Servais, een Naamse gemeente, stelde een Frans nonnenklooster voor de oorlog een honderdtal kantwerksters tewerk. De lonen lagen er erg laag. Toen de oorlog uitbrak namen de nonnen de vlucht. De jonge kantwerksters waren nu werkloos, maar in november 1914 verenigden ze zich in een vakbond. Ze vroegen fondsen aan een priester om de productie weer op gang te brengen. Om het kant te commercialiseren spraken de vrouwen een zekere juffrouw Colette, een werkloze winkeldame met een netwerk in de luxe-industrie, aan. Er werd ook een leeratelier opgericht en een cafetaria, waar de vrouwen maaltijden maakten voor hun collega's. De vrouwen in dienst van de Union beschikten niet over zulke privileges en hadden bovendien heel wat minder inspraak. Zo ontwierpen de Naamse vrouwen zelf hun modellen.

Op 1 januari 1917 ontstond de Coopérative des Dentellières de Namur. Door de coöperatieve structuur waren de arbeidsters nauw betrokken bij het beheer van hun producten. Bovendien werd de winst van de coöperatie jaarlijks verdeeld onder de arbeidsters. Zo kregen zij jaarlijks een extraatje van 5 tot 20% van hun loon. De coöperatie zong het uit tot 1950. Terwijl de naaisters

van de Union tijdens de oorlog 3,5 frank bijeenstapelden in een week, verdienden deze vrouwen tijdens de oorlog ongeveer 6 frank per dag.³²⁴ Een systeem in handen van de hulpbehoevenden zelf kon dus erg succesvol zijn.

Foto 22. De coöperatieve kantklossters van Namen, een geslaagd zelfhulpinitiatief uit de Eerste Wereldoorlog. Collectie van het Aartsbisdom Namen, fonds Louise Colen.

Was het denkbaar dat er niet zoiets zou ontstaan als het Comité National? Met andere woorden: was dit allemaal maar een toevallige triomf van de liefdadigheid, of waren er nog andere structurele factoren van belang? Het is niet zo dat alleen humanitaire bevoegdheid aan de basis van de hele operatie lag. Er was ten eerste de verpletterende noodzaak om een rijk land, dat haast volledig afhankelijk van voedselimport was en nooit om een oorlog had gevraagd, niet te laten verhongeren. Zelfs de oorlogvoerende en neutrale landen erkenden dat. Men kon de neutrale Belgen eenvoudigweg niet voor het oog van de wereld(pers) laten creperen. Ten tweede deelden politici, industriëlen en kerk een grote angst voor de zogenaamde 'ontrouw' van de bevolking.³²⁵ Als het land ineens zou storten door revolutie of burgeroorlog, zou er niets overblijven om te bevrijden. De angst was, net als in het roerige jaar 1886, enorm. Albert Henry schreef aan het begin van zijn overzichtswerk over het Comité National:

*Materiële hulp aan de bevolking was dus niet voldoende. We moesten de bevolking ook absoluut morele ondersteuning geven om het verzet levende te houden en troost te bieden op de donkerste momenten [...]. Want we konden er niet van uitgaan dat de arbeidersbevolking, als ze aan haar lot werd overgelaten, niet naar de vijand zou lopen om haar arbeidsdiensten aan te bieden.*³²⁶

Hoover drukte het, zoals gebruikelijk, veel directer uit:

*Deze Amerikaanse inspanningen hebben niet alleen de westerse beschaving gered, maar ook een dam opgeworpen tegen de verspreiding van het communisme.*³²⁷

Ten slotte wonnen de meeste hulpverleners wel iets aan hun liefdadigheid, of dat hoopten ze toch. De Spaanse markies Villalobar kreeg tijdens de oorlog een politieke rol waar hij nooit van had kunnen dromen indien hij Brussel had verlaten. Om een mooi plekje aan de onderhandelingstafel te veroveren, deden zelfs het Vaticaan en Zwitserland agressieve (en mislukte) pogingen om zich te bemoeien met de voedseluitdeling in België.³²⁸ Francqui kon zijn Société Générale door de storm loodsen. Hij maakte de eerste naoorlogse Belgische regering en kraakte een latere uitgesproken linkse regering (zie ook eerder). Hoover werd uiteindelijk de 31ste president van de Verenigde Staten. Het is wel bijzonder ironisch dat net onder zijn bewind de beurscrash van 1929 uitbarstte en Hoover, ondanks zijn liefdadigheidspalmares, toch vooral de geschiedenisboeken inging als de man naar wie de Hoovers (sloppenwijken vol werklozen) werden genoemd. Zijn opvolger Franklin Delano Roosevelt probeerde via ingrijpende overheidsinterventie de economie weer uit het slop te trekken en de Democraten verweten Hoover dat hij 'niets' wilde ondernemen. Ondanks dit valse slotakkoord is het wel duidelijk dat Hoover dankzij zijn betrokkenheid in de hulpverlening een steile opmars kon maken, van weeskinder naar president.

Soortgelijke ambities kunnen teruggevonden worden onder de lagere niveaus van de hulpverlening. Ook 'gewone' burgers bekeken de voedselhulp vanuit strategisch oogpunt. Zo schreef een Zeeuwse mosselhandelaar in oktober 1914 aan de redactie van de veelgelezen *Gazette van Gent* dat hij 'gratis mosselen wou leveren aan de arme vluchtelingen', maar alleen als het breed in de krant werd uitgesmeerd.³²⁹ Allerlei pressiegroepen gebruikten voedselverle-

ning als een middel om hun politiek project naar de burgers te vertalen. Zelfs de links-revolutionaire Duitse soldaten probeerden dat, door in de laatste chaotische weken van de bezetting de 'arme Belgen' een treincoupé vol schoenen te schenken. Helaas werd de wagon geplunderd. De medewerker van het Comité National die ze wilde ophalen, moest onverrichter zake terugkeren.³³⁰

Het mag duidelijk zijn hoe complex en grootschalig de hele hulpoperatie was, maar dit grote en in zekere zin nationale verhaal krijgt toch een heel ander uitzicht bekeken vanuit de dorpsstraat. Dat is dan meteen ook onze eerstvolgende halte.

AARTRIJKE. DE OORLOG IN HET BOERENDORP

Diepgravende oorlogskronieken over het platteland zijn schaars. Terwijl stedelingen druk notities maakten over de doortrekkende Duitse colonnes en de broodlijnen, weten we nauwelijks iets over de oorlogservaringen van de modale dorpeling. Wat we weten, is bovendien gekleurd door de percepties van diezelfde stedelingen. Stadsbewoners van betere stand leefden in hun eigen wereld. Het oorlogsverhaal van de mondaine Brusselaar Paul Max heeft weinig te maken met de oorlogsbeleving in *la Flandre profonde*.

De stedeling van meer bescheiden afkomst zou tijdens de Eerste Wereldoorlog zelfs een diepe afkeer ontwikkelen voor de plattelander, een afkeer die alles te maken had met het massale voedseltekort. Zaten de boeren immers niet dicht bij de bron? Konden zij geen graantje meepikken van de immer stijgende voedselprijzen? Nog in 1932 gaf een 'volkskundig' liedjesboek uit het Gentse de volgende inleiding op een aantal straatdeuntjes:

Een rechtgeaard Gentenaar heeft in principie een afkeer voor den boer. Het woord afkeer is misschien te streng [...] maar voor den Gentenaar is, en was vooral voor de emancipatie van den boer, de buitensmenschen een dom schepsel, komisch en ouderwetsch aangekleed, en boven alles belachelijk. Kent gij iets striemender dan het met sterke scandeering gezongen: 'Hebt gij niet gezien / n'avez-vous pas vu / drie dikke vette boeren / onder eenen paraplu.'³³¹

De Vlaams-nationalistische schrijver Norbert Fonteyne, die een autobiografische roman schreef over zijn kinderjaren in het West-Vlaamse Etappengebied, schreef dat de boeren in oorlogstijd:

ongenadig hun honden op ons loslieten wanneer we door hun haag kropen [en] ongevoelig bleven voor onze hunkerende blikken, wanneer we bij hun hek stonden te kijken naar de talloze blozende appelen die in het gras door de runders werden opgeknasped.³³²

Het beeld van de welgestelde boer die zich nog verrijkt op de rug van de hongerslijdenden was een krachtige en alomtegenwoordige stijlfiguur in het bezette land. Een stijlfiguur die overigens niet volledig uit de lucht gegrepen was, als we de naoorlogse medische onderzoeken mogen geloven.³³³ Een steeds kleiner wordende groep van kapitaalkrachtige burgers kon zich bevoorraden op de zwarte markt, waar absurde prijzen werden gevraagd voor een stukje vlees of een liter melk. De echte boerenklasse verdiende niet alleen meer door de stijgende voedselprijzen, maar had ook geen tussenpersonen nodig om aan extra voedsel te komen. Het is dan ook logisch dat zij niet te lijden hadden onder de fysieke aftakeling en chronische honger die veel anderen wel moesten verdragen. Verder historisch onderzoek naar het oorlogsleven op het platteland bleef uit. Vandaar dat de rijke maar gierige boer een pars pro toto werd: een eenduidig etiket om een veel complexere realiteit mee te benoemen en opzij te schuiven.

Toch komt dit sterk gekleurde beeld niet noodzakelijk volledig overeen met de werkelijkheid. Waren rurale gebieden wel de veilige cocons waar iedereen zich kon voeden met de eigen moestuin? Onaangetaste bakens waar de oorlog schijnbaar probleemloos aan voorbij ging? Om de impact van de Duitse bezetting op het dorpsleven te leren kennen, ging ik op zoek in een landelijke gemeente in het Etappengebied. Eén bepaald dorp bleek een schatkist van verhalen te zijn, maar niet direct de soort verhalen die men zou kunnen verwachten. Ik nodig de lezer uit om mij te volgen richting Aartrijke, West-Vlaanderen.

Een boerendorp als alle andere?

Aartrijke is een middelgrote gemeente in het gerechtelijk arrondissement Brugge en vandaag een deel van Groot-Zedelgem. Het dorp had en heeft een overwegend landelijk karakter met zeer weinig industrie.³³⁴ De economische en technische innovaties die van België een industriële koploper maakten, waren regionaal geconcentreerd. Zeker in West-Vlaanderen was het traditionalisme sterk en was de economie weinig dynamisch. Rijke aristocraten en handelaren investeerden er niet in economische modernisering, uit schrik om buitenspel te worden gezet. Het conservatisme van de lokale elite had een impact op het dagelijks leven van 'gewone mensen' uit de hele regio, zoals verderop zal blijken. Brugge was een van de armste steden van België, en tegen die gang van zaken kwam ook niet veel protest.³³⁵

Voor dorpen waar de geschiedenis zich schijnbaar jaar na jaar en eeuw na eeuw herhaalt, bedacht de plattelandshistoricus Emmanuel Le Roy Ladurie de term *histoire immobile*. Het dorp als een relict van voorbijgevoegen tijden, waar niets verandert. Dat beeld is echter misleidend als het over Aartrijke gaat. Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw was er namelijk iets essentieel veranderd: het dorp had zijn demografische duurzaamheid overschreden. Er leefden meer mensen dan ooit. In 1800 telde Aartrijke 1686 inwoners, in 1846 was dat bijna dubbel zoveel. Deze spectaculaire bevolkingsexplosie hield geen gelijke tred met de economische ontwikkeling. De beschikbare landbouwgrond in Aartrijke steeg niet mee.

In diezelfde periode steeg het aantal dagloners dan ook van bijna 50% naar ongeveer 66%. Boerenkinderen vonden geen perspectief in de familielandbouw, nu de schrale grond steeds maar versnipperde. De mechanisering van de landbouw deed de vraag naar dagloners dalen en verhoogde de drempels om nog zelfstandig te kunnen boeren. Rondom Kortrijk, Tielt en Roeselare werden huisnijverheid en kleine manufacturen tegen het einde van de negentiende eeuw steeds meer vervangen door vlasfabrieken, maar die evolutie ging wat voorbij aan Aartrijke. Na de crisis in de vlasnijverheid rond het midden van de negentiende eeuw verarmden de dorpingen daar zienderogen. In 1910 leefden er in Aartrijke 4855 zielen.³³⁶ Velen onder hen ondervonden meer bestaansonzekerheid dan hun voorouders.

Die massale verarming en relatieve achterstand veruitwendigde zich in de eigendoms waarde van de huizen in de gemeente. Tabel 2 vergelijkt de kadastrale waarden in Aartrijke met het nabijgelegen dorp Loppem aan het einde van de negentiende eeuw.

Tabel 2. Vergelijking tussen de kadasterwaarden van huizen in Aartrijke en Loppem

Kadastrale waarde (Belgische frank)	Aartrijke		Loppem	
	Aantal huizen	% van het totaal	Aantal huizen	% van het totaal
6 t.e.m. 18	169	22%	5	1%
24 t.e.m. 54	404	52%	186	54%
60 t.e.m. 90	121	16%	74	22%
96 t.e.m. 126	53	7%	31	9%
132 t.e.m. 171	16	2%	22	6%
201 t.e.m. 399	7	1%	15	4%
429 t.e.m. 999	2	0,3%	5	1%
999 t.e.m. 2856	4	1%	6	2%

Bron: Documents parlementaires de Belgique, 1890.

Panden die in de klasse tussen 6 en 18 frank vielen, zijn armoedige hutten. We zien in Aartrijke een schrikbarend groot aantal huizen in die zeer schamele categorie: maar liefst 22 % tegenover slechts 1 % in Loppem. De drie laagste categorieën omvatten in Aartrijke al 90% van alle inwoners, in Loppem is dat slechts 77%. De omvang van de middenklasse is niet nauwkeurig te bepalen op basis van de tabel, maar die groep bestond wel degelijk. Wie minstens 48 frank kadastraal inkomen bezat, kreeg onder het stelsel van het algemeen meervoudig stemrecht al een extra stem cadeau. In Aartrijke behoorde ruwweg één derde van alle getelde huizen tot die categorie.³³⁷ De dure burgerlijke residenties (van meer dan 200 frank) maakten in Aartrijke ongeveer 1% uit, net zoals in soortgelijke plattelandsdorpen.³³⁸

In 1910 werd de nabijgelegen gemeente Ichtegem aangesloten op het buurtspoorwegennetwerk. Dat was uitzonderlijk laat. Aartrijke werd door de nabijheid van de Ichtegemse lijn bereikbaar(der), maar bleef al bij al wel een relatief geïsoleerd dorp. Geen industriële pendelaars kwamen naar deze uithoek en misschien waren er over het algemeen wel weinig passanten.³³⁹

Producenten en consumenten: een grote kloof

Om een landelijk dorp te begrijpen, moeten we kijken naar grondbezit. In 1895 was ongeveer een vierde van de Aartrijkse landbouwoppervlakte in ei-

gendom en werd drie vierde gepacht.³⁴⁰ Deze verhouding was normaal voor het arrondissement Brugge, een streek die zich kenmerkte door veel adellijk grootgrondbezit. De grote proportie pachtgrond wijst opnieuw op de grote armoede in Aartrijke: de allerarmsten hadden geen eigen grond meer en moesten dus stukken land huren.

Overigens drukte de adel nog een duidelijke stempel op het dorpsleven. Baron Ruzette uit Brugge – lid van het provinciale hulp- en voedingscomité – kende bepaalde dorpelingen via de boerenvereniging. Dichter bij het dorp stonden twee kastelen: dat van de familie De Maere d'Aertrycke en het kasteel Litterveld, in eigendom van Julien van Caloen de Basseghem. Diens naamgenoot Albert van Caloen bezat een kasteel in het nabijgelegen Loppem. Dat kasteel zou de geschiedenisboeken ingaan omdat koning Albert er in 1918 consultaties hield voor een nieuwe regering.³⁴¹ Deze heren kleurden niet alleen het landschap met hun kunstige kasteeltjes, maar ze beschikten aan het begin van de twintigste eeuw nog over heel wat macht. Ze schopten het minimaal tot burgemeester en waren lid van katholieke verenigingen zoals de Edele Confrérie van het Heilig Bloed en de Menschlievende Kring voor de Verlatene Arme.

Grondbezit alleen zegt echter weinig. Het gaat erom of de grond ook rendabel was. Tabel 3 over Aartrijke roept toch enkele reserves op.

Tabel 3. Grondbezit te Aartrijke in 1895. Aantal percelen en oppervlakte

	Eigenaars	Pachters	Totaal Aartrijke
< 50 are	16	315	331
< 1 ha	4	108	112
< 2 ha	18	67	85
> 2 ha	41	151	192
Totaal aantal percelen	79	641	720
Percentage percelen kleiner dan 2 ha	48%	76%	73%

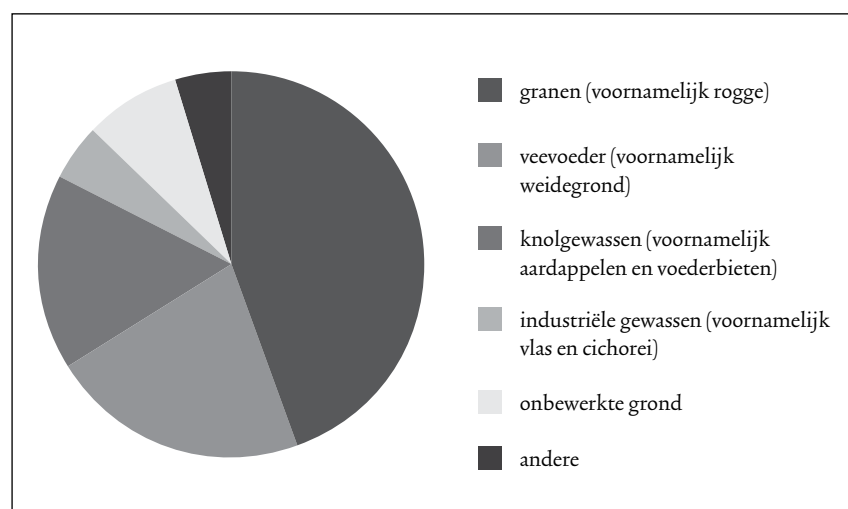
Bron: Statistique de la Belgique. Agriculture.

Er was minstens twee hectare grond nodig om via landbouw in het eigen levensonderhoud te voorzien.³⁴² Dat betekent dat zeven op de tien pachters en toch ook bijna een op de twee eigenaars ergens anders geld moesten verdie-

nen. Deze mensen werden ‘kleingebruikers’ of keuterboeren genoemd, maar eigenlijk is het beter om hen te beschouwen als loonafhankelijken met een bescheiden tuintje. Dat betekent meteen ook dat ze voedsel en andere benodigdheden moesten kopen op de markt. Ze waren consumenten en daarom bijna even kwetsbaar als de stedeling.

Slechts 27% van alle dorpelingen hadden een echt, leefbaar boerenbedrijf. Zij moesten natuurlijk ook allerlei zaken aankopen op de markt, maar hun landbouwbedrijf bracht voldoende op om die aankopen met gemak te doen. Zij waren voedselproducenten in een erg competitieve markteconomie. We kunnen deze kleine groep van vermogende boeren (‘grootgebruikers’) in Aartrijke niet gedetailleerd in kaart brengen. Cijfers over de omvang van hun veestapel of de landoppervlakte zijn niet zomaar terug te vinden, maar we kunnen wel iets afleiden uit de manier waarop de grond werd gebruikt.

Grafiek 1. Grondgebruik in Aartrijke in 1910

Bron: Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement Général de 1910.

Graan, veeteelt en voedergewassen waren de belangrijkste teelten in het dorp. Het ging deze sectoren voor de wind.³⁴³ Zeker de boeren met weidegrond waren een belangrijke categorie in Aartrijke. De gespecialiseerde melk- en slachtveehouders werkten in een winstgevende branche en waren dan ook

het best georganiseerd van allemaal. Ze hadden hun eigen instellingen voor rasverbetering, verzekering, afval en verwerking van het vee. In West-Vlaanderen beconcurrerden verschillende boerenbonden elkaar: ze hadden hun eigen tijdschrift, hun eigen onderlinge verzekeringsmaatschappijen en hielden regelmatig een lezing of een wedstrijd.³⁴⁴ In tegenstelling tot de kleine plattelandsarbeiders deelden de grote veehouders kennis en kapitaal via sterk ontwikkelde netwerken.

Een andere aanwijzing voor de welvaart van de Aartrijkse veeboeren is het feit dat velen onder hen drievoudig stemrecht hadden, dat slechts werd toegekend vanaf een bepaald inkomensbarema. Bovendien schopten velen onder hen het tot gemeenteraadslid.

Behalve loonarbeiders en boeren was er een niet onbelangrijke midden-groep van kleine zelfstandigen in het dorp. De Aartrijkse burgemeester Lievens kwam bijvoorbeeld uit een invloedrijke molenaarsfamilie. Soms combineerde deze groep een boerenbedrijf met andere, meer gespecialiseerde activiteiten. De ondernemers in Aartrijke werkten in de klassieke sectoren zoals de bouw, de houtbewerking, de textielsector en de voedselverwerkende industrie.³⁴⁵

De cijfers bewijzen de scherpe kloof tussen een kleine groep welvarende boeren en een meerderheid van verarmde, loonafhankelijke keuterboertjes in Aartrijke. Deze polarisering tussen voedselproducenten en consumenten werd tijdens de bezetting erg belangrijk.

Geiten, cichorei en klompen

Hoe kon die meerderheid zonder renderend landbouwbedrijf nu overleven? Het eerste occasionele vangnet was werken in dienst van de grote boeren.³⁴⁶ De vraag naar arbeid in Aartrijkse boerenbedrijven was beperkt in tijd, en de meesten gingen dan ook als dagloner aan de slag. De lonen voor dagloners waren niet te benijden. Historici spreken over verschrikkelijke levensomstandigheden en hongerlonen van gemiddeld 2,5 frank.³⁴⁷ Volgens een Aartrijkse heemkundige daarentegen, werden er nog in 1914 lonen uitbetaald van 1 tot 2 frank per dag, voor een hele dag handmatig oogsten. En dat was dan nog alleen voor mannen die op het werk geen voedselpakket kregen. Die lonen verschillen niet veel van de in 1895 geregistreerde, erg ontoereikende loon-schalen. Het West-Vlaamse loonpeil lag inderdaad een stukje achter op het nationale gemiddelde.³⁴⁸

Tekenend voor de sociale verhoudingen is de bedrijfsfoto van het vlasverwerkend bedrijf van de Aartrijkenaar Charles Ramon, genomen in 1911.

Foto 23. Het vlasverwerkende bedrijf van Charles Ramon in Aartrijke, 1911. Deze Charles Ramon is niet te verwarren met de gelijknamige bakker en later Komiteitslid Charles Ramon. Gemeentearchief Aartrijke.

Ramons zonen poseren mee om de vergelijking tussen familie en bedrijf te illustreren.³⁴⁹ Het verschil tussen de werkgever en zijn acht arbeiders is in één oogopslag duidelijk. Zij dragen hun gereedschap; hij heeft een wandelstok vast. Zij dragen klompen, hij heeft leren schoenen. Dat op een foto uit 1911 nog steeds zoveel klompen te zien zijn, is alweer een teken van verarming.³⁵⁰ Of de arbeiders het hele jaar door in de vlasroterij konden werken, weten we niet. Dat ze vereeuwigd werden, suggereert wel dat Ramons arbeiders geen eendagsvliegen waren.

Die lage lonen in Aartrijke zelf mogen ons echter niet te veel afleiden, want seizoensmigratie was belangrijker dan arbeid in het eigen dorp.³⁵¹ De hele negentiende eeuw zouden West-Vlaamse mannen massaal migreren naar de Noord-Franse industrieregio's. Ze werden in de volksmond *Franshmans* genoemd.³⁵² In 1886 was ongeveer één zesde van de bevolking van het *département du Nord* van Belgische afkomst. De meesten van die gast- of grensarbeiders

werkten in de textielsector en probeerden zich zo goed en zo kwaad als het kon te integreren in steden zoals Roubaix, Rijsel en Tourcoing.

Er was echter ook een minderheid die slechts tijdelijk over de grens ging 'in het seizoen'. Seizoensarbeiders werkten in de oogst: ze vertrokken begin mei om bietenvelden aan te leggen, oogstten daarna graan en konden eind november bieten rooien. Het loon was niet slecht voor wie lange dagen maakte. Werken van drie uur 's ochtends tot negen uur 's avonds was niet ongewoon, maar men verdiende wel dubbel zoveel als in het dorp. Voor veel *Franshmans* was het leven tussen trein, veld en barak er een van eenzaamheid en complete uitputting.³⁵³ De mannen hadden een haat-liefdeverhouding met Frankrijk: in de lente snakten ze naar een arbeidscontract, na twee weken wilden ze alweer naar huis. Ze sliepen in beddenbakken met stro, kregen luizen en werden humeurig. Na de Tweede Wereldoorlog was de gemiddelde leeftijd van gestorven seizoensarbeiders in Frankrijk nog altijd maar zevenenveertig jaar.

Zeker de cichoreibewerkers, die hele dagen tussen de ongezonde gassen zwogden, waren snel versleten; één arts constateerde dat ze na de cichoreicampagne 'van binnen bruin als oker waren'.³⁵⁴ Ook stenen bakken en bieten oogsten waren bepaald geen gemakkelijke klusjes.

Seizoensarbeid in de landbouw stelde arbeiders in staat om hun gezin in het West-Vlaamse boerendorp te laten wonen, zonder te verhongeren. Van een nieuw leven in de stad, of van beter geschoolde en betaalde arbeid was geen sprake. Voor heel wat Aartrijkse gezinnen bracht dit soort werk brood op de tafel. Het was een oplossing die verre van perfect was. Natuurlijk konden de West-Vlamingen door pendelarbeid ontsnappen aan het (verplichte) Franse staatsburgerschap en de bijbehorende militaire dienstplicht. Aan de andere kant werd het systeem ook in de hand gewerkt door de politiek, die in goedkope treinabonnementen voorzag om de thuisblijvers toch iets te gunnen. En natuurlijk door de fiets, het wapen waarmee de 'flandrien' over de bonkige steenwegen kon jakkeren.

De *Franshmans* waren ook een specifieke doelgroep voor de katholieke sociale politiek. De Vlamingen die iedere zomer – zonder vrouw – naar het 'goddeloze' Frankrijk trokken konden daar volgens de clerus alleen maar 'slechte manieren' oppikken. In veel dorpen ontstonden katholieke verenigingen die deze *Franshmans* moesten verenigen. Ook in Aartrijke was er een ondernemende onderpastoor die de seizoensarbeiders wilde beschermen voor

‘dranklust, zedenverwildering, vechten en vloeken’.³⁵⁵ Het lokale Sint-Vincen-tius a Paolo-genootschap weigerde botweg steun aan wie iets te veel dronk in het weekend.³⁵⁶ De precaire en onzekere toestand van de *Franschmans* werd daar natuurlijk niet door opgelost.

Toch waren er ook priesters die dicht bij de arbeiders stonden. Tussen 1902 en 1923 werden de arbeiders tijdens het seizoen in Frankrijk vergezeld door pastoor Denys, bijgenaamd ‘het democratie’. Deze figuur leefde samen met de mannen, organiseerde missen in verlaten Franse kapelletjes en richtte een eigen blad op. Onder zijn opvolger zouden die activiteiten verwaterd zijn.³⁵⁷

Het voortdurende gehamer op de zonde van de ‘loden’ (een verbastering van *eau de vie* of sterkedrank) was misschien begrijpelijk, maar kwam ook voort uit een bevooroordeelde visie op de realiteit. In het sociale leven van de werkende klasse nam het café nu eenmaal een belangrijke plaats in. Door steeds opnieuw wederzijds rondjes te geven werden werkmakkers kameraden, en burens mogelijke bronnen van (financiële) steun. In de kroeg werden sociale netwerken opgebouwd. De burgerij, die zich onderscheidde door vermaak in huiselijke sfeer of duurdere uitstapjes, had er geen goed oog op. Maar arbeiders hadden sowieso erg schamele huizen. De was, de kinderopvang en het sociaal-culturele leven speelden zich toch al op straat af. Een publiek lokaal als het café was een logisch verlengstuk van het arbeidersleven en een plaats waar men erbij hoorde.³⁵⁸ Al mogen we misschien niet te romantisch worden; gedronken werd er ook uit pure ellende. Een twintigjarige *Franschman* vertelde aan pastoor Denys dat hij binnen tien jaar een oud en versleten man zou zijn.³⁵⁹

Misschien nog belangrijker was dat men door een café uit te baten, de eindjes aan elkaar kon knopen. De dichtheid van cafés in Aartrijke, en in Vlaanderen in het algemeen, was erg hoog. Vaak werden ze uitgebaat door vrouwen van *Franschmans*. De gemeente Aartrijke telde aan het einde van de negentiende eeuw zo’n honderd herbergen.³⁶⁰

Vrouwen en kinderen werden ten volle ingeschakeld in de overlevingsstrategieën van het gezin. In 1907 telde de gemeente 812 mannen op een totaal van 4403 mensen.³⁶¹ Een klein rekensommetje leert ons dat slechts 18% van alle Aartrijkenaars volwassen mannen waren. Maar liefst 82% van de inwoners waren vrouwen en kinderen. Geen wonder dus dat Constant Vanhulle, de meester van de Aartrijkse weefschool, een belangrijk personage was in het dorp.

Heel wat Aartrijkse kinderen gingen bij hem in de leer om hun families aan brood te helpen. Zo’n weefschool bood verder niet zoveel perspectieven: de lonen voor het handmatig produceren van huishoudtextiel waren opnieuw erg laag; maar in Aartrijke werkte een erg grote groep vrouwen in die sector.³⁶² Het label industrieel past niet zo goed bij de trage en laagrenderende arbeid van al die naaisters-moeders, maar het was het type werk dat getrouwde vrouwen konden combineren met het huishouden en de zorg voor hun kroost.

Ten slotte haalde zelfs de armste groep in Aartrijke profijt uit de landbouw, namelijk door het houden van een geit. Het dier stond bekend als de koe van de gewone man.³⁶³ Verzekeringsmaatschappijen voor geiten rezen dan ook als paddenstoelen uit de grond in de regio.

Het is opmerkelijk dat de sociale kloof in Aartrijke – zelfs in het kleine Aartrijke – zich uitte in een geografische kloof. In de dorpskern (of ‘platse’) van Aartrijke vond men de middenstand, de kerk, het gemeentehuis en enkele betere herbergen.³⁶⁴ De meeste loonarbeiders leefden in een aparte wijk ten westen van de dorpskern, genaamd ‘t Veld. De betere wijk – waar ook de burgemeester woonde – was ‘t Litterveld. Die lag ten oosten van de dorpskern, bij het kasteel van Caloen de Basseghem.

‘t Veld was tot 1864 heidegebied. Met de toenemende versnippering van landbouwgrond werden heel wat mensen naar dit tamelijk onherbergzame terrein gedreven. Het groeide uit tot een gehucht ten westen van Aartrijkedorp. Hier zouden volgens de populaire overlevering wel ‘honderd huizen’ van loonarbeiders hebben gestaan, en ook heel wat cafés.³⁶⁵ De wijk was meteen ook de meest kinderrijke wijk van de gemeente.³⁶⁶ De verstandhouding tussen beide ‘gemeenschappen’ verslechterde gestaag. In 1896 werd er een afzonderlijke parochie opgericht in ‘t Veld, en vanaf 1910 gingen er volgens lokale heemkundigen steeds meer stemmen op om ‘t Veld af te scheiden van Aartrijke. Van wie die stemmen waren weten we niet, maar het staat vast dat ‘t Veld een aparte microkosmos was, die men gemakkelijk kon stigmatiseren. Armoede, luidruchtige kinderen en een druk uitgaansleven zijn niet voor iedereen zo aangenaam om te zien.

In 1977 trok een groep West-Vlaamse vrijwilligers eropuit om de oorlogservaringen van streekgenoten op te sporen, voor ze verloren gingen. Een van de geïnterviewde mensen was Julie Cattrysse, een jong meisje uit ‘t Veld. Haar oorlogsverhaal begint met de volgende situatieschets:

We woonden aan 't begin van 't Veld, vader, moeder en acht kinderen [...]. De mensen van daar hadden niet veel te doen met die van Aartrijke. Wij waren de Veltenaars, en zij de Plat-senaars. Mijn vader deed het bietenseizoen in Frankrijk, van de late zomer tot in de uitkom, bieten kappen en dan 't zwaar werk in de ast [cichorei bewerken]. Daarbuiten werkte hij voor een visdroger. Moeder hield herberg naast de Veldschole. Na mijn eerste communie was ik groot genoeg om te gaan werken. Bij de boeren, in de stal, in de keuken en buiten.³⁶⁷

Opnieuw blijkt de sociaal-economische kloof tussen het betere dorpsgedeelte (de 'platse' of het centrum) en het drukbevolkte armere gedeelte.

Om het belang van de kloof tussen 'veltenaars' en 'platsenaars' in Aartrijke te illustreren, is ten slotte het verhaal van de buurgemeente Zedelgem interessant. Ook daar was er een aparte wijk genaamd 't Veld: blijkbaar werden nieuwe landelijke woonkernen buiten het eigenlijke dorpscentrum wel vaker zo genoemd. En ook daar gingen na een tijd stemmen op om dit Zedelgemse Veld af te scheiden van de dorpskern. Volgens een provinciale commissie was de bevolking in 't Veld toch anders van aard dan de bevolking van Zedelgem, wat de oprichting van een aparte gemeente rechtvaardigde. De Zedelgemse 'Veltenaars' liepen niet mee in de parades van Zedelgem. In 1914 werd de mentale kloof dan ook een administratieve: er kwam een aparte gemeente, bestaande uit het Veld van Zedelgem, enkele kleine stukjes van Ruddervoorde, Zedelgem-dorp en Torhout, en nog 40 hectare van Aartrijke. Om de nieuwe gemeente nog wat historische authenticiteit te geven, werd het Germaanse achtervoegsel 'heim' aan de oorspronkelijke naam gekoppeld. Zo ontstond Veldegem, dat ten oosten van Aartrijke ligt.³⁶⁸ In 1922 werd dit dorp nog steeds voornamelijk bewoond door arme seizoensarbeiders, in administratieve eufemismen 'kleingebruikers en boertjes' genoemd. Er waren 97 herbergen voor ongeveer 2000 inwoners. Slechts de helft van de inwoners bezat een eigen huis.³⁶⁹ Het was met andere woorden een vrij arme gemeente.

Tot een splitsing kwam het in Aartrijke niet, al verwijst een aldaar gepubliceerd boekje van het buurtcomité 't Veld wel naar die befaamde splitsing – misschien vanwege de verwarrende naamgeving. De geschiedenis is in elk geval niet gespeend van ironie, want vandaag maken zowel Aartrijke (met zijn onofficiële gehucht 't Veld), Zedelgem als Veldegem deel uit van Groot-Zedelgem. En de vijandige houding ten opzichte van de mensen van drie dorpen verderop (zie p. 60) leek zich om bepaalde redenen ook door te zetten tot de bewoners van een gehucht verderop.

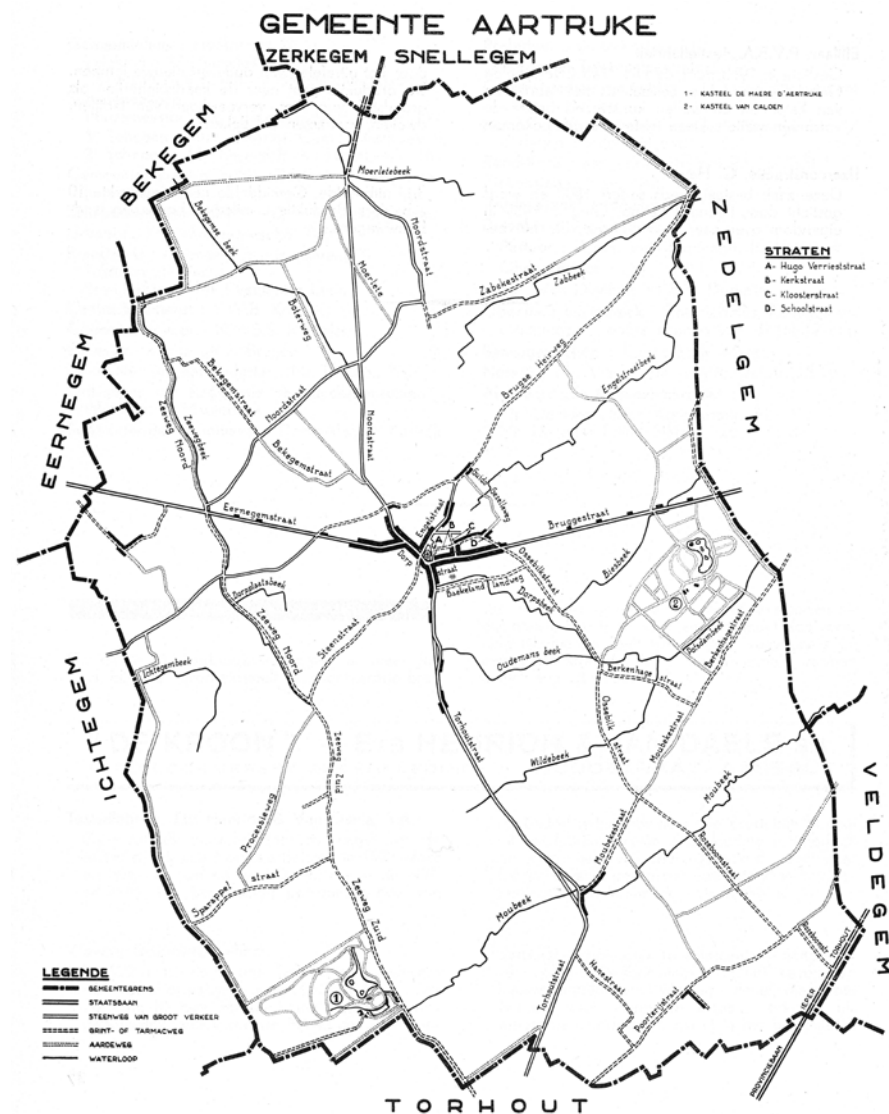

Foto 24. Gemeentepan van Aartrijke. Links ligt de arbeiderswijk het Veld en in het midden de echte dorpskern ('de platse') met handelszaken, het gemeentehuis, de kerk en cafés. De be-woning is geconcentreerd rond deze twee drukke kernen, die omgeven zijn door grote percelen landbouwgrond. Ten oosten van de dorpskern ligt de betere wijk het Litterveld, waar de bur-gemeester van Aartrijke en kasteelheer van Caloen de Basseghem woonden. Ten zuiden van het dorp, enigszins afgelegen, ligt het kasteel van De Maere d'Aertrycke.³⁷⁰ Gemeentearchief Zedelgem.

Waar politiek schijnbaar niet bestaat

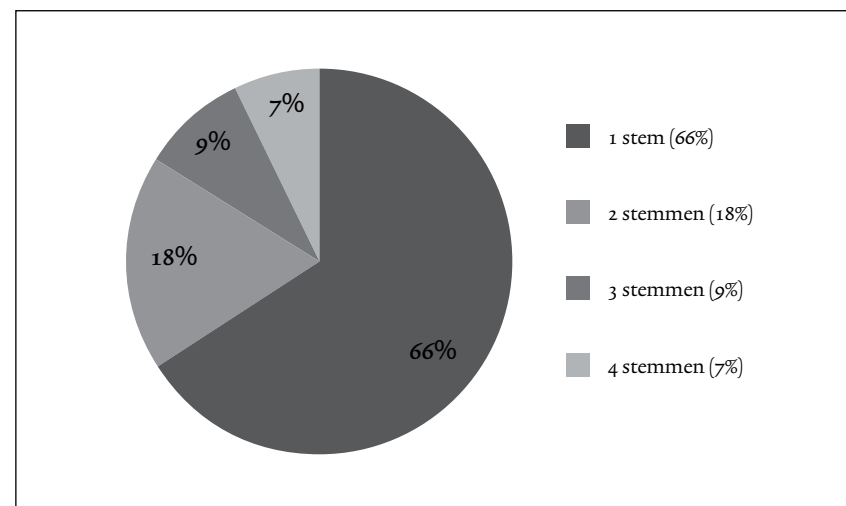
Veltenaars, Platsenaars en boeren leefden niet zomaar los van elkaar in het dorp. Tussen deze groepen bestonden bepaalde machtsverhoudingen. Het loont dus om te weten wie de politieke elite in Aartrijke uitmaakte.

Voor de Eerste Wereldoorlog werden op alle politieke niveaus verkiezingen met algemeen meervoudig stemrecht gehouden. Dit systeem gaf aan de gefortuneerde en de gediplomeerde mannen extra stemmen. Nationaal gezien bracht één derde van de kiezers – en dat waren per definitie de gematigde notabelen – twee derde van alle stemmen uit.³⁷¹ Bij lokale verkiezingen werden per keer maar de helft van alle gemeenteraadsleden verkozen, en bovendien waren er bij de gemeenteraadsverkiezingen mensen die vier stemmen kregen (in plaats van de gebruikelijke drie). Door dit soort listige kunstgrepen in de kieswet kon men radicale verandering afwenden.

Elke man kreeg dus één stem, maar daar kwamen nog bonusstemmen bovenop. In Aartrijke werden er 175 extra stemmen toegekend aan gezinshoofden ouder dan 35 jaar die aan de inkomenscriteria beantwoordden. Zo'n 201 mannen kregen een extra stem omdat hun kadastraal inkomen gelijk was aan 48 frank of meer. Hoogstwaarschijnlijk overlaptten beide categorieën elkaar in grote mate. Eén Aartrijkenaar bezat 100 frank spaargeld en kreeg daarvoor een extra stem. Verder werden elf mannen verwend met een extra stem als gevolg van hun 'capaciteiten' of diploma's. Deze elf waren voornamelijk actief in het onderwijs of bij de kerkhiërarchie. De Aartrijkse elite bestond vooral uit kleine eigenaars en onderwijzers, eerder dan grootgrondbezitters of vrije beroepen. Een preciezere afbakening van het kiezerskorps was op basis van de beschikbare bronnen niet mogelijk. Maar toch nog even dit: per honderd stemgerechtigden waren er in Aartrijke 157 stemmen. Die vertekening verschilde niet veel van een gepolariseerde stad als Gent, waar er voor elke honderd stemgerechtigden 150 stemmen werden uitgebracht.³⁷²

Grafiek 2 deelt het kiezerskorps in volgens stemrecht. Zo kunnen we onomstotelijk concluderen dat ongeveer twee derde van de mannen geen eigendom of opleiding had. De loonarbeiders, die het grootste stuk (66 procent) van de bevolkingstaart innemen, hebben het overwicht in Aartrijke.

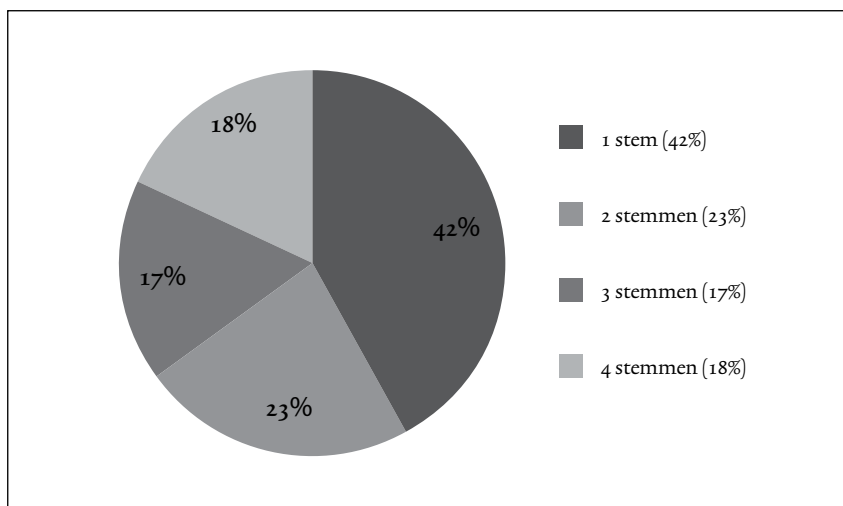
Grafiek 2. Aartrijkenaars ingedeeld volgens het aantal stemmen bij de gemeentelijke verkiezingen (met algemeen meervoudig stemrecht) in 1907

Bron: M. Sauveur, 'Statistique du vote plural en Belgique'. In: Bulletin de la Commission Central de Statistique, XX (1907-1908).

Maar het algemeen meervoudig stemrecht brak de macht van het getal. Grafiek 3 illustreert hoe de stem van de meerderheid werd geminoriseerd, omdat de 'betere' categorieën een groter percentage van de stemmen konden uitbrengen. Terwijl de 'vierstemmers' in het dorp maar 7% van de bevolking uitmaakten, telde hun politieke voorkeur voor 18% van het totale stemmenaantal. Dezelfde redenering gaat op voor de kiezers met drie en twee stemmen. Uiteindelijk konden de arbeiders maar 42% van het aantal stemmen bepalen, hoewel ze 66% van de bevolking uitmaakten. Terwijl grafiek 2 dus de sociale realiteit weergeeft, zien we op grafiek 3 de vertekening ten gevolge van politieke machtsverhoudingen. In dit systeem konden de verarmde loonarbeiders nooit ingaan tegen de dorpselites – als ze dat al hadden gewild.

Grafiek 3. Aandeel in het totale aantal stemmen per kiezerscategorie in Aartrijke. De verdeling ten gevolge van het algemeen meervoudig kiesrecht

Bron: M. Sauveur, 'Statistique du vote plural en Belgique'. In: Bulletin de la Commission Central de Statistique, XX (1907-1908).

Deze wettelijke manoeuvres kregen een concrete uitdrukking in het stadhuisje van Aartrijke. Sinds 1881 werd het dorp bestuurd door August Lievens.³⁷³ De man zou 33 jaar de macht in Aartrijke behouden, wat zelfs naar toenmalige standaarden erg lang was. Tijdens het eerste oorlogsjaar was hij echter al bedlegerig en hij liet vaak verstek gaan voor de gemeenteraad. Aartrijke was een echte gerontocratie: een dorp geregeerd door oude en gevestigde mannen. Vlak voor en tijdens de bezetting deed zich dan ook een echte afvalrace voor. Raadslid Philippe De Sopper overleed in 1912.³⁷⁴ Raadslid Pieter Logghe overleed in juni 1914 en werd niet vervangen. Burgemeester Lievens overleed begin mei 1915. Hij werd opgevolgd door schepenen Jan Tylleman, een melkveehouder.³⁷⁵

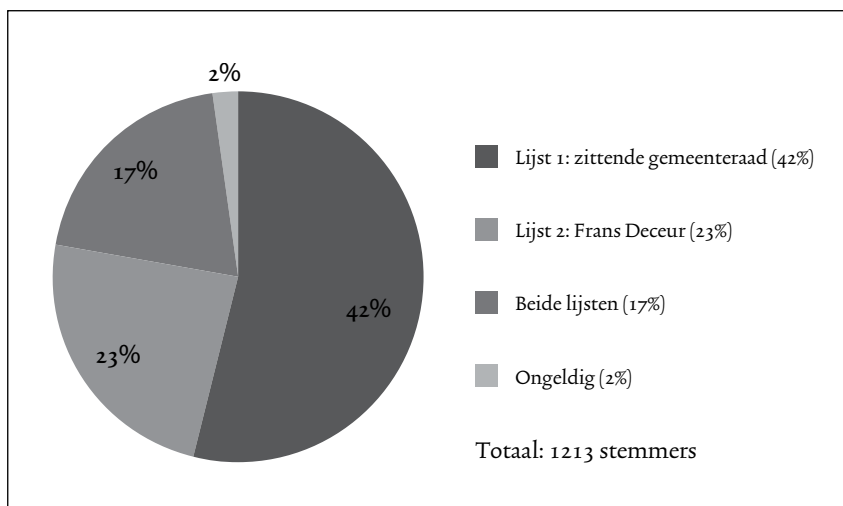
De adellijke schepenen Julien van Caloen de Basseghem legde enkele dagen later zijn taak neer in Aartrijke als gevolg van 'zijn vele verplichtingen in Brugge'.³⁷⁶ Het provinciale hulp- en voedingscomité was belangrijker dan het dorp, dat zo ook zijn laatste invloedrijke stem verloor. En zelfs de nieuwe oorlogsburgemeester Jan Tylleman haalde het einde van de oorlog niet. Hij overleed

in januari 1918 en werd opgevolgd door dokter Baekeland, die relatief snel gemeenteraadslid en schepenen was geworden tijdens de oorlog.

Het gemeentebestuur was tijdens de bezetting verzwakt en draaide nog slechts op halve kracht. Er waren in 1914 nog enkele gemeenteraadsliden gevlucht naar het buitenland. De vaste spelers in het gemeentebestuur waren burgemeester Tylleman, de oude Henri Denoo-Derynck, Henri Degrande-Pollet, dokter Baekeland en de gemeentesecretaris Jules Ramault.³⁷⁷ De Duitsers hoefden bepaald geen uitgebreide oppositie te verwachten in Aartrijke.

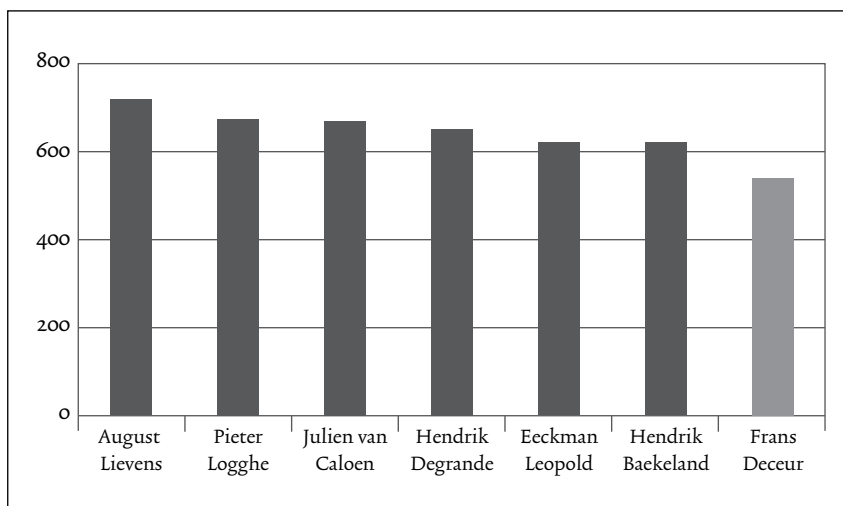
Was er dan geen politiek alternatief voor de Aartrijkenaars? Het proces-verbaal van de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1911 leert ons dat er toen twee lijsten waren.³⁷⁸ De eerste lijst was die van August Lievens en zijn (talrijke) medestanders. Op de tweede lijst stond maar één man: bakker Frans Deceur. Deceur zou zich tijdens de bezetting ontpoppen tot een kleurrijke opposant, maar zijn ideologische positie is niet helemaal duidelijk. We mogen er rustig van uitgaan dat de man geen socialist was, omdat die ideologie compleet onsuccesvol was op het Brugse platteland. Wel was er in het arrondissement Brugge een daensistische aanhang, maar daensistische activiteiten werden niet officieel geregistreerd in Aartrijke.³⁷⁹ Een onafhankelijke christelijke werkersvereniging ontbrak eveneens. We weten dat Deceur ten tijde van de verkiezing minstens 58 jaar oud was, en we weten dat hij het drievoudig stemrecht had. De strijd tussen lijst 1 en 2 kon dan ook niet meer dan een strijd tussen katholieke clans zijn. De opkomende familie Deceur wenste zich te meten met de machtige familie Lievens. De politiek-ideologische verschillen waren miniem.³⁸⁰ De uitslag van die verkiezingen van 1911 vinden we in de grafieken 4 en 5.

Grafiek 4. Stemmenverdeling bij de gemeenteraadsverkiezingen in Aartrijke in 1911

Bron: Gemeentearchief Zedelgem.

Grafiek 5. Stemmenaantal van de individuele kandidaten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1911

Bron: Gemeentearchief Zedelgem.

Het establishment haalde een vrij mooie score: minstens 54% van de kiesgerechtigden gaven hun stem(men) enkel en alleen aan deze coalitie. De traditionele drijvende krachten August Lievens (burgemeester) en Pieter Logghe (landbouwer) deden het daarbij beter dan dokter Hendrik Baekeland en veehouder Hendrik Degrande, die beiden eerder nieuwelingen waren. Oppositant Frans Deceur moest niet veel onderdoen voor de gevestigde gemeenteraadsleden. Dat één vijfde van alle kiezers een stem uitbracht voor zowel oppositie als zittend bestuur (zie grafiek 4), is ten slotte bijzonder komisch. Het symboliseert dat politiek in het dorp schijnbaar niet bestond. Hier waren weinig openlijke meningsverschillen, alleen vriendschappelijke populariteitswedstrijdjes. We kunnen ons afvragen waarom dat zo was. Blijkbaar had het bestaande, elitaire bestuur voldoende legitimiteit bij brede lagen van de bevolking. Steunden men op de traditie van een burgervader die nu eenmaal al drie decennia aan de macht was? Of was er ondanks de scherpe sociaal-economische kloof in Aartrijke een sterke sociale samenhang via het verenigingsleven? We weten het niet. Het lijkt er toch op dat de gemeenteraadsleden vooral werden beschouwd als gerespecteerde leden van de dorpsgemeenschap, eerder dan als politici.

De stemming was verplicht, maar uiteindelijk weten we niet of iedereen meestemde. We beschikken ook niet over politieke 'polls' of opinieonderzoeken uit 1911. Hoe de verarmde Veltenaars of de kleinere boertjes keken naar het bestuur, zullen we nooit meer weten.

Een andere invloedrijke instelling naast het gemeentebestuur was het weldadigheidsbestuur. In Aartrijke werd dat 'den disch' of het armenbestuur genoemd. Zoals overal was het gebruik van de term armenbestuur al voldoende stigmatiserend om er nooit mee geassocieerd te willen worden. De leden van het bestuur waren de landbouwers Pieter Missine en Jan Devos, de weefmeester Edward Vanhulle en de onderpastoor Victor Priem. In 1914 waren zij respectievelijk 58, 85, 61 en 48 jaar oud.

Het katholieke verenigingsleven en het 'volksleven'

Officiële besturen waren niet de enige plaats waar macht werd uitgeoefend. Als we het leven van gewone mensen in Aartrijke anno 1914 beter willen begrijpen, is het misschien zelfs niet eens de belangrijkste plaats. We kunnen dan beter kijken naar het verenigingsleven en de tenoren van het maatschappelijk leven.³⁸¹

Na de eeuwwisseling waren er heel wat ‘maatschappijen van onderlinge bijstand’ gekomen in Aartrijke. Het getuigde van de katholieke visie op sociale politiek in de belle époque. De kerk wilde de groepen onder aan de sociale ladder stevig omkaderen. Het hoofddoel was bescheiden verbetering en ‘opvoeding’ van de arbeidersklasse. De kerk was geen voorstander van diepgaande maatschappelijke hervormingen.³⁸² Dit was dan ook geen spontaan verenigingsleven (‘civil society’), wel een gecoördineerd initiatief vanuit het bisschoppelijk paleis. Komisch bewijs daarvan is dat alle verenigingen die ik opspoorde, ook bestonden in het nabijgelegen Eernegem, maar dan eerder. Eernegem had bijvoorbeeld al in 1905 een vakbond, Aartrijke pas rond 1931. De eerste onderlinge bijstandsvereniging in Eernegem kwam er in 1893, in Aartrijke was dat 1907. Verder richtte de Eernegemse pastoor een pensioenkas en een verzekeringsmaatschappij voor geitenkwekers op in 1900 en een jaar later een geheelonthoudersbond en (wellicht ging het om hetzelfde werk) een ‘Werk der Fransmans’. Aartrijke was er dus opnieuw vrij laat bij.³⁸³ Groepen zoals de *Fransmans*, die vooral een informeel sociaal leven onder kameraden hadden, werden steeds meer verenigd in formele clubjes onder kerkelijke leiding.

Onderpastoor Victor Priem, in Aartrijke benoemd in 1893, speelde een leidende rol in de ontwikkeling van dit christelijk zuilnetwerk.³⁸⁴ De retoriek uit het begin van de twintigste eeuw werd haast letterlijk overgenomen in een Aartrijkse publicatie aan het einde van die twintigste eeuw: men wilde ‘de minder ontwikkelde en vaak weinig bemiddelde bevolking wat cultuur, ontspanning en opvoeding bij [...] brengen’.³⁸⁵ De dorpelingen waren – let op de darwinistische metafoor – in de eerste plaats minder ontwikkeld en pas in tweede instantie minder bemiddeld.

Priem richtte ook in 1907 een Lijfrentegilde of pensioensgilde op, die steunde op vrijwillige bijdragen. Op vrij korte tijd werd haast één op de vier Aartrijkenaars lid van deze spaarkas. Er was voorts nog een maatschappij van Onderlinge Bijstand waar weinig van bekend is. Het valt op dat in de besturen van al deze verenigingen steeds dezelfde namen terugkomen, met als toppers Julien van Caloen de Basseghem, de gebroeders Vanhulle en de schoolmeester Désiré Van Ghillewe. Een echte christelijke werkliedenorganisatie kwam pas na 1931, onder onderpastoor Coucke, tot bloei. Qua vrijetijdsbesteding vinden we in Aartrijke de obligate fanfare, duivenmelkersclub en zanggilde.

Pastoor Désiré Flour speelde in vergelijking met zijn ‘jonge’ onderpastoor slechts een bescheiden rol in Aartrijke. Flour was al over het midden van zijn priester carrière toen hij in 1911 benoemd werd in het dorp. Hij was een stille man die de harten en geesten van de Aartrijkenaars nog voor zich moest winnen. Verderop zal blijken dat hij in deze opdracht maar matig slaagde.³⁸⁶

Behalve werkliedenverenigingen waren er natuurlijk ook de boerenbonden. In 1904 werd in Aartrijke de veeboerenvereniging Verenigde Kwekers opgericht. De sociale tweedeling zette zich zelfs hier door, want er bestond ook een aparte bond voor geitenkwekers.

Foto 25. De winnaars van de geitenkeuring in Izegem, eerste helft van de twintigste eeuw. Verenigingen voor geitenhouders floreerden in die periode. Collectie Koe van de Werkman, Centrum voor Agrarische Geschiedenis.

In dit mooi geordende machtsstelsel ontbreekt nog één ding: de echte mensen. We kunnen er niet van uitgaan dat we met de vergaderingen van de geitenkwekers en de cv's van de lokale politici het ‘dagelijks leven’ in Aartrijke kennen. Heel interessant is dan ook de publicatie van David Jonckheere, een Aartrijkse heemkundige wiens vader Victor sinds 1901 veldwachter was in het dorp. Jonckheere, die heel wat schreef over de geschiedenis van Aartrijke, bun-

delde de verhalen van zijn vader in fictieve memoires. Deze bron geeft een beeld van de toestand in Aartrijke, vanuit het perspectief van de ordehandhaver. Laten we maar zeggen dat die ordehandhaver misschien wel dicht bij het zogenaamde 'volksleven' stond dan de pastoor en zijn clubs.

Zo blijkt dat de sluitingstijden voor cafés zelden gerespecteerd werden in het dorp. Met andere woorden, sommige mensen hadden lak aan de bevoogding van bovenaf. Victor Jonckheere moest zich dan met doodsvrachting in de cafés begeven om toch de gemeentewet te laten naleven. Hij werd vaak vergezeld door burgemeester Lievens, die de strijdkreet 'ge-hoor-zamen!' gebruikte en daarbij mensen van hun stoel schopte – aldus de veelzeggende folklore. Voor de kermis werd stevast versterking uit Torhout opgeroepen om gewapende gevechten en openbare dronkenschap te beteugelen.³⁸⁷ Er werd serieus gefeest door de dorpelingen.

Tijdens Jonckheeres loopbaan als politieman was de 'kiekendieverij' een zeer frequent fenomeen. Victor Jonckheere vond dat 'de mensen arm waren en niet voldoende steun van hogerhand kregen'.³⁸⁸ Door geregeld iets te gaan pikken uit de hokken van de rijkere boeren, heronderhandelden de armen in Aartrijke de bestaande eigendomsverhoudingen. Als we in de gedachtegang van de Amerikaanse wetenschapper James Scott meegaan is dit duidelijk infrapolitiek: politiek geladen daden in schijnbaar apolitieke domeinen.³⁸⁹

Infrapolitiek kan uit heel diverse acties bestaan: grapjes maken, roddels, woordspelingen, illegale houtsprokkel, slordige arbeidsdiensten. Dat soort acties blijft namelijk *low profile* en verschijnen niet snel in de radar van de machthebbers. Protest tegen de bestaande toestand wordt niet openlijk geuit, maar komt terug in het dagelijkse en het banale. Kiekendieverij is daar een goed voorbeeld van. Dat was blijkbaar al zo gebruikelijk dat zelfs de veldwachter het goedpraatte.

Geregeld deed zich in Aartrijke ook een charivari voor, dat wil zeggen dat er luidruchtig geprotesteerd werd tegen overtreders van de ongeschreven wetten in het dorp.³⁹⁰ Een luidruchtige massa trok dan naar het huis van de betrokken persoon en maakte ketelmuziek. Het doelwit zat thuis, onderging het lawaai en werd zo publiekelijk vernederd. Vaak ging het om overtredingen tegen de seksuele en familiale moraal: een weduwnaar die met een ongepaste partij hertrouwde, overspel, vrouwen die te bezig waren, vrouwen die mishandeld werden. Soms leunde het charivari zelf wel wat aan tegen vrouwenmis-

handeling: zogenaamd overspelige vrouwen werden zonder enige vorm van proces te kijken gezet en uit de gemeenschap gestoten – zeker tijdens de Duitse bezetting.³⁹¹ Aan de andere kant waren ze misschien ook wel kenmerkend voor een dorpsgemeenschap met zoveel tijdelijke migratie. 'Wie zijn vrouw niet vertrouwt of wie door haar niet vertrouwd wordt, moet niet gaan', zo zeiden de *Franshmans* onder elkaar.³⁹² De charivari's waren voor Jonckheere dan ook niet meer dan 'een soort volksgebruik, niet de moeite om processen in te spannen'.³⁹³

De schijnbaar meegaande Jonckheere zou tijdens de oorlog op post blijven, maar duikt zelden op in de oorlogsverhalen.³⁹⁴ De Aartrijkenaars kregen met een ander type ordehandhavers te maken. Het dorp lag dicht bij het front en er waren verschillende legereenheden ingekwartierd. In april 1915 kwamen er vijf *Feldgendarmen* om de openbare orde te bewaken. De Duitse militaire politie had slechts oog voor de Duitse belangen. Wie voedsel achterhield of reisde zonder paspoort kreeg boetes. In de volksmond stond de M.P. op hun uniform dan ook voor 'Markenpakkers' en niet voor *Militärpolizei*. Zo'n woordspeling was alweer een vorm van infrapolitiek, gericht op het onrechtvaardige karakter van de bezetting.³⁹⁵ Misschien nog belangrijker op het vlak van ordehandhaving was dat de Belgische rijkswacht – die de veldwachter moest versterken – een onderdeel was van het Belgische leger en dus meeging achter de frontlinies. Het directe gevolg was een exponentiële stijging van plundering en geweld op het Belgische platteland.³⁹⁶

We weten dus waar we terecht zijn gekomen. Aartrijke was een gepolariseerd dorp, met heel wat achterstelling en armoede. Het leven in de gemeente kabbelde rustig verder onder leiding van de katholieke boeren-burgerij, terwijl wilde uitspattingen alleen tijdens de jaarlijkse kermis werden waargenomen. De sociale politiek was ontoereikend. In feite was politiek zelf al een problematisch concept omdat heel weinig dingen een onderwerp werden van politieke tweedracht. Het leven was blijkbaar altijd al zo geweest. We hoeven misschien geen protest te verwachten in Aartrijke... al kunnen we wel onze ogen openhouden voor infrapolitiek.

Nu alle decorstukken hun plaats hebben gekregen kunnen we een van de spelers laten debuten. Het gaat om de Aartrijkenaar Jules De Puydt, dagboekschrijver, brouwerszoon en medewerker van het lokale hulp- en voedingscomité in het dorp.

Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt

Economisch, sociaal en cultureel kapitaal

Wie is Jules De Puydt?³⁹⁷ Zoals zoveel dagboekschrijvers uit de Eerste Wereldoorlog ging het om iemand uit de lokale elite. Elites zijn echter erg divers. Het onderscheid dat de Franse socioloog Pierre Bourdieu maakte tussen economisch kapitaal (rijkdom), sociaal kapitaal (status, positie in sociale netwerken) en cultureel kapitaal (opleiding, kennis) kan nuttig zijn om de familie De Puydt in te passen in de dorpsgemeenschap van Aartrijke.³⁹⁸

De familie De Puydt beschikte ongetwijfeld over behoorlijk wat economisch kapitaal. Jules' ouders kwamen uit welgestelde landbouwersfamilies die meer dan 25 hectare grond en verschillende huizen in de streek bezaten. De familie kocht ook geregeld vee aan voor de grond, maar wie instond voor de dagelijkse verzorging voor dat vee en die grond is niet duidelijk. De familie had namelijk een brouwerij en de uitbating daarvan slurpte heel wat tijd op.

Jules' vader Henri, afkomstig uit Zwevezele maar getrouwd met een Aartrijkse vrouw, beschikte over het drievoudig stemrecht. Dat was de hoogste klasse bij de nationale verkiezingen.³⁹⁹ Toen de Duitsers het bezette land inpalmden, eisten ze meestal als eerste luxeproducten op bij de lokale notabelen. Bij het gezin De Puydt eiste men – om te beginnen – twintig flessen wijn.⁴⁰⁰ Het gezin beschikte in 1914 ook over drie paarden en een elegante tilburykoets, voor uitjes op zondag, maar aan de andere kant hadden ze nog geen auto. Dat voorrecht was voorlopig alleen voorbehouden aan kasteelheren zoals de Maere d'Aertrycke en Julien Van Caloen de Basseghem.

De familie dankte die welstand aan de uitbating van brouwerij De Leeuw. De ouders van Henri De Puydt schonken hun zoon in 1881 een brouwerij in Aartrijke naar aanleiding van zijn huwelijk met de Aartrijkse Justine De Coster. Alles samen telde hij daarvoor ongeveer 40 000 Belgische frank neer.⁴⁰¹ Aanvankelijk was de brouwerij een vrij kleinschalig en ambachtelijk familiebedrijfje. Ook aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bleef De Leeuw een dorpsbrouwerij van gemiddelde grootte, maar wel één die grondig gemoderniseerd was. De drijvende kracht daarachter was de oudste zoon Evarist, die gediplomeerd brouwer was geworden.

Foto 26. Aan het begin van de twintigste eeuw werd bier nog in tonnen naar de klanten gebracht. Portret van een biervoerder op de binnenplaats van een Brugse brouwerij. Stadsarchief Brugge.

Na de eeuwwisseling kreeg brouwerij De Leeuw een dieselmotor, nieuwe roerkuipen en brouwketels en een grote mouttoren. Voor dit laatste gevaarte – ongeveer zes meter bij zes – moest een ‘milieuvergunning voor een hinderlijke inrichting van de eerste klasse’ worden aangevraagd. De gemeente moest een buurtonderzoek uitvoeren en een advies geven aan de provinciale bestendige deputatie. De productie van mout leek wel wat op de productie van cichorei, omdat bij het roken en drogen heel wat schadelijke gassen vrijkwamen. De familie De Puydt vroeg echter geen vergunning aan, en de mouttoren kwam er toch. Het gemeentebestuur ondernam blijkbaar geen initiatief.⁴⁰² Het aantal arbeiders in dienst bij De Leeuw steeg ondertussen van twee à drie naar een zestal werknemers.

Jules, geboren in juli 1882, was de tweede zoon in een gezin van elf kinderen waarvan er twee als boreling stierven. Zijn oudste broer was de vanzelfsprekende, gediplomeerde opvolger. Ook de punctuele Jules werd actief in de brouwerij als boekhouder. Hij was op een bepaald moment verbonden aan het ministerie van Landbouw als melkcontroleur maar waarschijnlijk nog niet tijdens de bezetting.⁴⁰³ Jules bleek een duizendpoot te zijn. Hij had voldoende economisch kapitaal om in zijn vrije tijd een paar ambities na te streven. Die ambities waren vooral gericht op het verwerven van meer sociaal kapitaal.

Henri De Puydt bleef – hoe vreemd dat vandaag de dag ook mag klinken – immers een ‘inwijkeling’ in het dorp. Pas dertien jaar na zijn aankomst in Aartrijke zette hij de eerste aarzelende stapjes in allerlei gelegenheden- en feestcomités, en als lid van de burgerwacht.⁴⁰⁴ Daarna zou de familie steeds nadrukkelijker investeren in het lokale verenigingsleven. Dat linkte hen immers met het gewone volk, hun klanten. Jules werd de spil in deze familiestrategie. De familie had minstens vijftien cafés in bezit in Aartrijke en in 't Veld. Die cafés waren een dankbare afzetmarkt voor de florerende brouwerij. Het kon dus geen kwaad om bij dit publiek het beste beentje voor te zetten.

In 1899 trad Jules toe tot de pensioengilde van onderpastoor Priem. Hij was dan nauwelijks zeventien jaar oud. In 1906 werd Jules De Puydt ook voorzitter van de Aartrijkse duivenmaatschappij. Ten slotte is ook het bestaan van twee wielersclubs in Aartrijke onthullend. De vereniging Willen is Kunnen werd gepatroneerd door brouwer Biervliet van Aartrijke, de concurrent van de familie De Puydt. De vereniging De Vlaamsche Leeuw stond onder leiding van... Jules en Evarist De Puydt. De concurrentie tussen beide kleurde het maatschappe-

lijk leven. Beide brouwers organiseerden op de septemberkermis hun eigen wielerskoersen, waarbij ze het eigen bier promootten.

Ten slotte ontwikkelde Jules zich ook tot lokaal aanspreekpunt voor landbouwkundig advies. Zo gaf hij in Zedelgem druk bijgewoonde lezingen over geitenfokken en zou hij mee aan de basis hebben gelegen van de Aartrijkse verzekeringsbond voor geiten. Zijn lezing over ‘prijshoenderen’ – iets wat voor loonarbeiders minder relevant was – trok wat minder volk. Ook de grote boeren kenden De Puydt echter: via de Verenigde Kwekers zou hij lezingen gegeven hebben en artikels geschreven hebben over foktechnieken. Als boekhouder was hij een logische kandidaat om de spaar- en leenkassen van de boerenvereniging te besturen.⁴⁰⁵ We weten niet precies vanaf wanneer hij deze taak op zich nam, maar dat het niet om de grote ‘Leuvense’ boerenbond ging, is wel duidelijk. De West-Vlaamse melkveehouders hadden hun eigen verenigingen, en de Leuvense boerenbond kreeg er pas na de Eerste Wereldoorlog voet aan de grond.⁴⁰⁶

In 1911 schonk het gezin De Puydt een kunstwerk aan de lokale kerk ter waarde van 380 frank. Deze geste laat zich lezen als een visitekaartje van een vooraanstaande familie die zich nog verder wil opwerken. De periode 1900-1917 was voor het gezin De Puydt een overgangsfase, waarin ze opklommen van de subtop naar de top van de gemeenschap. In 1914 was het geslacht De Puydt nog niet vertegenwoordigd in de kerkfabriek, de gemeenteraad of het armenbestuur.⁴⁰⁷ Jules begon in het verenigingsleven stevast in de marge, als secretaris of penningmeester.⁴⁰⁸ De connecties met prominente figuren in Aartrijke namen echter alleen maar toe tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat ‘sociale stijger’ Jules De Puydt zich tijdens de Eerste Wereldoorlog richtte op liefdadige werken, was dan ook logisch. Al komen zulke persoonlijke en familieambities natuurlijk niet openlijk aan bod in zijn dagboek.

Hoe zat het ten slotte met het culturele kapitaal? De negen kinderen De Puydt voltooiden allemaal het humaniora, zelfs de meisjes. Het gezin beschikte over een piano. Jules studeerde na zijn opleiding in het Sint-Jozefsinstituut in Torhout niet verder; waarom weten we niet. Hij deed echter volop aan zelfstudie over de landbouwproblemen en nam de zakelijke kant van de brouwerij stevig in handen. De jongere broers Jerome en Hilaire werden priester.⁴⁰⁹ Een familiefoto van het gezin zette die gecultiveerde status in de kijker.

Foto 27. Het gezin Henri De Puydt-Justine Decoster (opname circa 1908). Zittend van links naar rechts: Jules, Marie, moeder Justine Decoster, Bertha. Staand: Maurice, Emile, Irma, vader Henri De Puydt, Evarist, Jerome en Hilaire. Collectie mevrouw Maria Desender, met dank aan Gemeentearchief Zedelgem

Het gezin staat keurig geordend rondom de pater familias en zijn twee gediplomeerde kinderen Evarist en Irma. Irma had het diploma van huishoudregentes bemachtigd, wat in die periode vrij uitzonderlijk was. Op de voorste rij vinden we Jules en dochter Marie (zonder hogere diploma's) en moeder Justine Decoster. De familie liet zich uiteraard vereeuwigen voor hun brouwerij. Iedereen is op zijn paasbest: we zien zijden strikken, kostuums, horloges aan een kettinkje, versierde jurken en juwelen op de foto. Zo'n horloge was een symbool voor arbeidsdiscipline en stiptheid, twee elementen die niet konden ontbreken in de voorstelling van het gezin aan de buitenwereld. Ten slotte zien we in het midden een dik boek en een vaasje met bloemen staan, attributen die niet toevallig zijn gekozen. Deze foto symboliseert alles waar de familie De Puydt belang aan hechtte: orde, respectabiliteit, studie en zakelijk succes.

De invulling van het zogenaamde 'cultureel kapitaal' in de familie was echter ook afhankelijk van de oorlogsomstandigheden. Zo vertoonde het onuitgegeven oorlogsdagboek van jongere broer Jerome – de priester achter de frontlijn – een zeer brede culturele en artistieke belangstelling. De twee broers De Puydt aan het front hadden sympathie voor de Vlaamse verzuchtingen, al dan niet in het kader van de 'Frontbeweging'.⁴¹⁰

In het dagboek van Jules De Puydt – de behoeder van het bezette dorp – ontbreekt die culturele interesse echter totaal. Jules De Puydt schreef niet over literatuur of de schone kunsten. De Vlaamsgezindheid waar de familie om bekendstond (die ook naar voren komt in de naam van hun wielclub) duikt daar ook nergens prominent op.⁴¹¹ Integendeel, Jules De Puydt veroordeelde al wie Walen en Vlamingen tegen elkaar wilde opzetten zeer streng. Hij had geen enkele sympathie voor de activisten en schreef niets over de frontbeweging. Het Belgische vaderland was in zijn optiek werkelijk te beklagen, en moest zo snel mogelijk bevrijd worden. Landverraad beschouwde hij als een vulgaire daad.⁴¹²

Volgens historicus Johan Braet had Jules, die elf jaar ouder was dan Jerome, nog de zakelijk ingestelde mentaliteit van zijn vader. De opbouw van netwerken in de gemeente was zijn taak. De jongere kinderen konden dat pad niet meer bewandelen. Zij kozen dan ook andere uitwegen voor hun cultureel kapitaal.⁴¹³

Brouwerij De Leeuw tijdens de oorlog

Toen de oorlog uitbrak vluchtte de helft van de familie naar Engeland. Zij brachten de bezetting door in een huis in Birchwood Road in Londen. De vrijgekomen plaats werd onmiddellijk ingenomen door de Duitsers, die van De Leeuw de Ortskommandantur van Aartrijke maakten.⁴¹⁴ De Duitsers zaten niet alleen ingekwartierd bij Jules De Puydt, ze maakten van De Leeuw ook nog eens hun bestuurlijk centrum. De Puydt is in dat opzicht een zeer bevoorrechte getuige in het dorp.

De bezetting was meestal niet erg gunstig voor het economische leven, maar aan de andere kant bracht de oorlog ook bepaalde voordelen, waarvan Jules volop gebruikmaakte. Ten eerste bleef hij goed geïnformeerd over alles. Dat was belangrijk in een tijd van onduidelijkheid en vage geruchten.⁴¹⁵ Ten tweede kon De Puydt gedurende heel de bezetting bepaalde voordeeltjes

verkrijgen van zijn Duitse logés.⁴¹⁶ Als er opeisingen kwamen, probeerde Jules eens te gaan ‘klappen’ met een Duitser die nog niet te streng was. En dan waren er nog de kleine extraatjes. In december 1914 lezen we in zijn dagboek:

Niet dat wij [van de Duitsers] te klagen gehad hebben, verre van [...] Zij nemen hier niets weg, ter contrarie, wij krijgen nu en dan e schoon stuk vleesch, taartjes, sigaars, sigaretten, meêdrinken van hunnen wijn, champagne [...]

Toen Stijn Streuvels een soortgelijke passage schreef in zijn gepubliceerde dagboek, kwam hem dat op een storm van kritiek te staan. De verzetspers verscheurde Streuvels:

Enerzijds de gastheer die aan zijn eigen Vaderland zijn schoenzolen vaagt, en anderzijds zeven Duitse officieren die lekker smullen en smeren, piano spelen en wijn drinken, hoe zouden deze aan elkander nu iets vijandelijks kunnen ontdekken? Men kan daaruit opmaken dat Stijn niet veel gesneuveld soldaten tusschen zijne familie telt, en heel de aangerichte schade zal zich [beperkt hebben tot] het soupeeren en enige kiekens, benevens een paar dozijn flesschen wijn [...].⁴¹⁷

Wijn, kippen, taartjes en af en toe een goede sigaar, dat waren nu net de symbolische strijdterreinen in het hongerende land. Wie dat kon halen bij de Duitsers, of in gezelschap van Duitsers, beging in de patriottische beeldvorming een halsmisdad. Werden er van sommige groepen al geen reusachtige offers gevraagd? Welnu, iedereen gelijk voor de wet. Dit discours stond extra sterk onder de werkende klasse en de stedelingen. Denk maar aan de Kortrijkse spoorarbeider Evarist De Geyter, die weigerde samen met de Duitsers te lunchen. Er circuleerden zelfs uitgesproken negatieve stereotypen over brouwers in 14-18.⁴¹⁸ Dat had waarschijnlijk te maken met hun vooraanstaande economische positie en de veroordeling van feesten en vermaak in het bezette land.

Het is niet zo vreemd dat Jules De Puydt schreef over de voordelen die hij bij de Duitsers kon halen. Hij was zeker niet de enige die zich uit de slag trok. Het is wel opmerkelijk dat hij dat zo complexloos deed, zonder enig bewustzijn van de potentiële verwijten. Misschien was dit omdat niemand in het dorp hem erop aangesproken zou hebben? De familie De Puydt wilde, als

vooraanstaande familie, zelf het morele kompas voor de dorpsgemeenschap zijn. Ze gaven hun eigen invulling aan oorlogsethiek. En het – vooral stedelijke – discours van gedeelde offers en terughoudendheid ten opzichte van de bezetter was in het geïsoleerde Aantrijke irrelevant. In naam van la Belgique martyre werden in het bezette Antwerpen anonieme dreig- en klikbrieven geschreven, werden in Brussel spionerende Belgen koudweg op straat afgemaakt en beledigden Mechelse arbeiders de kameraden die niet meestaakten tegen de Duitsers.

In Aantrijke draaide de brouwerij ondertussen door, ondanks grondstoffen- en energieschaarste. Volgens historicus Johan Braet zagen de Duitsers de voordelen van een goedwerkende brouwerij in en deden ze behoorlijk wat moeite om de bevoorrading te laten doorgaan. Ongetwijfeld wilde men de bevolking en de vele eigen soldaten niet beroven van hun pintje bier. Ook dat speelde in het voordeel van de familie De Puydt.⁴¹⁹

Tegen eind 1916 kwam aan die relatief comfortabele positie een einde. Het cafébezoek werd aan banden gelegd. De Duitsers eisten toen ook de koperen brouwketels op, zoals ze ook overal elders koper en grondstoffen opeisten. Jules De Puydt probeerde nog tevergeefs te bemiddelen bij een luitenant, maar kreeg het deksel ferm op de neus:

Hij zegde: ‘De Belgen moeten geen bier meer drinken, dat ze water drinken: de Belgen zijn nog veel te wel, maar wij zullen ze wel vinden. Wat scheelt u wat koper, ge zijt gulder rijke genoeg. Als ge geen werk meer hebt in de brouwerij, dan zullen wij u ook naar ‘t front sturen!’ Zo ne stouten stoefel bestaat er zeker niet meer!’⁴²⁰

De brouwerij werd een Duitse melkfabriek. Daaruit blijkt opnieuw hoe het Etappengebied ingeschakeld werd in de Duitse oorlogseconomie. Voedsel van Belgische boeren mocht volgens de internationale afspraken niet ten goede komen aan de bezetter, maar toch werd Aantrijkse melk verwerkt en verstuurd naar het front of zelfs naar het Duitse Rijk. Wie zou de Duitsers gestopt hebben in die West-Vlaamse uithoek zo dicht bij de frontlinie?

Dankzij de industriële archeologie weten we van minstens één geval waarin Jules De Puydt de lezer van zijn dagboek misleidt. Het gaat om de opeising van de koperen brouwketels. Op 8 december 1916 schreef De Puydt:

*Vandaag de ketels geheel en uitgebroken, bijna al de metsen kapot en afgebroken. De gaten ervan op hun geheel uitgehaald en e gat in de façade van de brouwerij gemaakt om ze aldaar beneden te smijten. Het is e echte verwoesting in de brouwerij, alles kapot en aan stukken geslegen.*⁴²¹

Bij de restauratie van het gebouw constateerde men echter dat de façade nooit beschadigd was geweest. In Aartrijke circuleerde ook lange tijd een ander verhaal: Evarist en Jules zouden de Duitsers voor zijn geweest, haastig de ketels hebben uitgebroken en begraven in de tuin van een van hun cafés. Historicus Braet betwijfelt deze versie, gezien de voortdurende aanwezigheid van de Duitsers en de strenge represailles. Bovendien kon men de ketels slechts naar beneden brengen via een gat in de façade, een gat dat er dus nooit is geweest.⁴²² De Puydt zelf schreef in zijn dagboek dat zij wel een koperen fornuis hadden begraven. Na het vertrek van de Duitsers groeven ze het weer op. Dit verhaal kan een inspiratie zijn geweest voor de mondelinge overlevering in het dorp. Wat er echt is gebeurd, blijft onduidelijk. Dat Jules schreef over een gat in de façade zou betekenen dat hij de schade door opeising aandikte... en ook dat was een gangbare praktijk gezien de naoorlogse context van schadevergoedingen. Er kunnen echter nog andere oorzaken zijn voor de lokale folklore. Die zullen helemaal aan het einde van de episode duidelijk worden.

Na de wapenstilstand bleef van de brouwerij om zo te zeggen niets over. Nog voor het einde van de oorlog hadden Henri en Evarist De Puydt uit de vakpers echter begrepen dat het tijdperk van familiaal ambachtelijk brouwen voorbij was. De brouwersbladen raadden kleinere brouwerijen aan om te gaan voor concentratie en schaalvergroting. Dus nam de familie De Puydt contact op met andere brouwers in de streek. Zo ontstond in 1919 een grote, centrale brouwerij voor laaggegist bier in Brugge. Deze Brasserie du Lac verenigde 44 brouwers. In Aartrijke zelf was de voormalige brouwerij alleen nog nuttig als opslagplaats voor de drankhandel van de familie. Vier jaar later kwam de schadevergoeding voor brouwerij De Leeuw, de cafés van de familie, de meubels en de dieren: 132 249 Belgische Frank in totaal. Dankzij dit geld kon de familie nog meer aandelen van de Brasserie du Lac aankopen. En dat loonde. Vanaf 1922 was er een jaarlijks dividend van 8%, aangevuld met af en toe een superdividend en een mooi provisieloon voor Evarist De Puydt. Jules De Puydt bleef ondertussen de boekhouding bijhouden in de Aartrijkse drankhandel.⁴²³

Feit en identiteitsvorming in het dagboek van Jules De Puydt

De praktische beslommeringen over de brouwerij en de familiezoektocht naar status zijn echter nooit prominent in het oorlogsdagboek dat Jules De Puydt tijdens de bezetting elke dag getrouw bijhield. Wat hield hem dan wel bezig tijdens die vijf jaar?

De Puydt maakte een planmatige registratie van ‘de feiten in het dorp’. Zijn dagboek begint op 14 oktober, met een warrig verhaal over vluchtelingen en de haastige terugtrekking van het Belgische leger. Met andere woorden: het moment waarop de oorlog wel erg reëel wordt voor deze dorpsnotabele. Het eindigt op zondag 8 december 1918, kort na het gelukkige weerzien met zijn familie uit het buitenland. Het dagboek diende waarschijnlijk om de familie later te kunnen inlichten over wat er in hun afwezigheid gebeurd was. Af en toe spreekt Jules zijn familie zelfs rechtstreeks aan.⁴²⁴ In tegenstelling tot bijvoorbeeld Virginie Loveling, die van meet af aan haar dagboek wilde publiceren, was het in dialect geschreven dagboek van Jules De Puydt een intiem project.⁴²⁵ Ten slotte kreeg het dagboek na verloop van tijd ook een therapeutische functie. Door routineus zijn ervaringen op te schrijven kon Jules waarschijnlijk beter omgaan met de chaos, de onzekerheid en de frustraties van de bezetting.⁴²⁶

Egodocumenten, zoals dagboeken, memoires of brieven, worden beschouwd als de plaats waar een schrijver (‘ego’) zich bewust en onbewust een identiteit aanmeet.⁴²⁷ In het geval van De Puydt was het lidmaatschap van het lokale hulpcomité erg belangrijk voor die bewuste identiteitsconstructie. Op 13 januari 1915 werd in Aartrijke een Hulpcomiteit voor Onderstand en Bevoorrading opgericht. Volgens de familieoverlevering zou Jules De Puydt ‘elke zondagochtend na de achturenmis vanop het balkon van het gemeentehuis [...] de mensen meedelen wat er tijdens de volgende week aan levensmiddelen te verkrijgen zou zijn’.⁴²⁸ Hij zou zich steeds meer inleven in de rol van spreekbuis voor het lokale comité.

Tot begin 1915 registreerde De Puydt vooral het lijden van de bourgeoisie in de bredere regio; opeisingen van wijn, likeuren en champagne, het openbreken van huizen en besmeuren van salons, de impact van de oorlog op zijn bedrijf. Vervolgens schonk hij aandacht aan de opeisingen bij de boeren en het gebrek aan meststof.⁴²⁹ Naarmate de bezetting vorderde werd Aartrijke echter steeds meer afgesloten van de rest van de regio. De nood steeg. Pas toen begon

De Puydt zich weer te concentreren op het dorp. Nieuwtjes uit de regio kwamen er toch niet meer door... Hij besteedde steeds meer aandacht aan de 'kleine' mensen in de lokale gemeenschap, de boetes, de schaarste en de moraal. De overgang tussen de tamelijk egocentrische visie op de bezetting en een breder besef van sociale nood vond niet toevallig plaats op Kerstmis 1914.⁴³⁰ Zijn optreden als *manager* van de schaarsteproblematiek gaf De Puydt een doel en een richting.

Wie het dagboek leest ontmoet dan ook in de eerste plaats een kroniekschrijver, die het slachtofferschap van Aartrijke in kaart wilde brengen. De bezetting was in zijn ogen tragisch, maar er was ten minste één persoon die de moed niet verloor. De Puydt stelde zichzelf op als een vaderfiguur voor de lokale gemeenschap: wijzer dan de anderen, bezorgd om hun lot en altijd klaar om de liefdadigheid te organiseren. Een zeker paternalisme is daarbij nooit helemaal afwezig.

We ontmoeten echter ook een ander type mentaliteit, die De Puydt misschien alleen onbewust blootgaf. Zo heeft hij heel wat interesse voor de zaken van de landbouwers – vaak zelfs meer dan voor de nood van de armen in Aartrijke. Dat is logisch: hij was zelf actief in die sector en had er veel kennis. Zijn taak in het comité was niet zijn enige bezigheid in de oorlog. Zo ging De Puydt regelmatig naar Gent met een geautoriseerd paspoort, om voor de Aartrijkse boeren de Duitse opeisingsbonnen te verzilveren.⁴³¹ En ondanks de obligate elegieën over het arme vaderland, blijkt De Puydt eerder een koelbloedige en zelfs cynische observator. Bombastische retoriek is hem doorgaans vreemd. Met de systematiek van een boekhouder registreert De Puydt de materiële kanten van de bezetting: het verlies door opeisingen, de winsten door verkoop, de diefstal en de smokkel (door *anderen*), het aantal Duitse logés, de prijzen van voedingswaren... Voor ethische of morele overwegingen is daarbij weinig ruimte, wat toch merkwaardig is gezien zijn 'caritatieve' inzet voor de gemeente. Het lijkt of deze twee kanten van De Puydts karakter volledig los van elkaar staan.

Afen toe vinden we ook sociale observaties, anekdotes of roddels. De Puydt staat meestal kritisch tegenover die 'volkse' praat. Zijn dagboek getuigt van burgerlijke distinctie en een burgerlijk waardepatroon. Zo maakte hij een onderscheid tussen 'goede' Duitsers en 'slechte' Duitsers. De goeden waren beleefd, gematigd en respectvol. Ze knepen af en toe een oogje dicht als dat

'profijt' bracht voor De Puydt. De slechten waren de boertige, ongematigde drinkebroers. Niet toevallig had De Puydt soms een zekere sympathie voor de luitenanten, maar veroordeelde hij de gewone soldaten – die af en toe iets stalen uit zijn huis.⁴³²

De interessantste passages in het dagboek zijn natuurlijk die waarin de klassengebonden, bewuste zelfrepresentatie van Jules De Puydt botst met zijn feitenrelaas. Een dagelijks bijgehouden dagboek maakt het immers moeilijk om te liegen of iets terug te nemen. We vinden heel wat tegenstrijdigheden terug. Zo gaf De Puydt zelf goederen weg die niet van hem waren, maar foeterde hij op de Duitsers als zij hetzelfde deden.⁴³³ We hebben al gezien dat hij zonder complexen voordeeltjes haalde bij de Duitsers. Zodra de lagere klassen schijnbaar hetzelfde deden, wilde hij de Duitsers echter weg. Toen twee vrouwen een straatruzie kregen en beboet werden verweet hij hen 'geld in de Duitse muile te smijten', maar de boetes die de smokkelende boeren en gemeenteraadsleden opliepen waren natuurlijk veel hoger en daarover kwam geen onsympathiek woord.⁴³⁴ Ook vermeldde De Puydt vaak dat hij iets voor een mooi prijsje had verkocht aan de Duitsers, maar we lezen zodra de brouwerij ontmanteld was de volgende scherpe woorden:

*De soldaten [...] kopen alles op om naar huis te zenden tegen Kerstdag: boter, vleesch, erwten, bonen enz... Dat er hier zulke domme mensen kunnen gevonden worden die voor wat marken dat alles aan hen verkoopen. Schande! Driedubbele schande!*⁴³⁵

Ten slotte zien we hoe De Puydt, die via de liefdadigheidspolitiek een vooraanstaande positie verwierf, die liefdadigheidspolitiek op een bijzonder beperkte en selectieve manier beschreef. Dat de voedselhulp pas ontstond na impuls van bovenaf (namelijk door het Provinciaal Hulp- en Voedingscomité West-Vlaanderen) vond De Puydt blijkbaar niet vermeldenswaardig. Dat de financiering van het lokale comité problematisch was, kwam ook niet aan bod in het dagboek, evenmin als het feit dat hij zelf leningen gaf aan het lokale comité.⁴³⁶

Het dagboek geeft dus niet voortdurend een 'objectieve' weergave van de 'feiten' in Aartrijke.⁴³⁷ De Puydt geeft soms misleidende informatie, is selectief en spreekt in de plaats van anderen die geen weerwerk kunnen bieden.⁴³⁸ In combinatie met andere bronnen kunnen we echter wel een heel stuk van het

dagelijks leven in Aartrijke blootleggen. De Puydt verzoon niet jarenlang de gebeurtenissen – het verhaal van de brouwketels misschien uitgezonderd. Het narratief dat De Puydt geeft over bepaalde gebeurtenissen, kan ons wel degelijk iets leren over die gebeurtenissen zelf.⁴³⁹

In het eerste deel van de episode over Aartrijke vertel ik het verhaal van de liefdadigheidspolitiek, het verhaal dat Jules De Puydt graag op de voorgrond had gezien. Gelukkig was hij ook praatgraag genoeg om de spanningen en de drama's rondom het lokale comité neer te schrijven. Dit eerste deel is een chronologisch opgebouwd relaas over het Aartrijkse comité. Het tweede deel gaat dieper in op het samenleven in een bezet dorp. De overlevingsstrategieën van de Aartrijkenaars waren gelaagd: het dagelijks leven bestond uit veel meer dan alleen de liefdadigheidspolitiek van de comitéleden. Duitsers en Belgen hadden complexe, wisselende allianties. Dit deel is eerder thematisch opgevat.

Een lokaal comité met een paar probleempjes

Een trage start (januari 1915–april 1915)

De hulpverlening in Aartrijke begon relatief laat, namelijk in januari 1915.⁴⁴⁰ Dat wil niet zeggen dat het in de winter van 1914 goed ging. In december 1914 aten de Aartrijkenaars noodgedwongen weer 'minderwaardig' voedsel zoals roggebrood.⁴⁴¹ Hulp organiseren was echter gewoon geen prioriteit op dat ogenblik. De Puydt schreef in december dat de mensen zouden bevriezen als er niet meer brandstof binnenkwam, maar de familie raakte zelf nog aan kolen om te brouwen, dus de markt was blijkbaar niet volledig verstoord.⁴⁴²

In 1914 was iedereen vooral in de ban van de Duitse overrompeling en de krantenberichten over terreur. Volgens de toen dertienjarige Julie Cattrysse uit 't Veld begon alles heel plots:

De jonge mannen werden opgeroepen, sommigen doken onder. De paar mensen in Aartrijke die een gazet hadden, wisten alle soorten dingen te vertellen. 't Ene al erger dan 't andere [...] van moord en brand [...]. Op een nacht kwamen er Belgische soldaten door en sliepen in de Veldschole. Moeder zei: "k wil alleszins niet bij den Duits zijn. Hij gaat ons uitmoorden". 'Vrouw mens, zei die soldaat, met zulk een bende kinderen, hoe slecht het ook gaat, het kan nooit slechter zijn dan als je vlucht.'⁴⁴³

Die paniek werd bevestigd door De Puydt. Volgens hem waren 'de mensen al tien jaar verouderd [...] van angst en schrik en van geen eten meer te moeten hebben (het wil er niet in) en niet te kunnen slapen.'⁴⁴⁴

Die apathie ten opzichte van het dagelijks brood sloeg echter algauw om in een obsessie. Het schaarse voedsel werd een kostbare schat. De familie De Puydt begon te hamsteren. Al hun zwijnen werden geslacht en ingepekel. Via hun netwerken konden ze aan steeds schaarser wordend voedsel, zoals vlees en kaas, komen. Dat werd dan gedeeld met onderpastoor Priem en dokter Baekeland.⁴⁴⁵ Als de Duitse ingekwartierde soldaten resten van rantsoenen achterlieten (wat aanvankelijk nog gebeurde), gaf de familie De Puydt die weg aan de arme mensen.⁴⁴⁶

Zo'n sporadische vorm van hulpverlening was echter niet duurzaam. Misschien waren er nog andere redenen die de lokale notabelen aanspoorden tot actie. De inkwartiering onttaardde in een strijd om luxueuze burgerlijke consumptieproducten. In oktober werd Jules De Puydt 's nachts in zijn eigen eetzaal opgesloten, terwijl een zestal soldaten zich te goed deden aan 25 flessen wijn en de laatste fles champagne. De soldaten schoten kurken af op de deur en riepen herhaaldelijk 'prisonnier' naar De Puydt:

Ook al onze eiers, de kaas en de boter gepakt. Het is wreed [...] Boven ons volk dat ook alles gehoord heeft [...]. De officiers waren al gaan slapen als dit gebeurde, maar het hadde maar weinig voordeel geweest van het hun te zeggen.'⁴⁴⁷

Ook elders in de regio en in het dorp werden geld, goudwerk, sigaren en alcohol opgeëist.⁴⁴⁸ De klassendimensie was onmiskenbaar. Veel van die soldaten waren van bescheiden afkomst, en de gedachte dat sommige Belgen hierdoor geïnspireerd konden raken was zeker aanwezig. De Puydt hoorde zelfs dat de Duitsers het kasteel van de Maere d'Aertrycke hadden opengebroken en aan de Belgen uitdeelden wat zij niet konden meenemen naar het front.⁴⁴⁹ De echtgenote van baron de Maere d'Aertrycke zat sinds juni 1914 in Zwitserland, de baron zelf en zijn zonen dienden in het Belgisch leger. In een van zijn naoorlogse brieven schreef de baron dat 'alles, tot het laatste meubel, geplunderd was', terwijl in het omringende kasteelbos heel wat hout gekapt was.⁴⁵⁰ Ook in Aartrijke zelf waren er minstens vier huizen van welgestelde vluchtelingen opengebroken en beschadigd. Dat alles moet de elite beangstigd hebben. In welke mate zouden de Duitsers de sociale hiërarchie omvergoeien?

Op 6 januari 1915 ontving het Aartrijkse gemeentebestuur een brief van het provinciale comité van West-Vlaanderen Noord, die hen uitnodigde om een aanvraag voor hulp te sturen.⁴⁵¹ Baron Albert Ruzette was vicevoorzitter van dit provinciaal comité. De Puydt kende hem al langer via de boerenvereniging en kon dus misschien vroeger geweten hebben van dit initiatief. Het is echter ook mogelijk dat de landelijke gemeente niet vanaf het prille begin aanspraak kon maken op de Amerikaanse voedingsmiddelen.⁴⁵²

Op 8 januari vroeg de gemeente dan toch een eerste schijf noodhulp aan van 1500 frank.⁴⁵³ De Aartrijkse afdeling kreeg van het provinciale comité maar 1100 frank.⁴⁵⁴ Daarop maakten de leden van het nieuwbakken lokale comité een lijst op van 67 gezinnen (samen 427 personen) die recht hadden op dringende hulp. Vervolgens kocht men bij de boeren rogge om uit te delen.⁴⁵⁵ Ondertussen draaide de agrarische economie op volle toren. De Duitsers hadden bij de Aartrijkse boeren op dat moment al voor meer dan 24 000 frank opeisingen gedaan, en al die bonnen werden door De Puydt in Gent omgezet in klinkklare munt.⁴⁵⁶

Van meet af aan werd Jules De Puydt gevraagd om lid te worden van het nieuwe comité. Daarmee werd de familie voor het eerst opgenomen in een officiële instelling. Tot dan toe waren ze niet meer dan goede *commerçants* en actieve deelnemers in het verenigingsleven. Alle andere comitéleden werden geselecteerd uit het establishment.⁴⁵⁷ Volgens de regels van het Comité National moesten lokale comités afgescheiden blijven van het stedelijk bestuur. Met burgemeester Lievens als comitévoorzitter bleek nogmaals hoe groot de kloof tussen theorie en praktijk was.⁴⁵⁸ Toch mogen we er gerust van uitgaan dat de bedlegerige burgemeester nauwelijks aanwezig was. Na zijn dood in mei 1915 werd Jules De Puydt zelfs voorzitter.

Tabel 4. Leden van het Komiteit voor Hulp en Voeding in Aartrijke vanaf de oprichting in januari 1915 tot augustus 1915

Naam	Officiële functies in Aartrijke	Functie in het comité
August Lievens	burgemeester tot 9/5/1915 (†)	voorzitter tot †
Victor Priem	onderpastoor en lid van het armenbestuur	lid
August Neyens	schatbewaarder van de kerkfabriek	lid
Jules Ramault	gemeentesecretaris	lid
Edward Vanhulle	lid van het armenbestuur	lid
Jules De Puydt	-	lid, voorzitter na † van Lievens
dokter Baekeland	gemeenteraadslid	toegevoegd lid na † van Lievens
Henri Pollet	ontvanger van het postkantoor	toegevoegd lid na † van Lievens
Evarist De Puydt	-	toegevoegd lid na † van Lievens

Bron: Braet, 2006 en Jules De Puydt.

In De Puydts trotse dagboeknotitie van 8 januari werd gesproken over een nieuw 'Comité voor de Noodlijdende'. De officiële en neutrale benaming Comité voor Hulp en Voeding gebruikte hij aanvankelijk niet, net als vele andere notabelen. Als De Puydt de dorpelingen citeert in zijn dagboek, blijkt echter dat zij het woord 'noodlijdend' verwierpen en De Puydt de officiële benaming opdrongen. Dat was een algemeen bekend fenomeen. Secretaris Albert Henry moest in 1920 constateren dat allerlei vormen van hulpverlening door het Comité National in het gangbare taalgebruik werkloosheidssteun werd genoemd:

Misschien was het een uiting van zelfrespect onder het volk, dat zich gemakkelijker voelde bij de uitkering van werkloosheidssteun dan bij liefdadigheid?⁴⁵⁹

Wij kunnen die vraag achteraf gerust positief beantwoorden, want woorden construeren de realiteit. Werkloosheidssteun was een legitieme vergoeding

voor werklieden die door de oorlog geen werk vonden. Hulp (de term 'secours' heeft de connotatie van liefdadigheid) is een gunst van de welgestelden aan de armen.

De hulpverlening bestond zoals overal uit twee sporen. Het eerste spoor was de hulp in natura die op het nationale niveau werd gecoördineerd. Deze hulp moest dus niet worden aangevraagd door de gemeente Aartrijke. De Amerikaanse top hield wel rekening met een aantal parameters: het aantal inwoners, het urbane, semi-urbane dan wel landelijke karakter van een gemeente en ten slotte de behoeften van speciale categorieën zoals bejaarden en vluchtelingen.⁴⁶⁰ Wekelijks werden geïmporteerde voedingswaren uit de regionale depots uitgedeeld onder de lokale comités.

In Aartrijke werd er aanvankelijk alleen meel geleverd aan de bakkers, met een extraatje voor het opvanghuis voor bejaarde mannen.⁴⁶¹ Dat gebeurde voor het eerst op 4 januari 1915, dus nog voor de oprichting van het lokale comité. Wie om het graan in Brugge mocht gaan is betwist onder Aartrijkse heemkundigen. De één meent dat het de handelaren August Ingelbrecht en Henri Desender waren, de ander dat de bakkers Frans Deceur en Charles Ramon de verantwoordelijkheid kregen. Eerder bleek al dat het Comité National experimenteerde met regelgeving, afhankelijk van de resultaten.⁴⁶² Maar toch, tegen de tijd dat het Aartrijkse gemeentebestuur de bakkers belastte met die taak, verboden de officiële reglementen die betrokkenheid van bakkers al. Zij hadden in deze zaak te veel belangen en konden dus niet belast worden met het transport van het kostbare graan.⁴⁶³

De bakkers Deceur, Ramon en anderen verkochten – zoals overal – het meel erg duur door in plaats van er brood van te maken. Zo dreven ze de winsten op.⁴⁶⁴ De Aartrijkse dorpsgemeenschap bleek echter bijzonder zelfregulerend. Er kwamen roddels en klachten tot bij het gemeentebestuur, vooral tegen opposant Frans Deceur die meer dan de toegestane veertig cent vroeg per brood.⁴⁶⁵ Niet alleen de klanten, maar ook de andere winkeliers hadden klachten. Ook zij wilden Amerikaanse bloem verkopen – ongetwijfeld om de eigen slinkende winstmarges te redden.⁴⁶⁶

Door die problemen greep de gemeenteraad in. Op 19 februari legde men de prijzen voor brood, meel en rijst vast. Op 24 februari gaf men het comité het monopolie op rantsoenering. Het comité distribueerde voortaan bloem onder winkeliers en bakkers en verbood die laatsten om nog iets door te verkopen.

Per huisgezin was er een maximum van vijf kilo bloem. Verdere bepalingen over controle zijn niet vermeld in de gemeentelijke bronnen. Het lokale comité dat sinds januari benoemd was, speelde tot op dat moment dus nog een vrij beperkte of zelfs honoraire rol.⁴⁶⁷ Ook bleek dat op 8 maart 1915 het Aartrijkse comité nog eens tot de orde werd geroepen door het provinciale comité. Blijkbaar waren de officiële regels nog niet goed doorgedrongen, en niet alleen in Aartrijke.⁴⁶⁸ Uit de teneur van de verdere berichtgeving in het dagboek blijkt dat er na de aanslepende gebrekkige verdeling van goederen in natura een kloof ontstond tussen Frans Deceur en Jules De Puydt.

Het tweede spoor van de hulpverlening was de ondersteuning van behoeftige personen in geld. Zo'n aanvraag voor financiële hulp bij het Comité National moest elke maand opnieuw door het gemeentebestuur worden ingediend.⁴⁶⁹ Het gemeentebestuur meende in februari 1915 dat het aantal behoeftige inwoners al was gestegen tot 750 inwoners, in plaats van 427 inwoners die in januari waren geregistreerd. Het ging voornamelijk om vrouwen van seizoenarbeiders met een kroostrijk gezin. Daarvoor kreeg het Aartrijkse comité in februari 1915 een flinke toelage van de West-Vlaamse provinciale afdeling: 17 000 frank, of 22 frank per inwoner.⁴⁷⁰

Deze subsidies waren echter niet gratis: de gemeente moest minstens één derde van de kosten dragen. Misschien stopte de gemeenteraad daarom met subsidieaanvragen na 22 april 1915. Wilde men het aangevraagde geld in schijven uitdelen? Of was er een andere geldbron gevonden? Vanaf april 1915 ging het gemeentebestuur in elk geval wel een lening aan bij niemand minder dan... Jules De Puydt. Die eerste lening bedroeg maar liefst 30 000 frank, ongeveer de oorspronkelijke aankoopprijs van de familiebrouwerij. De notulen van het gemeentebestuur tonen de opeenvolging van leningen die het tijdens de bezetting aanging bij de familie De Puydt.⁴⁷¹ Het is duidelijk dat de familie op termijn dus ook wat zou verdienen aan de hulpverlening.

Na de beginperiode verdween het onderscheid tussen voedingshulp en financiële steun steeds meer uit de gemeentelijke overheid. Er is geen enkel archiefdocument bewaard over die financiële ondersteuning van bepaalde Aartrijkenaars. Een dergelijke *flou artistique* is toch merkwaardig in een gemeentelijke overheid.

De woelige strijd om geloofwaardigheid (april 1915–1916)

Vanaf april 1915 vielen de maskers af. De Duitsers begonnen de gemeente genadeloos uit te melken.⁴⁷² Lokale handelaren kregen geen paspoort meer. Wie nog brandstof of ‘koloniale producten’ wilde moest voortaan via de Kommandantur gaan. De Kommandantur zou het vervoer van de producten dan verzekeren – althans in theorie. Graan mocht niet meer op de vrije markt worden verkocht. Op Duits bevel moest de gemeente alles centraliseren en strikt rantsoeneren. Het bezettingsleger controleerde voortaan de voedingsketen.

Zo simpel was het dus om de dorpseconomie uit te melken. De Duitsers gebruikten het Belgische comité als gewillige uitvoerder van bevelen die hen goed uitkwamen. In plaats van elke boerderij af te gaan, hoefden ze voortaan alleen maar de gemeente af te persen. Dokter Baekeland voorzag onrust bij de bevolking omdat de voorgeschreven 200 gram brood per persoon en per dag niet voldoende was voor de landbouwwerklieden,⁴⁷³ maar ondanks zijn protest bleef het leger onwrikbaar.

Vertwijfeld schreef De Puydt op 3 april: ‘Waar moet dat naartoe, naar den hongersnood?’ Nog geen twee weken later bleek de dorpsgemeenschap niet zozeer wanhopig, als wel verdeeld en ontevreden. Bij De Puydt lezen we:

Er bestaat onder een groot deel der bevolking en vooral onder de boeren eene zeer groote misnoegdheid, het is de schuld van het komiteit van hulp en onderstand, die geen rogge meer kon krijgen of koopen voor de arme menschen, ook van de gemeenteraad, zeggen sommigen. ‘Zij spannen al te zamen met de Duitschers!!! Maar het zijn vooral Puydt’s en den docteur die er de schuld van zijn’ – zeggen de menschen.⁴⁷⁴

Wie de klagende boeren waren weten we niet, maar blijkbaar lagen zowel de armere mensen als het maatschappelijk hoger aangeschreven comité onder vuur. Jules De Puydt en zijn broer werden nog eens extra gevisieerd. Daar zijn een paar mogelijke verklaringen voor, die allemaal te maken hebben met De Puydts bevoorrechte positie in de voedselhulp en ten opzichte van de bezetter. Ten eerste was de Ortskommandantur, die de opeisingen uitvoerde, in hun brouwerij gevestigd. Ten tweede was De Puydt ook de woordvoerder van het comité. Het opgeëiste graan uit Aartrijke en de Amerikaanse rantsoenen werden allemaal opgeslagen op de zolder van hun brouwerij.⁴⁷⁵ Ten derde zaten

Foto 28. Fotocollage over de Duitse opeisingen in België. De interesse gaat hier vooral uit naar melkvee en graan, die door de Duitsers op grote schaal in beslag genomen werden. Collectie In Flanders Fields Museum.

de boeren vast in Aartrijke, terwijl alleen De Puydt naar Gent kon om hun opeisingsbonnen te verzilveren. Voor de wantrouwige dorpelingen leek het er dus sterk op dat De Puydt *cavalier seul* kon spelen. Ten vierde waren de Duitsers – misschien bewust – medeplichtig aan de karaktermoord op Jules De Puydt. Enkele maanden eerder had Jules in zijn dagboek geschreven:

*Gij moet weten, de overheden van [colonne] 75 zeggen altijd tegen mij: spioen (om te lachen, voor zoveel men op lachen van zulke kerels kan voortgaan, want zij zijn nooit voor geen haar te betrouwen), en alzoo komt dat, dat allemaal dat begint te weten en te ook zeggen [sic].*⁴⁷⁶

Geconfronteerd met zoveel tegenstand van de bevolking nam het lokale comité vijftien dagen later ontslag. Er was op 19 april zelfs een officiële gemeenteraadvergadering waarin de toch al verzwakte gemeenteraad zich afvroeg wie nu de ondankbare rantsoeneringstaak moest uitvoeren. Het was immers duidelijk dat iemand wel de handen uit de mouwen moest steken, in het belang van de bevolking. Het ontslag van het comité werd dan ook niet aanvaard. De leden bleken gelukkig bereid om voort te werken.⁴⁷⁷

De beschuldigingen waren niet terecht, al wil dat niet zeggen dat alles op rolletjes liep in het Aartrijkse comité. Men bleek erg hardleers wat de officiële regels van bovenaf betrof. Op 22 april 1915 dreigde het West-Vlaamse provinciale comité de bevoorrading stop te zetten omdat de vastgelegde maximumprijzen nog steeds niet werden gerespecteerd.⁴⁷⁸ Na deze tweede aanmaning werden in Aartrijke opnieuw de maximumprijzen vastgelegd.

Om verdere imagoschade te beperken verspreidde de gemeenteraad een officieel protest tegen ‘de laffe en eerloze geruchten van zeker publiek als zou [...] de opeischings der eetwaren beraamd of verwekt zijn door het plaatselijke Komiteit van Onderstand en Bevoorrading of zelfs door het gemeentebestuur’. Roddelaars werden bedreigd met gerechtelijke vervolging.

Als het comité dacht dat de zaak daarmee opgelost was, vergisten ze zich. De onvrede onder enkele malcontente boeren verspreidde zich naar de ‘kleine mensen’. Gaandeweg begon het hele dorp de Duitse opeisingen te linken aan de ‘collaboratie’ van het comité. Dat de Duitsers wel eens Amerikaanse waren opeisten in Aartrijke, versterkte die link nog.⁴⁷⁹ Het werd een hidden transcript in de ware zin van het woord: een steeds aanzwellende grondstroom van

achterklap en wantrouwen. De mensen moesten hun restjes graan inleveren bij brouwerij De Leeuw, het Duitse hoofdkwartier. Jules werd geconfronteerd met onaangename taferelen:

*Voor al de kleine mensen brengen kleine klutskes. Sommigen spelen op hunnen poot, anderen weenen erbij. Hun eten moeten inbrengen, en dat al de schuld van de gemeente en 't komiteit zeggen zij!*⁴⁸⁰

De legitimiteit van het comité ging verloren. Dat een notoir burgemeester als August Lievens nog steeds voorzitter was – tenminste in naam – veranderde daar blijkbaar weinig aan. Toch had het lokale comité in april 1915 ook ingetekend op een aantal andere initiatieven. Voor het eerst werden de werklozen geregistreerd om een uitkering te kunnen ontvangen. Aangezien het Comité National slechts een deel van het werkloosheidsgeld uitkeerde, moest de gemeente bijspringen. Ze wilde waar voor haar geld en besliste om de werklozen wegens werkzaamheden te laten uitvoeren, zodat ‘t gemeentebestuur de gelden van het werklozenfonds niet in luiheid zal laten verbruiken’.⁴⁸¹ Verder konden nu ook de kantwerksters een stuk liefdadigheidsgeld krijgen voor hun producten.⁴⁸² Ook deze kas voor de kantwerksters betekende een extra inspanning voor het comité – al vinden we opnieuw nergens administratieve documenten over die zaak. Voor de middenklasse ten slotte werd een leenbank opgericht, maar opnieuw is daar verder niets over geweten.

Toen brak de oogstmaand augustus aan. De Duitsers verboden de boeren hun eigen oogst binnen te halen. De onvrede was enorm en de oppositie tegen het comité bereikte een hoogtepunt. Opnieuw namen alle leden ontslag. Het aandrigen van de adellijke schepen Van Caloen de Basseghem mocht niet baten.⁴⁸³ Dokter Baekeland motiveerde het besluit in de volgende, onthullende bewoordingen:

*Verachting [ten opzichte van het Komiteit] zal niet enkel neerkomen op de leden van het Komiteit, maar ook op de nakomelingen [...]. Naast deze valse en laffe aantijgingen werden de Komiteit-leden aanzien als samen te heulen met de vijand om het volk te verdrukken, te bestelen en uit te hongeren. 't Kostbaarste dat ons toekomt, onze vaderlandse gevoelens, onze eer en faam en deze van onze kinders [...] laten bezoedelen, zullen we nimmer dulden.*⁴⁸⁴

De woedende reacties van de dorpsbevolking leidden tot een beleidswijziging bij de Duitsers en dat was merkwaardig. Blijkbaar zag zelfs het bezettingsleger zich niet opgewassen tegen de volkswoede. Men mocht de oogst wel inhalen en naar de molens brengen, maar niet uit de molens weghalen.⁴⁸⁵ Dat was uiteraard een cosmetische aanpassing: in feite werd het probleem van de boeren alleen verplaatst, maar de Duitsers wekten de schijn aan de verzuchtingen tegemoet te willen komen. Ondertussen bleef het lokale comité de perfecte zondebok.

Maatregelen waren noodzakelijk. Comitélid Edward Vanhulle kwam op het ingenieuze idee van een volksraadpleging: alle gezinshoofden moesten deelnemen aan een vertrouwensstemming over het lokale comité. De Duitsers maakten deelname aan deze volksraadpleging verplicht op straffe van 20 mark boete. Een dergelijke graad van betrokkenheid is opnieuw hoogst bizar, maar misschien beseften de Duitsers dat ze met een opstandig dorp meer last zouden hebben dan met een meegaand dorp. De volksraadpleging zou plaatsvinden op zondag 8 augustus, na de vespers op het speelplein van een school.

Ondanks een uitgebreide zoektocht in heel wat archieven en heel wat dorpsgeschiedenissen, vond ik alleen in Aartrijke een dergelijke onderhandelingsprocedure tussen hulpverleners en dorpsgemeenschap. Bovendien wordt het voorval niet alleen vermeld, maar uitgebreid beschreven vanuit het perspectief van een betrokkene. Verwijten en klachten over de activiteiten van een lokaal comité kunnen we regelmatig terugvinden, in kranten of in ambtelijke documenten. In een gemeente als Houdeng-Aimeries (Henegouwen) leidde dat zelfs tot de oprichting van een Ligue de l'Interêt Public, die een klachtenbrief indiende tegen het lokale wanbeleid. Heel de oorlog door bleven de bittere spanningen in het Henegouwse dorpje bestaan.⁴⁸⁶ Pacificatie van zulke klachten is echter veel zeldzamer. Houdeng-Aimeries was een mijnwerkersstadje met een sterk klassenbewustzijn en een hoge graad van arbeidersorganisatie. Niet toevallig werd in Aartrijke het confrontatiemodel vervangen door een ander manier van conflictoplossing. Deze unieke historische gebeurtenis kan ons dan ook iets leren over macht in een dorp waar politiek schijnbaar niet bestond.⁴⁸⁷

Communicatieverantwoordelijke Jules De Puydt begon de volksraadpleging eerst met een kleine toespraak:

Ik heb al de valsche beknibbelingen en beschuldigingen tegen het Komiteit weerlegd, en aangetoond hoe de menschen in dezen ongelukkigen tijd malkaer opveuzen en zoden toestand nog slechter maken dan hij werkelijk is.

Daarna nam pastoor Flour het woord. Hij stelde voor het comité 'in bediening te houden zoals het was'. Hij probeerde het eigenlijke referendum af te weren en bepleitte een decibelmetering ter goedkeuring van zijn voorstel. Niemand ging daarop in. Deze enigszins irrelevante tussenkomst toont aan dat Flour geen al te grote voeling had met zijn parochianen. Het werd nu menens, en het status quo was niet langer een optie.

Er waren twee opties die wel nog overbleven. Ofwel werd het comité weggestemd, ofwel mocht het aanblijven mits de opname van zes nieuwe leden, aangeduid door de dorpsgemeenschap. De drie 'beroepsgroepen' in Aartrijke kregen allemaal twee zitjes: twee voor de arbeiders, twee voor de burgers of neringdoeners en twee voor de boeren. Zo'n denkkader discrimineerde uiteraard de loonarbeiders. Zij vormden zowat twee derde van de Aartrijkenaars maar kregen minder dan een derde van de nieuwe zitjes. In het voltallige comité zouden ze een nog kleinere minderheid vormen. Bovendien moest een lokaal hulp- en voedingscomité er vooral zijn voor de consumenten. De voedselproducenten hadden geen belang bij een goed werkend comité, dat de lokale overschotten efficiënt centraliseerde en distribueerde. Ten slotte zou men ook kunnen aanvoeren dat dit comité vooral geleid moest worden door mensen die iets afwisten van liefdadigheid of administratie.

Hoe vreemd deze regeling ons ook voorkomt, voor de Aartrijkenaars was het niet meer dan logisch. Het katholieke idee van corporatief bestuur betekende dat alle beroepsgroepen moesten samenwerken om problemen in de sociaal-economische sfeer op te lossen. Samen vormden die corporaties een goedwerkend lichaam (corpus): elk had zijn eigen functie voor het geheel. Bovendien kwam de driedeling tussen boeren, arbeiders en middenstand ook ongeveer overeen met de zichtbare realiteit van het samenleven: de boeren leefden rondom Aartrijke, de arbeiders in 't Veld en de neringdoeners in de dorpskern ('Platsenaars').

Aartrijke telde volgens de officiële cijfers van het comité 797 gezinshoofden. Zevenentwintig gezinshoofden bleven weg, ondanks het Duitse bevel. Van de 770 kiezers stemde slechts 3% tegen het oude comité. De oude garde

moest dus geen ontslag nemen. In deze eerste stemming hadden zowel mannelijke als vrouwelijke gezinshoofden stemrecht.

Vervolgens werden de nieuwe leden verkozen. Hiervoor werden er blijkbaar maar 708 stemmen geteld. Waarom 770 gezinshoofden mochten deelnemen aan het referendum en maar 708 gezinshoofden aan de verkiezing van nieuwe leden is niet helemaal duidelijk. De Puydt maakt er geen woorden aan vuil. Daarom vermoed ik dat de vrouwelijke gezinshoofden – vrouwen van gemobiliseerde Aantrijkse arbeiders en weduws – niet in aanmerking kwamen. De eerste vraag was een volksraadpleging, bedoeld om de legitimiteit te herstellen bij de dorpsgemeenschap. De tweede vraag was een verkiezing. Vrouwen hadden geen gemeentelijk stemrecht. Waarom zouden ze dan stemrecht krijgen voor de verkiezing van comitéleden? Het zou gaan om zo'n 62 gezinshoofden die niet konden meestemmen. De resultaten van de tweede stemming zien we in tabel 5.

Tabel 5. Overzicht van de resultaten van de nieuwgekozen comitéleden

De facto zetelende kandidaat	Sociale groep	Aantal stemmen
Constant Van Houtte	werklieden	157
René Van Tieghem	werklieden	137
Hector Adriaens	boeren	136
Arsène Cornillie	boeren	78
Charles Ramon	neringdoeners en burgers (bakker)	44
Jules Van Dierendonck	neringdoeners en burgers	38

Bron: Jules De Puydt.

Het is duidelijk dat de twee werklieden een bijzonder hoog stemmenaantal kregen. Van boer Hector Adriaens weten we dat hij eveneens het driefoudig stemrecht had.⁴⁸⁸ Ook bakker Frans Deceur deed mee in de categorie neringdoeners en burgers. Hij behaalde 36 stemmen en werd dus niet verkozen. Het is opmerkelijk dat de neringdoeners (winkeliers, bakkers) helemaal onderaan bengelen in de tabel. Werde de controle die ze op de voedselketen konden uitoefenen, hen niet in dank afgenomen? Of staken hun winstmarges hun dorpsgenoten de ogen uit?

Hoewel er dus een 'gelijkwaardige' vertegenwoordiging werd nagestreefd in het comité, bevestigde deze verkiezing alleen maar de dominantie van degenen die geen belang hadden bij een goedwerkend comité, namelijk producenten en tussenhandelaars. Dat waren overigens net de groepen die op het minste aantal stemmen konden rekenen. Daardoor werd een proactieve hulpverlening wel nog onwaarschijnlijker. Een comité van veertien man kon ook minder gemakkelijk beslissingen nemen dan een kleiner comité. Of de nieuwe leden ook daadwerkelijk konden wegen op de beslissingen – en zo ja, op welke beslissingen – weten we eigenlijk niet. De symbolisch erg belangrijke verkiezing leek de legitimiteit van het comité echter wel te herstellen.

Opvallend is de verandering in toon van De Puydt na het referendum. Daarvoor maakte hij slechts zijdelings opmerkingen over het comité en citeerde hij vooral de vijandige klachten. Het is duidelijk dat hij gebedeld was over de reacties en er weinig woorden aan wilde vuilmaken. Na het referendum kwamen opmerkingen over de 'premières' van het comité echter meer aan bod, en vanuit een zekere trots: de eerste kledinguitdeling, de eerste verkoop van Amerikaans ossenvlees, de omhaling in de kerk voor de krijgsgevangenen soldaten...⁴⁸⁹ De schaarste werd erger, de bevoegdheden van het comité breidden uit. De Puydt had er dus belang bij om zich nauwer te identificeren bij dit liefdadigheidswerk. Ergernis werd ondergeschikt aan zijn zelfbeeld als bestuurder.

De boeren roeren zich (1916)

Op 9 november 1915 werd Constant Van Houtte, de nieuwverkozen arbeider in het comité, begraven.⁴⁹⁰ De corporatieve samenstelling van het voedselcomité was daarmee bovendien verbroken. Wellicht wakkerde dat de spanningen opnieuw aan.

Aan de oppervlakte leek alles wel rustig, maar tegen de oogstmaand van 1916 bleek dat de Aantrijkse boeren zo hun eigen manieren hadden ontwikkeld om uit de moeilijkheden te raken. De Duitsers besloten dat jaar niet meer te knoeien met een oogstverbod of verplichte centralisatie in de molens. Ze eisten gewoon alles op in naam van de 'volksvoeding', een term die duidelijk verwijst naar het comité. Kort daarop kwam uit dat de boeren massaal boter en eieren achterhielden.

De tijd van openbare onderhandelingen was voorbij; de meeste landbou-

wers waren er blijkbaar van overtuigd dat die volksvoeding hun medewerking niet verdiende. Meer dan veertien boerinnen werden aangehouden door de Duitsers. Hun achtergehouden voorraden (in het dagboek 'rijkdommen' genoemd) werden aangeslagen.⁴⁹¹ Het is vreemd dat de Duitsers juist de vrouwen viseerden. Misschien probeerden de boerinnen hun echtgenoten, de zakelijke leiders van het boerenbedrijf, uit de wind te zetten.⁴⁹² Het hele dorp stond echter op stelten door dit nieuwe schandaal.

De buit – of een deel ervan – werd door de Duitsers aan het comité gegeven om uit te delen. Consumptie was nu echt een broeihaard van conflict geworden tussen Duitsers, achterhoudende boeren, behoeftige Aartrijkenaars en burgerlijke hulpverleners. De Puydt rapporteerde opnieuw de verziekte toestand in het dorp:

*Er was weerom ferme klapping door de boeren causa die opeischung [van achtergehouden] boter, het was al de schuld van 't Komiteit en bijzonderlijk van de Plaatsenaars. [...] En dat komt alles voort door overdragerij en jaloersheid onder de burgers. Na dezen oorlog zal het nog meer Krieg zijn, onder de burgers.*⁴⁹³

Dokter Backeland, ondertussen gepromoveerd van gemeenteraadslid naar schepen, zag zich verplicht om 'de boze boeren en praatjesmakers' de les te lezen. Vanaf de kansel bepleitte hij unanimité onder de Belgen, los van de sociale spanningen,⁴⁹⁴ maar twee visies op rechtvaardigheid leken frontaal in botsing te komen. Aan de ene kant stonden Backeland en De Puydt, voor wie een herverdeling van voedingsproducten nu eenmaal een technische kwestie was. Aan de andere kant waren er de boeren die elke aanslag op hun opbrengst onterecht vonden. De stem van de Veltenaars (of de arbeiders van Aartrijke buiten 't Veld) is niet duidelijk te horen in het dagboek. De Puydt vermeldde alleen dat ook zij het comité niet goedgezind waren.

Onder zulke omstandigheden wenste De Puydt de rol van publieke spreekbuis niet meer. Op 20 oktober 1916 lezen we:

*In 't komiteit heb ik mijn ontslag gegeven van voorzitter, Mr. Priem is voorzitter gekozen. Edmond Delanghe die alle zaken van 't Komiteit nogal wist te blameren is ook lid ervan gemaakt.*⁴⁹⁵

De Puydt vermeldde in zijn dagboek regelmatig de grote boeren, maar de naam Edmond Delanghe komt er maar één keer in voor. Dat suggereert dat het hier om een arbeider zou kunnen gaan. Na de dood van Constant Van Houtte zou een arbeider bovendien het evenwicht hersteld hebben. Het is verder interessant dat terwijl in 1915 de roddels en de achterklap nog anoniem bleven, in 1916 niemand zich nog geneerde om openlijk kritiek te geven.

De opname van Delanghe wijst ook op het honoraire en sociale karakter van een benoeming in het comité. Wie zijn mond roerde werd opgenomen in de kring, en daarmee was de tegenstand blijkbaar opgelost. In het comité werd er niet verder gediscussieerd, met of zonder Delanghe. En hoewel de man felle kritiek leverde, was zijn afkeer van het comité ook niet zo groot dat hij een zitje weigerde. Het comité werd dan ook steeds meer een symbool van eenheid, eerder dan een goed presterende instelling. Wellicht zag de gedreven Jules De Puydt dat als een stap terug.

Terwijl de boeren het comité voor de 'volksvoeding' met een scheef oog bekeken, waren er wel een paar andere comités ontstaan die hen bedienden. Al in december 1914 staken de boeren de koppen bij elkaar om ondanks de bezetting nog aan veevoeder en meststoffen te komen. De prijzen swingden immers de pan uit.⁴⁹⁶ Schepen van Caloen de Basseghem en Jules De Puydt waren aanwezig tijdens een vergadering in het Brugse om de belangen van de boeren te behartigen.⁴⁹⁷ Op 1 oktober 1915 kwam er dan een zaaigraancommissie in Aartrijke, die zaaigraan onder de boeren distribueerde. In dit comité zetelden onder andere een bakker, twee leden van het comité voor hulp en voeding en twee boeren die niet verkozen raakten bij de volksraadpleging van 8 augustus 1915.

In september 1916 werd dan nog een aardappelcommissie opgericht, die los van de gemeenteraad en het comité voor hulp en voeding functioneerde. De leden waren zes veeboeren, verkozen per 'gewest' (wijk) van de gemeente, met nog twee burgers en twee werklieden erbij. De commissie controleerde hoeveel aardappelen elk huisgezin in bezit had en distribueerde ook de gerantsoeneerde aardappelen. Tijdens de inspectie werden ze vergezeld van de Duitsers, wat de perceptie niet ten goede kwam. De zeer belangrijke kwestie van aardappelrantsoenen lag ook daarmee in een door boeren gedomineerde commissie.⁴⁹⁸

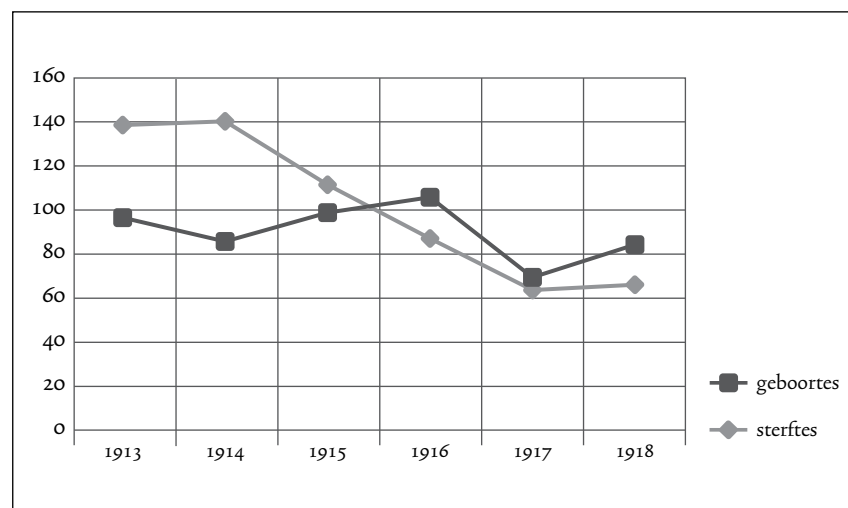
De hongersnood slaat toe (najaar 1916–1917)

De bezetting werd grimmiger in de tweede helft van 1916. Sommige Aartrijkenaars konden zich nu zelfs niet langer rogge, een minderwaardig geacht schaarstegraan, veroorloven.

Tegen 1916 kocht het comité steeds meer producten aan om te distribueren, zoals haring, rijst en suiker. De Puydt merkte echter zelf op hoe ondanks de gestegen inspanningen, schaarste heerste in de arbeidersgezinnen. Er waren ook steeds meer diefstallen, onder andere in zijn eigen aardappelenkelder en in het klooster.⁴⁹⁹

De sterftecijfers gingen de hoogte in. De Puydt maakt opmerkelijk vaak melding van mensen die na een slepende ziekte overleden en die zich slechts een bescheiden uitvaartplechtigheid konden veroorloven.⁵⁰⁰ De bevolkingscijfers ondersteunen die indruk. Er was niet alleen een piek in de sterftes, maar ook het geboortecijfer zakte in elkaar: van 137 geboortes in 1913 naar 64 in 1917.

Grafiek 6. Demografische evolutie bij de Aartrijkse burgerbevolking (1913–1918)

Bron: Bisschoppelijk Archief Brugge.

Er was voedsel in Aartrijke, en zelfs heel wat, maar er liep van alles mis in de distributie. Slagers verkochten hun vlees liever aan Duitse soldaten in plaats van aan de dorpelingen, omdat ze zo meer winst konden maken. Tegen au-

gustus 1916 greep het gemeentebestuur in en maakte het lokale comité voor hulp en voeding bevoegd voor de slachting van een koe. Volgens De Puydt bestormden de mensen het gemeentehuis om er iets van in handen te krijgen.⁵⁰¹

Tegen 1917 nam de situatie in Aartrijke een ronduit dramatische wending. Het Comité National kwam zwaar in de problemen. Dat was direct voelbaar in het dorp: broodrantsoenen vielen terug naar 50 gram per hoofd en per dag in plaats van 120 gram.⁵⁰² Een van de grootste problemen in 1917 was echter de verstrenging van de dwangarbeid.

De eerste opeising voor arbeid voor het front vond plaats in het voorjaar van 1915. Belgen werden naar het front gestuurd om daar in dienst van het Duitse leger te werken. Aangezien het (aanvankelijk) om betaalde arbeid ging, grepen de Aartrijkenaars die dat nodig hadden, deze kans, maar al na enkele maanden ontstond er zware onrust onder de arbeiders omdat de werkomstandigheden zo slecht waren. Ze klaagden over te lage lonen en te weinig rustpauzes.⁵⁰³ Dokter Baekeland sprak de Duitsers erop aan,⁵⁰⁴ maar er was niet aan te ontkomen: arbeiders die wegvluchtten van het front werden door de Duitse Feldgendarmen teruggebracht, desnoods onder dreiging van geweren.⁵⁰⁵ Alles escaleerde in 1917. Toen werden zelfs Aartrijkse vrouwen en schoolmeisjes opgepakt en naar het front gestuurd om voor een schijntje putten te graven. Wie weigerde werd opgesloten of zwaar mishandeld. Ook de kleine Julie Cattrysse van 't Veld moest werken:

Op een dag waren de Feldgendarmen me thuis komen halen. Ik was niet gaan werken. Zoveel schrik had ik gehad. Er was een bom juist aan de andere kant van de straat gevallen. Mijn broer was er ook. Ik had hem nog vlug onder me gestoken om hem te beschermen. Ik had dan zodanig gelopen, tien minuten ver naar een hofstee. Ik kon niet spreken als ik daar kwam [...]. Moeder zond me naar bed [...]. Die feldgendarme kwam tot bij mijn bed en keek en zei: 'Ze moet naar 't lazaret (veldhospitaal)!' 'Toch niet,' zei moeder, 'ze gaat hier blijven en als ze morgen kan werken, dan zal ze naar haar werk komen.' Ons buurmeisje was ook niet gaan werken die morgen, van schrik. Ze was niet in haar bed en ze moest mee. Ze wilde niet en ze heeft dan slagen gehad.⁵⁰⁶

Er waren in Aartrijke dan ook heel wat gevallen van desertie en onderduiking onder de arbeiders, en zelfs van gewapend verzet tegen de Feldgendarmen.⁵⁰⁷

Foto 29. Het Bahnhof van Koekelare, op een tiental kilometer van Aartrijke. Via dit station konden legereenheden, maar ook (opgeëist) voedsel en dwangarbeiders van en naar het front gevoerd worden. Koninklijk Legermuseum.

Ironisch genoeg zorgde de hele toestand opnieuw voor legitimiteitsverlies voor het lokale bestuur, dat nochtans zelf bij de Duitsers was gaan klagen. De arbeiders van Aartrijke protesteerden bij het gemeentebestuur. Vanaf eind 1916 waren velen overtuigd dat het gemeentebestuur of de veldwachter verantwoordelijk waren voor die onnodige opeisingen. De Puydt, die de hele situatie toch nog bleef volgen, schreef in zijn dagboek:

Gister avond zijn er 50 van die verplichte werkers mogen naar huis komen, tot van den avond. Zij zijn aan het gemeentebestuur gaan reklameeren [...]. Zij deden ook opmerken dat als zij te Leke kwamen, de Duitsers gezegd hadden: 'Wat komt gij hier doen? Wij hebben u hier niet gevraagd! Het is zeker de gemeente die u hier naartoe stuurt?' En zij eischen dat volk hier per force en geweld op! Twist en oneenigheid zaaien om dan te kunnen boeten, is zeker hun mikpunt.⁵⁰⁸

De dorpelingen wisten al sinds de openbare werkzaamheden dat de gemeente beducht was voor 'luiheid'. De arbeiders zochten een verklaring voor hun slechte situatie in de gemeentelijke sociale politiek, eerder dan in de chaos aan het front. Dat op datzelfde moment ook de cafés werden aangepakt (een strikte scheiding tussen Duitsers en Belgen, vroegere sluitingstijden en verplichte sluiting voor sommige cafés) versterkte dat idee nog.⁵⁰⁹ Was het niet burgemeester Lievens die al jarenlang dronken arbeiders van hun stoel schopte? Op 7 januari 1917 zag het gemeentebestuur zich gedwongen om te reageren. Ze hadden niets te maken met de arbeidersopeisingen en de sluiting van herbergen; 'rondstrooiers van zulke nieuwsjes' zouden bestraft worden.⁵¹⁰

In de marge van de ellende en de steeds hardere Duitse hand probeerde ook het comité voor hulp en voeding nog wat initiatieven te lanceren. Op aanraden van het provinciale voedingscomité werd ook in Aartrijke een Werk van den Akker opgericht. In theorie konden de arbeiders, die slechts over schrale tuintjes beschikten, zo wortels, uien en bonen kweken. Althans, in die woorden kopieerde De Puydt de intentieverklaring van het nieuwe initiatief in zijn dagboek. Er zouden enkele velden gepacht zijn van de boeren.

Of de voedselproducenten met veel plezier meewerkten aan dit nieuwe consumenteninitiatief weten we niet, al ging dat niet in elke gemeente zo vlot. Opnieuw geeft de gemeentelijke begroting geen informatie over dit werk of het pachtgeld voor de velden. Zou het initiatief dan ook werkelijk van de grond zijn gekomen? Een tweede probleem was de zoektocht naar zaden en mest. Beide waren van slechte kwaliteit; veel zaden ontkiemden niet. De boeren hadden al in 1914 de koppen bijeengestoken om dit probleem op te lossen. Konden de loonarbeiders, die veel minder goed georganiseerd waren en minder thuis waren in de technische landbouwwereld, het beter doen? Het aantal diefstallen dat ondertussen in Aartrijke plaatsvond, roept twijfel op over de relevantie van dit werk.⁵¹¹

Op 2 april 1917 werd in Aartrijke voor het eerst een soepkeuken voor volwassene geïnstalleerd. Ter herinnering: het Oost-Vlaamse provinciale comité en Hoover hadden al eind 1916 de 'volksvoeding' gepropageerd. Ook deze 'volksvoeding' was vooral bedoeld voor de loonarbeiders. Soep kostte 10 cent.⁵¹² Uit een officieel document van het Provinciaal Hulp- en Voedingscomité Oost-Vlaanderen – waar Aartrijke ondertussen was ondergebracht na corruptiezaken in West-Vlaanderen noord – blijkt dat in juli 1918 in Aartrijke

9100 soeprantsoenen werden bedeed. In het nabijgelegen Eernegem, dat ongeveer evenveel inwoners telde als Aartrijke, waren dat er 12 264.⁵¹³ Eernegem klaagde bij het provinciale comité over de gebrekkige levering van smout, waardoor de soep maar 6 gram vet per portie kon bevatten.⁵¹⁴ Aartrijke stuurde geen klachten. In elk geval waren de landelijke soepeters misschien nog meer te beklagen dan de stedelingen, want daar waren soepkantines al veel langer ingesteld en werkten ze ook vrij routineus.

Een week na de oprichting van de soepkeukens voor volwassenen schreef De Puydt in zijn dagboek:

*Boven in [...] de brouwerij zat 2500 frank in goud en zilver weggesteken [sic]. De marinesoldaat [...] heeft de ponke daar ontdekt [...]. Hij heeft ze naar de Kommandantur gedregen [sic] en Karel de onderofficier, heeft ze ons voorzichtig, buiten iedereens wete, teruggegeven. We zijn nog gelukkig. Het koste anders gaan [sic].*⁵¹⁵

Een vrolijk kerstfeestje? (december 1916–januari 1917)

Tijdens de bitter koude winter van 1916–1917 deden zich twee merkwaardige incidenten voor die illustreren hoe de bezetter Aartrijke steeds strakker in de greep hield. In het Etappengebied was de lokale Ortskommandant de facto de baas: de krijgswet gaf militaire bevelhebbers een grote mate van autonomie. Zelfs het Duitse burgerlijke bestuur onder leiding van von Bissing moest rekening houden met de militaire wensen in het Etappengebied. Lokale besturen waren vanuit die optiek slechts tussenpersonen tussen het militaire apparaat en de bevolking, en zo werden ze ook gebruikt. De houding van de Duitse officieren ten opzichte van ‘hun’ wingewest Aartrijke was haast koloniaal. Dwang en totale minachting gingen samen met opportunistische staaltjes van welwillendheid.

Op 31 oktober riep de Duitse bevelhebber pastoor Flour en schoolmeester Van Ghillewe bij zich. Een van zijn klachten betrof de netheid van de kinderen. De Duitsers maakten beide notabelen duidelijk dat ze voortaan proper gekamde en gewassen kinderen wilden zien, zonder gescheurde kleren. De schoolplicht, zo merkte de Duitse officier fijntjes op, gold tot veertien jaar.⁵¹⁶ Daarmee werden beide heren geëxcuseerd en De Puydt fulmineerde in zijn dagboek over de Duitse ‘moeialligheid’. Enkele dagen later kwam echter een Duitse schoolmeester aan in Aartrijke, en begonnen de Duitse lessen.⁵¹⁷

De Duitse filantropie kwam niet zonder bijbedoelingen. Jonge Belgen de taal van de bezetter aanleren en de taal van Molière verbieden was geen kwestie van opvoedkunde, maar van imperialisme en dromen over inlijving. De Duitsers hadden uitgebreide strategische plannen om de Belgen los te weken van Frankrijk, en de Nederlandstaligen van de Franstaligen. Dat die strategieën ook zo concreet vertaald werden op dorpsniveau, en wel op het moment dat de schaarste harder toesloeg dan ooit, is opmerkelijk.

De tweede reden achter dit educatief project was dat de jongeren de Duitsers in de weg liepen. Tijdens ‘spelletjes’ in de velden trokken ze stukken van de oogst uit – slecht voor de boeren, en slecht voor de Duitsers. Ze saboteerden de elektrische tramverbindingen. Ze stalen het hout van de soldatenbarakken om hun gezinnen wat brandstof te geven. Zelfs de Belgen klaagden over wanorde, zedenverwildering en vandalisme onder de jeugd,⁵¹⁸ maar kon dit ‘kattenkwaad’ bestraft worden alsof het om een volwassene ging, namelijk met boetes en celstraf? Dat zou de Duitse reputatie al helemaal geen goed gedaan hebben.

Wellicht speelde er toch nog een andere reden. Het Duitse Rijk liep ten slotte, om allerlei conservatieve redenen, lichtjaren vooruit op België inzake sociale politiek. Het feit dat Belgische kinderen nog klompen droegen, vonden veel Duitse soldaten meelijwekkend.⁵¹⁹

Enkele dagen en een Duitse reprimande later besloten de kloosterzusters, de onderwijzer en de pastoor – die de schoolkinderen elke dag sinds het begin van de oorlog onder hun hoede hadden – dat er misschien toch wel soep gegeven kon worden:

*Gisteren voor de eerste maal werd aan de schoolkinderen de schoolsoep gegeven, binst de speeltijd van 10 ure. Kosteloos aan 't grootste deel der kinderen, de begoede betalen 5 cents per keer. Er is een bijzonder Komitee van die schoolsoep, bestaande uit E.H. Paster, Dr. Baekeland, meester Van Ghillewe en moeder overste klooster [sic]. De soep wordt gekookt in 't klooster en vandaar vervoerd naar de knechtenschool, de Veldschool en 't oudemanhuis [waar jonge wezen ook opgevangen werden]. Grootte blijdschap bij de kinders!*⁵²⁰

Nog een paar dagen later kregen de kinderen 60 gram brood bij de soep.

Foto 30. De verdeling van soep in de gemeenteschool in Duffel. Afgaand op de gezichtsuitdrukking van de jongens lijkt de begeerde soep pas te volgen na de foto. Gemeentearchief Duffel.

De Duitse top ging voort op hetzelfde elan en ondervroeg pastoor Flour nu over het niveau van godsdienstonderwijs. Kregen de arme mensen wel voldoende ondersteuning? Werden de zieken wel voldoende bezocht? Het Aartrijkse establishment werd zwaar in verlegenheid gebracht. Misschien hadden de Duitse soldaten, die tot het einde van 1916 wel vrijelijk naar het café mochten met de Belgen, het een en ander verteld. Of anders waren de officieren tot de conclusie gekomen dat ze sociale onrust moesten afwenden, nu de winter voor de deur stond. Ze waren per slot van rekening begonnen met de massale opeising van arbeid en grondstoffen (hout, koper, wol enzovoort). Een beetje preventieve image building kon dan ook geen kwaad.

Niet alle maatregelen waren echter zo overduidelijk opportunistisch. In december riepen de Duitsers andermaal de nonnen en de onderwijzer bij zich. De kinderen van Aartrijke moesten kerstdag in vol ornaat kunnen vieren, in een versierde kerk en met koeken. De Puydt was furieus want:

De begoede mensen van Aertrycke moeten dat betalen!! Wat gaan die kerels nogal uitmeten? De Duitsers hebben de paster opgelegd van rond te gaan met de lijst om in te tekenen voor de kerstdagfeeste van de kinders!! En dien benauwden duts heeft dat seffens aanveerd!⁵²¹

Ondanks deze lauwe reacties ging het kerstfeestje toch door op vrijdag 22 december 1916:

Vandaag stonden er twee kerstboomtjes in de kerk, al de kinderen hebben dezen namiddag moeten zingen en hebben dan elk e speeldingsje (e aaptje, e puptje van 25 cent of enige koekjes) gekregen! Zij (de Duitsers) zullen dan in hunne gazetten gaan boffen dat zij hier kerstfeesten inrichten, en dat met onze kluiten!!⁵²²

Zo'n bittere uithaal is een zeldzaamheid bij Jules De Puydt. Zelfs het (potentieel veel gevaarlijkere) plan om de kinderen Duitse les te geven, riep niet zoveel verontwaardiging op. Het was de liefdadigheid van haar meest schizofrene kant. Uiteindelijk was niet het welzijn van de kinderen, maar de portefeuille van de burgerij doorslaggevend.

Wie dacht dat de Duitsers voortaan de behoeders van de armen zouden zijn, kwam al snel bedrogen uit. In januari 1917 ontruimde de bezetter het oudemannenhuis annex weeshuis in Aartrijke, om er de eigen infrastructuur in onder te brengen. Aartrijke lag op een tiental kilometer van het front (in het zogenaamde Operationsgebiet, een onderdeel van het Etappengebiet).⁵²³ Dergelijke dorpjes in de nabijheid van het front waren dan ook de ideale locatie om het leger snel te bevoorraden. Eerder al was de brouwerij van Jules De Puydt een Duitse melkfabriek geworden, de boerderij van Desiré De Jonckheere een Duitse slachterij, en de knechtenschool een Duitse bakkerij. Dit massale productieapparaat kwam uiteraard uitsluitend het leger ten goede, werkte op Belgische grondstoffen en werd gebouwd door opgeëiste Belgen. Nu moest er in Aartrijke ook een Duits veldhospitaal komen. Maar waar was er genoeg plaats om zo'n instelling te herbergen? Slechts één locatie was groot genoeg: het opvanghuis voor wezen en bejaarden. Het lot van deze groepen was daarmee bezegeld.⁵²⁴

De bewoners en de verzorgers van het Aartrijkse tehuis kregen te horen dat ze binnen drie dagen verdwenen moesten zijn. Ze verkochten de spullen die ze niet konden meenemen en slachtten de koeien van de instelling. Er zou een

nieuw opvangtehuis vrijgemaakt worden voor de Aartrijkenaars in Beernem. Maar met dat nieuwe verblijf liep er blijkbaar iets mis:

*Zij alles ingepakt en verkocht en weggedaan en ze moeten dan nog 5-6 dagen blijven.
Het is e schande, e oprechte vervolging!*

Op de dag van de 'deportatie' – een ijskoude winterdag – verliep alles verre van vlot. In het dagboek van De Puydt lezen we:

De boeren hebben het goed en de ventjes en de kinders die niet kosten [lopen] naar Zedelghem moeten voeren om dan met den trein naar Beernem te vertrekken. Ze moesten om half elf in Zedelghem zijn en ze zijn maar om half vier opgeladen en om half 12 aangekomen in Beernem (zegt men).⁵²⁵

De wezen en bejaarden die nog valide genoeg waren, verlieten het dorp in stoet. Volgens De Puydt was 'alle man hier op 't dorp aan et wenen als die treurige stoet, van ventjes en kinders elk met e paksje aan de hand van Aertrycke wegging! Zal hetzelfde lot ons nog niet te beurt vallen?'

Hoewel het lot van de zwakkeren de hele gemeenschap tijdelijk verenigde in een collectief rouwritueel, dook het overlevingsinstinct al snel weer op. Volgens De Puydt waren al de volgende dag 'alle soorten van civiel personen naar het oudemannenhuis gegaan en hebben er vanalles scheef geslagen'.⁵²⁶ De Duitsers plaatsen daarop een bewakingsagent bij het oudemannenhuis.

Een zuur einde (1918–1919)

Net als tussen Emile Francqui en Herbert Hoover ontstond ook in Aartrijke een kleine loopgravenoorlog. Had het iets te maken met de inefficiëntie van de hulpverlening, of ging het om een persoonlijke machtsstrijd? De feiten suggereren dat die persoonlijke machtsstrijd toch nooit echt afwezig kon zijn.

Na het overlijden van de (tweede) oorlogsburgemeester Jan Tylleman op 12 januari 1918, en met nog slechts drie gemeenteraadsleden aanwezig in Aartrijke, werd dokter Baekeland op 16 januari 1918 burgemeester. De gemeenteraadsverkiezingen van 1916 waren niet doorgegaan en misschien dachten sommigen in het comité dat er ook geen nieuwe verkiezingen moesten komen onder de Duitse bezetting. Baekeland dacht daar anders over. Kort

na zijn aantreden in januari 1918 verklaarde Baekeland het gevluchte gemeenteraadslid Frans Haesaert vervallen en stelde hij een nieuwe kieslijst op.⁵²⁷

Misschien beseft Baekeland dat de gemeente Aartrijke geen vuist kon maken tegen de Duitsers met een verzwakte ploeg: van elf leden aan het begin van de oorlog naar drie in 1918.⁵²⁸ Een jaar eerder hadden de Duitsers zomaar eventjes 250 Aartrijkenaars beboet omdat ze de quota van melk en eierleveringen niet konden voldoen. Het schepencollege had toen geprotesteerd maar werd gewoonweg afgescheept.⁵²⁹ Een andere mogelijke reden is dat Baekeland de ernstig besmeurde legitimiteit van het gemeentebestuur wilde herstellen via nieuwe verkiezingen. Hij had immers al eerder de unanimiteit bepleit vanaf de kansel.

Volgens de heemkundige traditie, die op dat punt De Puydt volgt, was het comité voor hulp en voeding erg dominant geworden in het bestuur. Baekeland, een relatief nieuw gemeenteraadslid, zou hieraan een einde hebben willen maken. Het is niet zeker wat nu juist de oorzaak was, maar op Valentijnsdag 1918 was de liefde tussen De Puydt en Baekeland volledig voorbij.⁵³⁰

Vernomen hebbende dat de gemeenteraad zou volledigd worden, druk ik mijne verwondering uit in de vergadering van 't Komiteit aan d' heer Docteur, over het feit dat het Komiteit daarover niet de minste kennis heeft gehad, verre dat het zou bemachtigd zijn om één of meer kandidaten uit zijn midden voor te stellen; dit zou maar redelijk zijn gezien al de diensten bewezen door 't Komiteit aan de gemeente en aan den gemeenteraad. Den dokter [...] maakt hem dikke, zeggende dat hij geen betrekkingen meer wilt hebben met mij en diensvolgens zijne démissie geeft als lid van 't Komiteit.

Technisch gezien had het voedselcomité natuurlijk geen beslissingsmacht over de gemeentepolitiek. Het was in feite de gemeenteraad die diensten (zijnde geld) aan het comité leverde, en niet andersom, maar aan de andere kant kwam dat geld natuurlijk van leningen bij... Jules De Puydt. En er is nog iets heel bizars aan heel deze wending. De Puydt had in 1916 ontslag genomen. Nergens in het dagboek vermeldde hij zijn wederopname in het comité. Desondanks zat De Puydt in 1918 blijkbaar weer stevig in het zadel, en zelfs zo stevig dat Baekeland hem als een bedreiging beschouwde.

Volgens De Puydt 'betreurdten alle leden eenparig de handelwijze ten opzichte van het Komiteit en tekenden hevig protest aan en keurden mijn gedachten goed'.⁵³¹ Dat stopte Baekeland echter niet. Hij stelde een verkie-

zingslijst op met onder andere de vlashandelaar Jan Deketelaere, Henri Gryp, landbouwer Victor Vancoppenolle, landbouwer August Tylleman en de door De Puydt scheef bekeken bakker Frans Deceur, de voormalige opposant. In een toespraak vanaf het stadhuis vroeg hij de bevolking om deze kandidaten te aanvaarden en geen tegenlijsten in te dienen. Men mocht 'de nodige een-dracht in deze moeilijke tijden niet [...] storen'. Bovendien zou Baekeland het voedingscomité een paar keer beschimpt hebben in die speech.⁵³² Verwijten tegen het comité waren blijkbaar een electorale topper geworden. Het is bizar, zeker omdat Baekeland voor zover we weten zelf ook lid bleef van het comité.

Ondanks Baekelands verzoek kwam er protest van de landbouwer Remi Lievens, de neef van de oude burgemeester én van de latere burgemeester Arsène Lievens. Die wilde een tegenlijst indienen. Bij de volksraadpleging van augustus 1915 had deze Remi Lievens zich ook kandidaat gesteld namens de boeren. Hij eindigde laatste. Dit keer greep hij er echter niet naast.⁵³³ Baekeland schrapte Henri Gryp van zijn lijst en verving hem door Remi Lievens. Nu mogelijke tegenstanders waren geëlimineerd, en met slechts zes leden voor zes plaatsen, was een verkiezing niet eens meer nodig.⁵³⁴ Voortaan werd Aartrijke bestuurd door de ploeg van Baekeland.

De Puydt zelf had het over 'alleenheerschappij' en de Aartrijkse heemkundige David Jonckheere spreekt over 'wat tegenkantingen en een zekere wrevel in de gemeente'.⁵³⁵ Waarschijnlijk wilde Baekeland met deze benoemingen de landbouwers pacificeren. Het valt op dat de nieuwe leden (alweer) andere belangen hadden dan de consumenten en het comité. Het ging om landbouwers, molenaars en de weggestemde bakker Deceur. De Puydt was erg verontwaardigd dat Deceur, die niet in het comité zat en bovendien geen onbesproken figuur was, opgenomen werd in de lijst van Baekeland.⁵³⁶ Met andere woorden, de veelgeplaagde werking van het lokale comité eindigde met een bittere machtsstrijd.

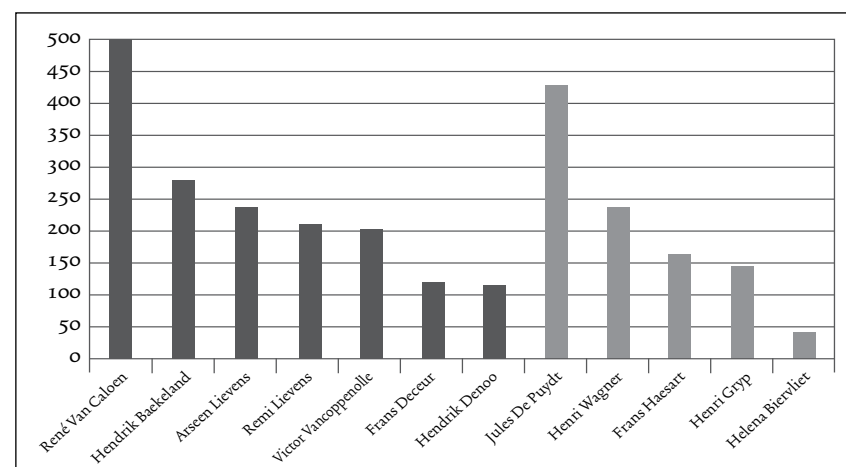
Op 14 september 1918 zou Baekeland een klacht ingediend hebben bij het provinciale comité van Oost-Vlaanderen. Volgens hem weigerde het lokale comité de 'werken der kinsheid' (de hulpmaatregelen voor zuigelingen en kinderen) te organiseren. We hebben hiervoor alleen het woord van De Puydt, die in zijn dagboek sprak over 'gemene dwarsdrijverij'. We vinden in het dagboek zelfs geen zelfverdediging of zelfs maar contextinformatie terug. Als er al discussie bestond tussen Baekeland en De Puydt over het al dan niet oprichten van die werken, verkoos De Puydt om er niets over te schrijven.⁵³⁷

Tijdens de gemeenteraad van 13 september werd geen officiële discussie over deze klacht vermeld. Het kan natuurlijk dat burgemeester Baekeland de kwestie informeel besprak met de gemeenteraadsleden; de datums liggen wel heel dicht bijeen.⁵³⁸ Volgens De Puydt kwam de voorzitter van het gewestelijk comité van Torhout naar Aartrijke om de kwestie te onderzoeken. Verschillende documenten in het Oost-Vlaamse Hulp- en Voedingscomité werden geraadpleegd, maar ik vond geen vermelding van het incident. Hoe het afliep weten we niet.⁵³⁹

Een van de laatste voedselgerelateerde drama's in Aartrijke vond plaats op 8 juni 1918. Toen werden zo'n honderd mensen ziek door een voedselvergiftiging: ze hadden waarschijnlijk bedorven slachtvlees gegeten.⁵⁴⁰ Het was een bitter slotakkoord. Ook na de wapenstilstand was de nood nog niet voorbij. Nog tot juni 1919 moest de gemeente financiële steun aan de voedselvoorziening geven.

Met Jules De Puydt zelf liep het iets beter af. Na de bevrijding leek het wantrouwen dat het comité plaagde, weg te smelten als sneeuw voor de zon. Jules verzamelde een aantal mensen rondom zich (onder wie het vervallen verklaarde gemeenteraadslid Haesaert, de door Remi Lievens 'gepasseerde' Henri Gryp en een vrouwelijk familielid van brouwer Biervliet) en nam deel aan de eerste lokale verkiezingen met algemeen enkelvoudig stemrecht in 1921.

Grafiek 7. Stemmenaantal van kandidaten bij de gemeenteraadsverkiezing van 1921 (algemeen enkelvoudig stemrecht)

Bron: Gemeentearchief Zedelgem.

De Puydt bleek de tweede publiekslieveling van de gemeente te zijn. Hij haalde een uitstekende score, alvast heel wat beter dan Frans Deceur en burgemeester Baekeland. Toch kon hij niet tippen aan de gigantische populariteit van landbouwingenieur René Van Caloen de Basseghem (zoon van). De Puydt werd gemeenteraadslid, maar het zittende college (met onder andere Baekeland) haalde de meerderheid.⁵⁴¹ Bij de verkiezingen van 1926 deed De Puydt ten slotte niet meer mee.

Jules De Puydt hield zich voortaan bezig met de drankhandel de Leeuw en de lokale landbouwvereniging (de Verenigde Kwekers). Maar ook hier kwam een nieuwe speler. De Boerengilde van Aartrijke, een onderdeel van de 'Leuvense' Boerenbond, werd gesticht in 1920. Victor Vancoppenolle, die deel uitmaakte van het zittende gemeentebestuur, was er de eerste voorzitter van. Jules De Puydt was slechts een sporadische gast en hield een filiaal van de (oudere) onafhankelijke landbouwspaarkas. De inspectie van de boerenbond wees er nog tot in de jaren dertig op dat in Aartrijke de 'bijzonderheden van de plaatselijke politiek' de boeren verdeelden.⁵⁴² Het verenigingsleven voor de grote boeren was dus duidelijk gepolitiseerd. Twee fracties stonden tegenover elkaar. Hoogstwaarschijnlijk lagen de oorlogsgebeurtenissen aan de basis van die tweedeling.

Ten slotte bleef ook de lokale sociale politiek na de Eerste Wereldoorlog vrij minimaal. Aartrijke weigerde bijvoorbeeld in te tekenen op extra sociale hulp uitgaande van het ministerie van Arbeid.⁵⁴³

Een andere evaluatie van de liefdadigheidspolitiek

De activiteiten van het lokale hulp- en voedingscomité beoordelen is nog niet zo simpel als het lijkt. Tot vandaag hebben weinig lokale onderzoekers of historici een kritische evaluatie gemaakt van het voedselcomité in 'hun' gemeente. Cijfermateriaal is schaars, of valt niet te interpreteren.⁵⁴⁴ Neem bijvoorbeeld tabel 6, een overname uit een artikel van de Aartrijkse heemkundige Jules Pollet. Pollet kreeg van een privépersoon enkele archiefstukken van het provinciale comité van West-Vlaanderen noord. Die lagen aan de basis van zijn artikel voor het tijdschrift van de Aartrijkse heemkundige kring uit 1990. De archiefstukken zijn achteraf verdwenen en ik kon ze dus zelf niet meer inkijken.

Tabel 6. Armoede en hulpverlening in Aartrijke en twee buurgemeenten in 1915 ⁵⁴⁵

Bevolking en hulpverlening in BEF	Aartrijke	Zedelgem	Loppem
Bevolking maart 1915	4390	5600	1990
Aantal behoeftigen	1335	460	200
Percentage behoeftigen 1915	30%	8%	10%
Privéhulp (BEF)	100	0	0
Hulp uit officiële instellingen (BEF)	1110	1500	604
Hulp van het provinciale comité (BEF)	1590	1800	690
Totaal hulpgeld	2800	3300	1294
Hulpgeld per behoeftige inwoner in 1915 (BEF)	2	7	6

Bron: Pollet 1990 en eigen cursieve berekeningen

Enkele pagina's verderop in zijn artikel geeft Pollet een tweede cijferreeks, ditmaal alleen voor Aartrijke.

Tabel 7

Aartrijke	1915	1916	1917
Hulpgeld van de gemeente	1881	0	0
Hulpgeld van het armenbestuur	3302	1200	150
Hulpgeld van bijzonderen	335	4687,25	3355
Totaal	5518	5887,25	3505

Bron: Pollet 1990.

Uit dezelfde archiefdocumenten uit hetzelfde jaar distilleert Pollet dus twee verschillende totaalbedragen voor Aartrijke: 5518 frank én 2800 frank. Dat is toch een aanzienlijk verschil. Ging het om 5518 frank gemeentelijke steun en 2800 frank steun van het Comité National? Wie zijn de particuliere schenkers in Aartrijke, die zoals uit tabel 7 blijkt, meer geld schonken in 1916 en 1917 dan de gemeente zelf? En vooral: waarvoor diende dat geld? Werkloosheidssteun, aankoop van voedingsmiddelen, kassen voor kantwerksters? We weten het niet en Pollet stelt er zich ook geen vragen bij.

Wie de gemeentelijke notulen bekijkt (wat Pollet niet deed voor dit artikel over de voedselhulp) komt nog voor een groter mysterie te staan. Het was Jules

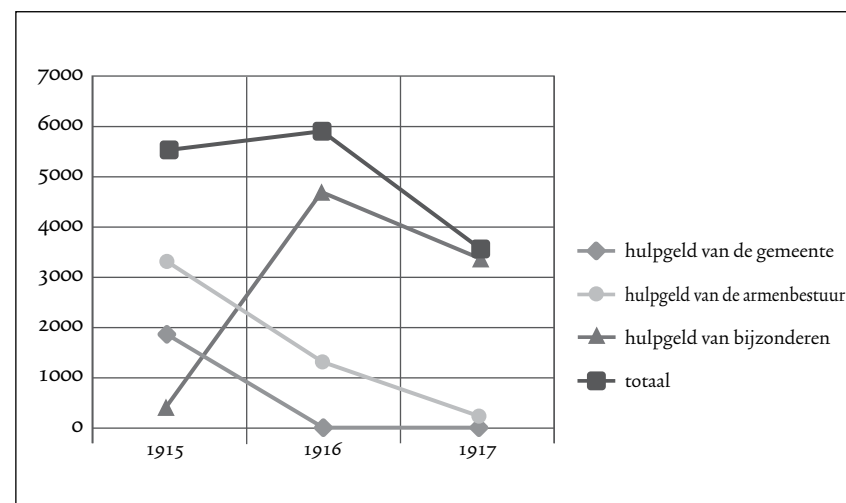
De Puydt zelf die daarin de som van vluchtelingen, noodlijdenden en werklozen in Aartrijke optekende onder de oneigenlijke term 'vluchtelingen'. Het betrof zo'n 100 gezinnen, en de bedragen liepen op tot 1000 à 1200 frank per maand.⁵⁴⁶ In combinatie met de cijfers van Pollet valt hier eigenlijk geen touw aan vast te knopen. Vanaf het burgemeesterschap van dokter Baekeland in 1918 zijn er zelfs geen tabellen meer.

Waar dat geld vandaan kwam, of het werd uitgedeeld of gewoon aangevraagd, is onduidelijk. We weten evenmin wie recht had op geld in Aartrijke, en op basis van welke criteria. In het gemeentelijk archief van de Eerste Wereldoorlog (één samenhangende doos) vinden we een ongetitelde en niet-gedateerde lijst met namen. Die lijst vermeldt zelfs de namen van de welgestelde gemeenteraadsleden van Aartrijke, inclusief de familie De Puydt.⁵⁴⁷ Dat bewijst niet onomstotelijk dat de hulpverlening laks was, maar het doet niet zoveel goeds vermoeden.

Toch kunnen we wel iets halen uit de cijfers die Pollet per toeval in handen kreeg. Uit tabel 6 blijkt dat de Aartrijkse bevolking duidelijk meer leed onder de oorlog dan de burens uit Zedelgem of Loppem. Met ongeveer één derde van de bevolking in behoeftige staat was Aartrijke volgens de provinciale inspectie 'al even erg getroffen als de steden'.⁵⁴⁸ De beschikbare financiële steun per inwoner lag er dus ook lager: 2 frank eerder dan de 7 frank van Zedelgem. En dat was dan nog in 1915, dus toen het ergste nog moest komen.

Uit de tweede tabel van Pollet (tabel 7) kunnen we misschien heel weinig opmaken, maar ze bewijst wel onomstotelijk dat het beschikbare geld daalde tijdens de oorlog. Die daling werd niet gecompenseerd door private giften. Wie hulpbehoevend was in de tweede oorlogshelft had dus pech. Toch ging de gemeente tijdens de oorlog grote leningen aan, voor een totaal van 300 000 frank.⁵⁴⁹ Was dit allemaal bij Jules De Puydt? Het was in elk geval een schuldenberg waar ze achteraf moeilijk van af zou komen.

Grafiek 8. Evolutie van budgetten (in Belgische frank) voor hulpverlening in Aartrijke (1915-1917)

Bron: Verwerking van gegevens uit Pollet 1990.

Hoe kunnen we het verhaal van het Aartrijkse comité beter afsluiten dan met een nuchter kritisch oordeel? Dit lokale comité was zeker geen lichtend voorbeeld. Hulpverlening was er minimaal en amateuristisch.

Het gemeentebestuur gaf officieel toe dat de *regelmaat* van de voedselvoorzieningen te wensen overliet.⁵⁵⁰ De Puydt zelf vond dat blijkbaar niet vermeldenswaardig, al gaf hij wel wat indicaties in zijn dagboek. Hulpbehoevenden werden alfabetisch gerangschikt en per week kwam de helft van het alfabet aan bod. Men kreeg dus maar om de twee weken een portie. In 1916 zou er zelfs een systeem met drie verschillende reeksen van kracht zijn geweest. Alleen op zaterdag was er vlees voor iedereen. Als we de familieoverlevering mogen geloven, kondigde De Puydt dus wekelijks aan wat er te krijgen was, terwijl (minstens) de helft van alle toehoorders daar nog een week op zou moeten wachten.⁵⁵¹

Voedsel werd waarschijnlijk ook opgespaard en uitgedeeld als het de comitéleden goed uitkwam. Zo probeerden ze voor de kermis in een extra rantsoen koekebrood te voorzien, wat tot hun grote frustratie mislukte. Dan weer planden ze een 'grote suikerdag'.⁵⁵² De rantsoenering was echter niet bedoeld als

een ad-hocsinterklaasactie. In 1915 schreef De Puydt dat er dierenvoeder werd uitgeloot door het comité. Pas vele maanden later kwam hij tot de constatering dat de geleverde maïs moest dienen als ‘menschenvoeder in plaats van voor de beesten’.⁵⁵³ Blijkbaar was hij daarvan niet op de hoogte gesteld.⁵⁵⁴ We kunnen ons ook vragen stellen bij het uitloten van producten, eerder dan kiezen voor een beredeneerde distributie onder de hulpbehoevenden.

De verantwoordelijkheid voor dit alles lag weliswaar niet alleen bij het lokale comité, dat zelf soms het slachtoffer werd van bovenlokale problemen. De Puydt meldde dat sommige leveringen beschimmeld binnenkwamen, of voor een andere gemeente bestemd bleken. De Aartrijkse ploeg moest dan met lege handen naar huis.⁵⁵⁵

De gedroomde alternatieve stem in dit verhaal is natuurlijk die van Julie Cattrysse, het dertienjarige meisje dat in ’t Veld woonde. Wat zij zich kan en wil herinneren van die liefdadigheidspolitiek is zo sprekend dat ik een integraal fragment van haar getuigenis overneem. Zij werkte, net als haar vader, bij de Duitse militaire opslagplaats (in de volksmond ‘het proviand’ genaamd) en stal alles wat los en vast zat om te overleven. Zo kwam het gezin Cattrysse aan flink wat haring en suiker. We komen in haar getuigenis ook een oude bekende tegen.

Eén keer was er suiker mee, we hadden dat gezien terwijl we turf aan het lossen waren. Elk ging er zijn zak gaan vullen en die zak suiker was halfleeg [...] Ik had juist gedaan, toen ik mijn rok neersloeg en van de wagen sprong, of daar kwam de (Duitse) proviandmeester.

‘Wat maak je daar?’ zei hij.

‘Ik maak niets, ik ga gaan pissen.’

‘En de suiker, kijk eens die zak, er is daar suiker weg.’

Ik zeg: ‘Ik weet het niet [...], we zijn bezig turf te lossen en ook, ik wil niet hebben dat je zegt dat ik een dief ben. Je moet in al mijn zakken kijken.’ En ik toonde hem al mijn zakken.

‘Ja’, zegt hij, ‘dat stimmt’. En ik had misschien wel twee kilo tussen mijn benen. Mijn vader zou geen durven pakken. Hij werkte daar ook. Maar ja, je zijt jong en je hebt tekort.

Twee broertjes waren ziek. De dokter kwam... ‘t Is pleuris Tine, ’t is serieus. Ik kan medicijn maken, maar ik heb niets van suiker.’ ’s Avonds als ik thuiskwam, had ik

er twee kilo mee. Mijn moeder had schrik, vader werkte daar ook. We mochten niet pakken van moeder. Ze had liever honger geleden. Nu, moeder doet suiker in de medicijnen. De jongens dronken het gemakkelijk en de koorts brak. ’s Anderendaags komt de dokter terug.

‘Tine, hoe is het, heb je de medicijn kunnen doen drinken?’

‘Gemakkelijk,’ zegt moeder, ‘ik heb suiker.’

‘Waar heb je die gehaald?’

‘Met twee vingers en een duim en vijf minuten schrik. Julie heeft er gepakt.’

‘Tine, mag ik er wat van hebben?’

‘Ja, zegt moeder, de mensen moeten al leven’.

’s Anderendaags had ik er weer een zak mee. Langs de suikerbak passeren hé. Moeder was kwaad. ‘t Is nu gedaan, we hebben suiker’. Maar ’t was dan weer wat anders dat we pakten, we stopten niet meer. [...]

Op een avond hadden we pekelharing gegeten. De haringgraten lagen nog op tafel als de dokter kwam voor onze jongste die ziek was. ‘Maar Tine’, zegt hij zo tegen moeder, ‘het water loopt mij uit de mond. Ik eet dat zo graag. Waar ben je dààr aangeraakt?’

‘Wel, lijk met die suiker. Met twee vingers en een duim en vijf minuten schrik en ze hadden ze mee.’

‘Mag ik eens aan die graten likken?’ Moet hij zin gehad hebben! [...]

‘Je moogt ook een stukje of twee hebben’, zegt moeder, ‘maar ik heb geen brood.’

‘Ik ga het meenemen naar huis. Ik heb dan nog een stukje voor madame.’

‘Wel, zegt moeder, pak dan nog een stukje mee voor de meid ook.’

Moeder gaf hem drie stukjes, een grote halve haring. Hij vroeg of we voor hem niet eens aan twee haringen konden geraken. ‘Als ik er een beetje mag van hebben, dan krijg je bloem voor het klein kindje, witte bloem.’

Zie je wel dat ze er hadden. Ze waren hoofd van het Komiteit. Ze waren vóór ons gezegend. Hij was hoofd van het voedselkomiteit en hij kon bloem geven, voor haringen die we gepakt hadden. Ze deden de bedeling als het uitkwam en er was witte bloem voor de kindjes beneden een jaar. Maar we hadden ook maar 33 kg met elven in drie weken. Je kon het opeten in een week. Zo, ik droeg haringen en we kregen bloem van hem.⁵⁵⁶

Net als Jules De Puydt in zijn dagboek, heeft ook Julie Cattrysse een bepaald zelfbeeld dat ze in haar herinneringen presenteert. Zij is degene die wegstrekt met schelmenstreken. Dankzij haar moed kwam het straatarme gezin aan extraatjes. Toch merken we ook een zekere veroordeling voor de trucjes waar de

armen toe gedwongen worden ('in de oorlog moest je veel deugnietstreken uithalen om aan eten of brandstof te geraken').⁵⁵⁷ In haar getuigenis treden vader en moeder telkens naar voren als de morele standaard die blijkbaar gangbaar was in het arbeidersmilieu van 't Veld. Als het echt niet anders kon, dan knepen de ouders wel een oogje dicht. Nood brak wet, maar in het algemeen bleef stelen fout, gevaarlijk en onnodig.

Een ander terugkerend element in Julies morele kompas is de onderlinge solidariteit tussen de arbeiders. Zoals bij de suikerdiefstal:

*[de arbeiders] hadden elk hun hoekje en er heeft nooit iemand van een ander gepakt. En ze hadden ook armoe. Als er waren die er niet aangeraakt waren, ze gingen toch niet van een ander pakken.*⁵⁵⁸

Julies moeder, die de dokter zelfs meer suiker en haringen aanbood dan hij had gevraagd, symboliseert deze morele standaard herhaaldelijk. De dokter vraagt vis voor zijn echtgenote, Julies moeder geeft spontaan wat mee voor het huispersoneel van de dokter.⁵⁵⁹

Die dokter is natuurlijk comitélid Baekeland. Zijn introductie zorgt voor een breuk in de teneur. Julies toon verandert van ludiek naar spottend en zelfs bitter. Zinnen als 'zie je wel dat ze er hadden' en 'ze waren voor ons gezegend' passen niet in het schelmenverhaal van een jong meisje.

Dat de dokter, die toch burgemeester en comitélid was, aan een arme vrouw vroeg of hij aan de restjes van haar maaltijd mocht likken, is komisch. Het is de totale omkering van alle sociale verhoudingen. Julie maakt van de dokter een bespottelijk figuur, zoals vaak gebeurt in het *hidden transcript* van ondergeschikte groepen. Zijn theatrale vragen naar de oorsprong van het voedsel zijn slechts bedoeld om iets af te troggelen. Ook het antwoord van Cattrysse moeder ('twee vingers en een duim en vijf minuten schrik') is veelzeggend. Julie contrasteert hier de eigen simpele moed met de slinkse bedeltrucjes van de hulpverlener. Baekeland was weliswaar betrokken in een complexe voedselvoorziening, maar eigenlijk bracht dat geen soelaas. Het waren de diefstallen, haar eigen strijd voor overleven, die Cattrysse zich wil herinneren.

Julie beseft heel goed dat de ruil ongelijke risico's inhield: 'hij kon bloem geven, voor haringen die we gepakt hadden'. Het had haar op zware straffen kunnen komen te staan, maar wat gebeurde er als een comitélid iets te wille-

keurig omging met de hem aangeleverde Amerikaanse of Aartrijkse bloem? Baekeland vroeg Cattrysse blijkbaar om vis te blijven stelen. Dat deed ze ook, diverse keren. Een halve haring was niet genoeg, Baekeland wilde er meteen twee. Hij aarzelde niet om materiële voordelen te ontvangen en te vragen van mensen die het veel slechter hadden dan hij. Aan de andere kant wist hij heel goed dat het bestuur niets zou kunnen doen voor Julie als ze betrapt werd op suiker stelen, of beboet of ontslagen.

De comitéleden sloofden zich uit om een goede reputatie te krijgen. Denk maar aan het argument waarop ze in 1915 hun eerste ontslag aankondigden: 'verachting ten opzichte van het Komiteit zal niet enkel neerkomen op de leden van het Komiteit, maar ook op de nakomelingen'. In het licht van Julies getuigenis lijkt die bezorgdheid overdreven, want voor de Cattrysse was deelname aan het lokale voedselcomité achteraf geen prestigieus gegeven. Julie had Baekeland kunnen introduceren in haar verhaal als 'de dokter, die ook hoofd van het Komiteit was' – wat zeker voor een extra climax had gezorgd. Toch deed ze dat niet. In het arbeiderswereldje was de dokter blijkbaar maar een figurant.

Een alinea later vertelt Cattrysse over de rantsoenering op zich.⁵⁶⁰ Gevraagd naar hoe dat allemaal in elkaar zat zegt ze:

Ja, eten, alles was gerantsoeneerd [...]. Al wat we hadden was met elven één kilo geperst varkensvlees uit Amerika, en dat smaakte zo naar de kist dat je 't in je lijf niet kon krijgen. Al het eten dat we hadden was Amerikaans. De bloem, het meel was van 't Komiteit van Amerika. Dat kwam toe in de haven en werd verdeeld en geravitailleerd in de grote steden en ook in de dorpen.

Het eten was echter niet allemaal Amerikaans. Cattrysse vertelde net nog hoe ze van de Duitsers stal. Ergens anders, in een andere context, vertelt ze dat er ook bij de boeren iets te krijgen was:

Zelfs bij de boeren kon je geen melk krijgen. Wij hadden geluk, er was daar ook een boer van Moere [...] die de ketel van mijn broer volschepte met melk [...].

Werd die 'Amerikaanse' bloem bovendien niet gedistribueerd door het lokale comité, en dus 'als het hen uitkwam'? De uitspraken van Julie Cattrysse zijn

dus niet zozeer een feitelijke waarheid, als wel een persoonlijke waarheid. Bij hulp dacht men instinctief aan Amerika en niet aan de lokale notabelen. Dat is iets wat we al eerder zagen.

Hoe liep het af voor het gezin Cattrysse? Na de wapenstilstand emigreerden Julie en haar gezin naar Kemmel, waar ze in de steenovens en door het rapen van schroot hun eigen kleine bijdrage schonken aan de heropbouw van de frontstreek. Ze beschreef, misschien in contrast met het dorp dat ze verlaten hadden, het Ieperse gemeentebestuur als zeer meegaand.⁵⁶¹

Een creatieve dorpsbevolking

Met de vele problemen van de hulpverlening op de achtergrond, verzond de dorpsbevolking in Aartrijke al snel eigen tactieken om te kunnen overleven en de eigen zaakjes op een meer bevredigende manier te regelen. In dit gedeelte laten we het comité voor wat het is. We richten onze blik op het verborgen dagelijks leven buiten de formele instellingen. Met andere woorden: de infra-politieke onderhandelingen rond consumptie.

Duitsers, Veltenaars en Platsenaars

Tot nu toe speelden 'de Duitsers' in dit verhaal vooral de rol van boeman. Toch lag het allemaal wat complexer dan dat. Het beeld dat wij vandaag nog van de Duitsers krijgen, is afhankelijk van de Belgen die ons kunnen inlichten. Eerder zagen we al hoe De Puydt het verschil maakte tussen de ongemanierde soldaten (diegenen die stalen) en de officiers die hem vooruit konden helpen (door bijvoorbeeld een aanzienlijk spaarpotje terug te geven). Het gezamenlijk respect voor bezit schiep banden tussen de burgerij en de Duitse top.

Julie Derynck, de dochter van een Aartrijkse boer, herinnerde zich dan weer dat de soldaten hun twaalf vette konijnen stalen, en dat de kleine minderheid die hen lastigviel streng door hun oversten werden gestraft:

Er waren daar goede in en mannen die je niet mocht betrouwen. 'k Zou zeggen, lijk bij d' onze [...]. De Duitsers hadden strenge oversten. Als ze te dicht bij de meisjes kwamen, en als ze het zegden aan de oversten, ze werden verstoken of gestraft [...]. Ze liepen soms achter tot op 't veld. Er was er een keer een die te nader kwam. Ik gaf hem een plets in zijn gezicht. Hij deed niets.⁵⁶²

En dan was er nog Julie Cattrysse, die vanuit 't Veld weer een andere realiteit beleefde:

Ik geloof niet dat mijn vader, als hij er niet moest tegen spreken, er twee keer tegen gesproken heeft in vier jaar. Hij kon ze niet zien, maar die mensen konden het ook niet helpen.⁵⁶³

Aan de andere kant schiep de gemeenschappelijke ervaring van schaarste wel banden tussen de arbeidersklasse en sommige gewone soldaten. Julie Cattrysse vertelt:

Kennissen kwamen tegen de avond bij de [Duitse] wacht en ze zeiden: 'Vannacht moet je niet schrikken. We hebben geen vuur meer. We komen een boom halen.' Ze haalden een boom en ze lieten een deel of twee thuisliggen voor moeder. Zo konden wij ook [stoken]. Er waren daar veel Duitsers bij die ook wisten wat armoe was en die ze lieten doen.⁵⁶⁴

Volgens haar waren er veel soldaten die al goed 'Vlaams' kenden, terwijl haar oudste broer Gust vloeiend Duits had leren spreken. Toen een hongerige Duitse soldaat aardappels uit het veld trok ('de soldaten hadden ook niet zo veel eten'), maakte haar moeder die klaar voor hem.⁵⁶⁵

Overal waar soldaten jarenlang op dezelfde plaats gestationeerd bleven, kon er toenadering zijn. Dat wil niet zeggen dat de arbeiders vrede namen met de afpersingseconomie en de Duitse bezetting in het algemeen. Julie Cattrysse zong met de hele groep op 'het proviand' mee; patriottische liedjes waarin koning Albert verheerlijkt en keizer Wilhelm bespot werd. Bij het laden en lossen lieten ze opzettelijk confituurpotten vallen om de inhoud te kunnen oplukken. Op een bepaald moment was er een 'goede Duitse proviandmeester' geweest:

'Je moogt naar de keuken gaan,' zei hij, 'haal een conservedoos vol en je mag je boterham eens goed smeren!'

En een gegeven voorrecht lieten Julie en haar kameraden zich niet meer afpakken.⁵⁶⁶

De perceptie van de Duitsers was dus duidelijk gekleurd door klassenidentiteit, maar ook door consumptiebekommernissen. En de Duitse aanwezigheid beïnvloedde op haar beurt de klassengebonden consumptieproblematiek. Zo was tussen 1916 en 1918 de befaamde Duitser H.B. verantwoordelijk voor de landbouwzaken in Aartrijke. Wegens zijn zwart kroeshaar werd hij 'de Zwar-ten' genoemd. In de heemkundige overlevering van Aartrijke staat de Zwar-ten, ofwel 'zwijnevent', bekend als een dictator en onaangenaam persoon. Dat is op-nieuw in navolging van de latere opmerkingen in het dagboek van De Puydt.

Het leuke aan een dagboek is echter dat de schrijver bij de dagelijkse regi-stratie van meningen en feiten geen rekening kan houden met latere menin-gen en feiten. Wie het dagboek nauwkeurig leest, merkt dat De Puydt aanvan-kelijk ook voordelen haalde bij H.B.'s omkoopbaarheid, zowel voor zichzelf als voor het comité.⁵⁶⁷ Waarom dan die negatieve eindbalans? Opnieuw weten we dankzij Julie Cattrysse getuigenis, meer:

*Wij Veltenaars konden het goed stellen met de zwarte. Wij zeiden dan 'Zwarte, je mag je fles geven, we gaan een fles drank vullen. Maar je moet dan de [andere Duitse] wachten bezighouden. Wij zouden graag een briquetje [brandstof] pakken.' [...] Het waren briquetten van 12,5 kg. De Zwarte ging dat maar doen voor de Veltenaars. Voor geen enkele Plaetsenare zou hij de wachten bezig houden.'*⁵⁶⁸

De heemkundige traditie is dus gebaseerd op de overtuigingen van een be-paald segment uit de bevolking. Het beeld dat voortleeft van H.B., vertelt meer over de sociale breuklijnen in de gemeente dan over zijn eigenlijk gedrag. Over-igens bestraften de Duitse oversten dit soort toenadering streng. Kort na het ontslag van H.B. werd het aan de bevolking verboden om nog verder met hem handel te drijven.⁵⁶⁹

Ook een bepaalde Ortskommandant nam volgens De Puydt te veel de taal van het 'krotjesvolk' over. In januari 1918 schreef De Puydt enigszins gefrustreerd de woorden van die Ortskommandant over:

*'Er zijn veel personen (arme mensen) die geen magere melk van de boeren kunnen beko-men, in 't vervolg worden de boeren hem [de melk] afgenomen indien zij hem niet weggeven of willen verkopen, prijs 10 pfennig de liter, 't is niet nodig dat de boeren er kaas van maken en aan ne [sic] dueren prijs verkopen om hunnen zakken nog meer te vullen (!!!)'*⁵⁷⁰

Er was misschien één groep Duitsers die werkelijk door alle partijen gehaat werd: de *Feldgendarmen*. Door hun controles tastten zij de privacy van de bur-gers aan, en de overlevingsbasis van de arbeiders. Er waren echter allerlei co-alities mogelijk tussen officieren, soldaten en burgerbevolking. Dat zou erg belangrijk blijken in de verovering van voedsel.

Diefstal en banditisme in Aartrijke

Diefstal was een erg handige manier om het gezinsinkomen aan te vullen, bij gebrek aan andere opties. Hiervoor bleek al dat de opvattingen over diefstal onder de arbeidersklasse ambigu waren. Eerlijkheid en solidariteit waren erg belangrijk, maar tegelijkertijd kon diefstal onder bepaalde omstandigheden ook gezien worden als een heldendaad, of een bewijs van moed en intelligen-tie. De oorlogsomstandigheden werkten deze legitimering van diefstal zeker in de hand.

De eerste reden daarvoor was de hamster- en speculatiedrang bij de wel-gestelden. In het nabijgelegen Ichtegem had een zekere handelaar zijn 'kolo-niale waren' verstopt om zo de prijs op te drijven. Toen de Duitsers ze vonden schreef zelfs De Puydt vrolijk dat 'geheel Ichteghem het hem ferm jonde (toe-wenste)'. De handelaar kreeg er niettemin 4000 frank voor, wat ongetwijfeld een schijntje was van wat hij op de zwarte markt had kunnen vragen. Ham-stergedrag kwam vaak voor en botste met de bestaande rechtvaardigheidsop-vattingen. Geleidelijk aan werden molenaars, boeren, bakkers, tussenhande-laars en Duitsers in het publieke debat steeds meer beticht van bedrieglijke praktijken of het achterhouden van producten. Zo kwam het dat sommigen diefstal dan ook als een corrigerende maatregel, eerder dan een misdrijf be-schouwden. Wat ten slotte zeker kon meespelen, was de verzwakte, maar nog steeds bekende traditie van het gemene gebruiksrecht (zie p. 19). Hout halen uit de bossen was daarbij geen inbreuk op iemands private bezittingen, maar gebruikmaken van de collectieve voorraadkast. Graan of aardappelen van de akkers plukken was duidelijk meer omstreden, maar oorlogsnood brak wet...

In november 1914 werden in Aartrijke steeds opnieuw de kaarsen gesto-len uit de kerk. De daders werden al gauw ontmaskerd: het waren de kinde-ren van een van de rijkste boeren uit de gemeente, die dat moesten doen van hun moeder.⁵⁷¹ Dit enigszins komische voorval was voorlopig het enige dat de aandacht van De Puydt trok. Hij besteedde aanvankelijk weinig aandacht

aan de koopkracht van de kleine dorpelingen. Op 30 oktober schreef hij dat de Aartrijkenaars en Eernegemnaars inscheepten in Duinkerke om in Bordeaux 'veel geld te winnen met de druivenpluk'.⁵⁷² Ondertussen haalden de Veltenaars wel doodgevallene Duitse paarden op. Met de kerstdagen liepen de naaisters storm om wat kant te kunnen verkopen aan de Duitse soldaten.⁵⁷³

Al gauw werd het gemoedelijke beeld van peis en vree doorbroken. De Puydt rapporteerde een ware vloedgolf van diefstallen. Al in 1915, één dag na de eerste levering van Amerikaans graan aan de bakkers van Aartrijke, werden er massaal kippen gestolen. Onder andere bij gemeenteraadslid Tylleman werden zo'n twintigtal hennen ontvreemd. Veldwachter Jonckheere vond ze terug in 't Veld. Een burger en twee soldaten van een daar al wekenlang ingekwartierde colonne werden aangewezen als de schuldigen. De Duitse oversten bestraften het incident meteen. Ook uit allerlei verbodsbepalingen, door De Puydt van dag tot dag gekopieerd in zijn dagboek, kunnen we enkele gangbare praktijken afleiden. Er kwam een verbod op het 'nutteloos in de velden lopen en zeker aan de kinderen om graanhalmen af te rukken'.⁵⁷⁴

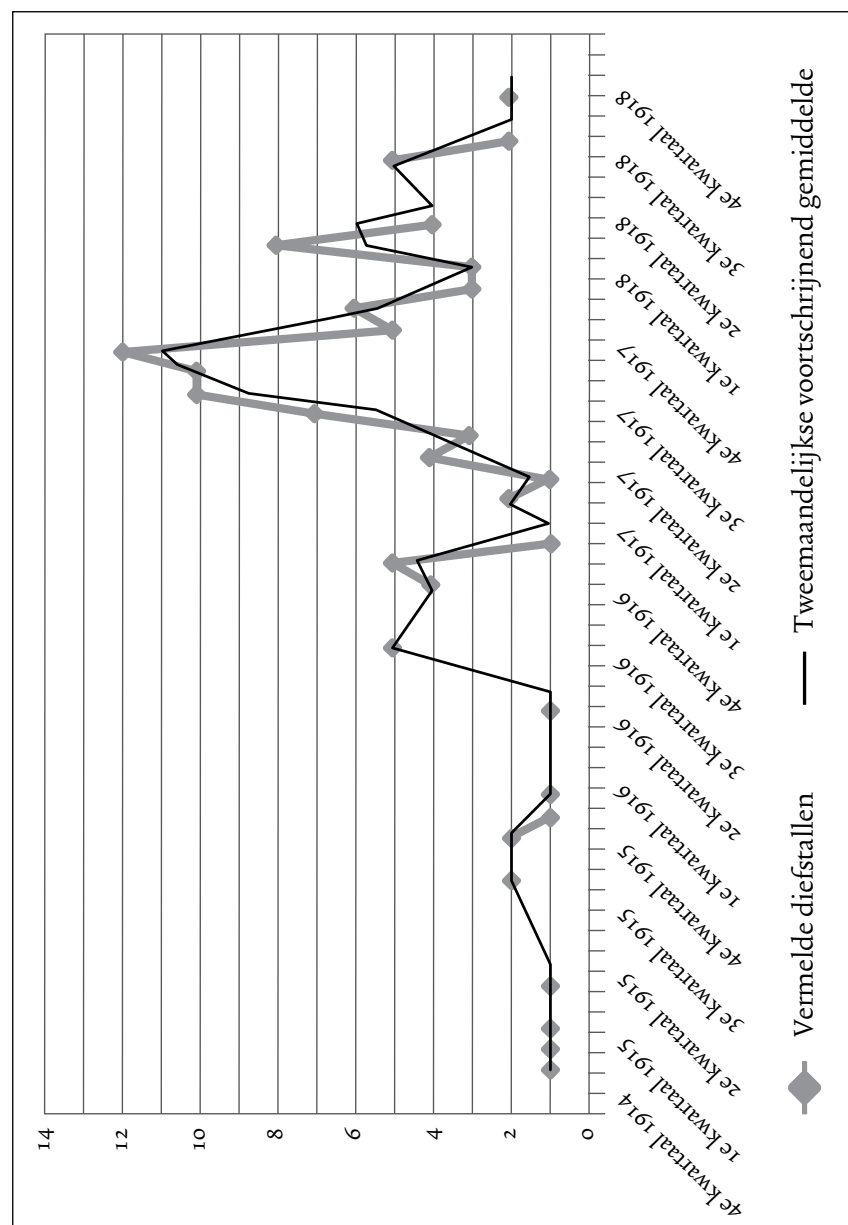
Om een beter zicht te krijgen op de diefstallenplaag in Aartrijke, heb ik de informatie uit zijn dagboek proberen te kwantificeren. Dat is een moeilijke opdracht, want heel wat dagboeknotities zijn onnauwkeurig. Aangezien dit boek zich vooral richt op de Belgische burgers, heb ik diefstallen die De Puydt op het conto van de Duitse soldaten schrijft, weggelaten. We kunnen echter niet uitsluiten dat De Puydt vanuit een zeker patriottisme de Duitsers stigmatiseerde. Door buitenstaanders als zondebok te bestempelen, werden giftige vermoedens over de eigen dorpsgenoten afgewend. Ook de regelmatige pogingen tot braak zonder buit werden niet opgenomen in de telling. Ten slotte is er altijd een *dark number* van ongerapporteerde diefstallen. Toch zou het zonde zijn om de informatie uit het dagboek niet te benutten. Door zijn positie als eigenaar van heel wat cafés, zijn rol in de landbouwvereniging en de aanwezigheid van de Kommandantur in zijn eigen huis, beschikt De Puydt over heel wat betrouwbare informatie inzake eigendom en overtredingen.

Per maand telde ik het aantal vermeldingen van inbraak bij een slachtoffer en ik categoriseerde de buit. De vraag is hoeveel er precies werd ingebroken en of dat cijfer evolueerde in de loop van de tijd. Het antwoord is te zien in grafiek 9. Eén eenheid op de grafiek correspondeert met één eigenaar die 's nachts ongewenst bezoek kreeg én bezit verloor. Het maakte daarbij dus

niet uit wat of hoeveel er werd gestolen. Er zijn maanden waarin De Puydt geen vermelding maakt van diefstallen maar die maanden kunnen niet zomaar op nul worden gezet. De grafiek vertoont dus een paar hiaten. Ook moet gezegd worden dat er in de hele oorlogsperiode (dus over ongeveer vijf jaar) meer maanden zijn *mét* vermeldingen van diefstal, dan *zonder*.

Deze grafiek is, om de al genoemde redenen, een onderrepresentatie van de werkelijke diefstallen, maar de evolutie is duidelijk. Er werd meer gestolen in de winter, met een piek in de tweede helft van 1917. Het criminaliteitscijfer van (minstens) één diefstal per maand lag flink hoger dan in vreedstijd. En De Puydt zelf stond versteld over deze ongewone evolutie. Het ging duidelijk niet langer om de occasionele kiekendieverij van voor de oorlog.

Grafiek 9. Diefstallen in Aartrijke genoteerd door De Puydt in eenheden (oktober 1914–december 1918)

Bron: Verwerking van gegevens uit het oorlogsdagboek van Jules De Puydt.

De tweede vraag is wat er werd gestolen. Zowat alle ontvreemde goederen behoorden tot de categorie van voeding of brandstof. Er werden kippen, konijnen tot zelfs koeien en kilo's sjalotten ontvreemd. Slechts twee of drie keer ging het om geld of om andere consumptieartikelen zoals zeep of een spiegel. De slachtoffers – die De Puydt bij naam noemt – waren veelal de grotere boeren of de handelaren. Ook de onderpastoor, het klooster en De Puydt zelf werden bestolen.

De daders identificeren is natuurlijk een delicate zaak. Jules De Puydts dagboeknotities zijn geen schuldbewijs. De gestolen goederen werden een aantal keer teruggevonden bij verarmde loonarbeiders. Zo werden een aantal vrouwen uit het Veld opgepakt voor houtdiefstal. Bij de weduwe August Lievens (de echtgenote van de burgemeester) werden eetwaren gestolen door haar oude knecht.

Het ging echter niet altijd om Aartrijkenaars. Mensen uit de nabije gehuchten die in Aartrijke werkten en het dorp goed kenden, werden ook regelmatig op heterdaad betrapt. Dat kan erop wijzen dat omgekeerd ook de Aartrijkenaars liever diefstallen begingen buiten de gemeentegrenzen. Niet iedereen voelde zich voldoende op zijn gemak om bij de burens, in het zicht van iedereen, iets mee te grissen. Dat blijkt ook uit de verhalen van Julie Catrysse, die wel iets pikte uit het Duitse proviand waar ze werkte, maar nooit iets zei over diefstallen bij boeren in Aartrijke – hoewel ze theoretisch gezien wel de kans had.⁵⁷⁵ De meest brutale diefstallen werden volgens Julie buiten de gemeentegrenzen begaan:

Wie het durfde deed bomen om. Van Eerneghem naar Aartrijke stond er een rechte rij eiken langs de baan. De Veltenaars hebben ze omgelegd, op twee of drie na. Mijn neven hebben er soms helpen dragen, maar ze durfden er geen omzagen. Als ze hielpen dragen, dan kregen ze hun deel. Het waren sluwe kerels. Ze gingen naar de garde zeggen dat er daar weer een boom gestolen was, om te weten of ze de stronk niet uit mochten doen. En ze hadden de boom [daarvoor] zelf weggesleept.⁵⁷⁶

Buiten de gemeentegrenzen gaan was echter verboden voor wie geen geldig Duits paspoort had. En laat nu net de meest voorkomende overtreding van de 'kleine' Aartrijkenaar paspoortovertredingen zijn...⁵⁷⁷ Duitse regels waren een reële bedreiging voor de erg mobiele landarbeiders, die leefden van migratie

en klusjes. De strijd om een geldig paspoort was in het bezette land even belangrijk en even ongelijk als die om voedsel. De burgerij, die gemakkelijker een officiële reden kon voorleggen, kreeg ook gemakkelijker paspoorten.⁵⁷⁸

Zeker vanaf 1917 werden ook de Duitse soldaten door De Puydt regelmatig als dader aangewezen.⁵⁷⁹ Uit Duitse bronnen blijkt inderdaad dat vanaf 1917 de meeste gewone soldaten constant honger hadden en erg gedemotiveerd waren. Nu het Duitse Rijk steeds meer begon te kraken onder de boycot en de tweefrontenoorlog, werden de officiële rantsoenen bijzonder onsmakelijk. Niet iedereen kon dat opvangen met pakjes van familie, en niet iedereen kon verdragen dat de officieren het zoveel beter hadden. Een Duitse soldaat schreef in een brief aan zijn familieleden:

*Ik weet wat honger is. Ik heb mijn spullen geruild voor brood en aardappelen zodat ik tenminste af en toe een fatsoenlijk maal heb. Het is erg pijnlijk om te zien hoe anderen hun pakje vol lekkernijen [van thuis] openen en opvreten, terwijl ik nooit op zo'n pakje mag hopen [...]. En het ergst van al zijn de rijke boeren die zich volvreten. Als er iets eetbaars te koop is, staan ze altijd klaar om het de arme duivels af te nemen...*⁵⁸⁰

In Aartrijke gingen de soldaten zelfs in het Duitse proviand pikken. Dat was indirect een ondermijning van de oorlogsdoelstellingen van hun oversten maar... een hongerige maag had geen oren.⁵⁸¹ Het kwam echter al snel tot samenwerking met de Belgen. Soldaten en burgers overvielen samen een Aartrijkse boer en gingen ervandoor met 3000 mark. In maart 1917 plunderden burgers en soldaten in 't Veld op klaarlichte dag een wagon steenkool en brandhout.⁵⁸² En op 20 augustus 1917 schreef De Puydt:

*Vannacht drie soldaten (of in soldaten verklede mannen?) met revolvers gewapend doen de deuren opendoen bij weduwe Verkempinck en Jan Desante, wat geld en brood meegenomen.*⁵⁸³

Dat Vlaamse 'gastgezinnen' en Duitse soldaten wel eens verbroederden is een veel minder bekend fenomeen uit de oorlogstijd, maar het blijkt wel uit getuigenissen en foto's.⁵⁸⁴

Foto 31. Duitse ingekwartierde soldaten poseren samen met hun Vlaamse 'gastgezin' in Beerst, ten noordoosten van Diksmuide. Ook de gastgezinnen konden daar baat bij hebben: een nieuwe lichting Duitsers zou in die foto misschien een teken van goede wil zien. Koninklijk Legermuseum.

Niet alle diefstallen werden gepleegd uit pure overlevingsdrang. Ook winstbejag kon een motief zijn, en dan moeten we de daders zoeken bij de meer welgestelde burgers van Aartrijke. Zo werd bij een Aartrijkse handelaar, die al verscheidene malen was beboet voor ongeoorloofde verplaatsing van voedingswaren, een verpakt en illegaal geslacht zwijn gevonden. De Puydt noteerde;

*Het zou 't gestolen zwijn zijn van [gemeenteraadslid] Henri Degrande en soldaten [...] zouden het daar verborgen hebben.*⁵⁸⁵

Dat de Duitse soldaten met de vinger werden gewezen, kwam die handelaar natuurlijk wel erg goed uit. De Puydt gebruikte zelden de voorwaardelijke wijze, maar hier deed hij dat wel...

We moeten ons ook afvragen of De Puydt in zijn dagboek geen deelgenoot was in de smokkelarij, want alles wat als gestolen werd aangegeven bij de Kommandantur, kon niet meer opgeëist worden door de Duitsers. Alle boeren

deden verwoede pogingen om hun opbrengsten kleiner voor te stellen dan ze waren. Had ook De Puydt niet eerder misleidende informatie gegeven over de opeising van de brouwketels? Sommige boeren zullen waarschijnlijk wel diefstallen aangegeven hebben die nooit plaatsvonden.⁵⁸⁶

De Puydt kon onmogelijk van elke diefstal weten hoe de vork precies in de steel zat. Zijn registratie van de feiten was droog en ambtelijk. Hoewel de omvang van het diefstallenprobleem hem aanvankelijk verwonderde, noteerde hij vanaf 1917 haast routineus de vele inbraken, zonder verdere verdenkingen of details vrij te geven.

De soms overlappende, soms tegenstrijdige belangen van gewone werkmensen, boeren, handelaren en Duitse soldaten maakten het diefstallenprobleem nog complexer. De gestolen goederen belandden op de zwarte markt. Vroegen de boeren zelf hulp aan de arbeiders, in ruil voor een deeltje van de koek? Misschien waren de boeren achteraf niet meer zo tevreden met die tactiek, omdat hun plan onvoorzien extra diefstallen uitlokte?

Pastoor Flour gaf nog een andere invulling aan de feiten. Volgens hem zou er een gewapende bende in Aartrijke actief geweest zijn. De bendeleden waren verkleed als soldaten, beweerden een huiszoeking te moeten doen en dreigden grote sommen af bij hun slachtoffers.⁵⁸⁷ Zulke bendes waren een realiteit in het bezette land, en ook na de bevrijding vonden er een aantal gruwelijke roofmoorden in boerderijen plaats.⁵⁸⁸ Uit het dagboek van De Puydt blijkt echter dat de meeste diefstallen in Aartrijke vrij kleinschalig waren en gericht op directe consumptie of doorverkoop van voedingswaren. Zelden kwam daar extreem geweld bij kijken, zoals elders in het Etappengebied. Er was maar één enkel geval uit 1918 dat Flours bewering bevestigt, maar dat is, in het licht van de enorme diefstallenplaag, een vrij uniek voorval. Waarschijnlijk lag Aartrijke net iets te dicht bij de frontlijn om aantrekkelijk te zijn voor de gewapende bendes uit het bezette land. Die liepen immers ook liever niet te veel Duitsers tegen het lijf.

Bedelarij en prostitutie

Er is in het dagboek één vermelding van bedelarij door een Aartrijkse. Een getrouwde vrouw werd tweemaal betrapt op bedelen in het nabijgelegen dorp Eernegem. De Duitsers sloten haar op omdat ze geen paspoort had. Een kei kon men het vel niet afstropen...⁵⁸⁹ Op dat moment waren de aardappelen on-

der de werklieden erg schaars geworden. De vrouw trok naar Eernegem omdat artikel 17 van het politiereglement van Aartrijke (1902) het bedelen op het grondgebied van de gemeente verbood.⁵⁹⁰ Misschien was ook schaamte een belangrijk motief om een andere gemeente op te zoeken.

Bedelen was als overlevingsstrategie cultureel beladen: het stond voor vernedering en een gebrek aan initiatief. Julie Cattrysse, die altijd openlijk uitkwam voor de armoede in haar gezin, sprak er niet over. Haar moeder stookte een deel van hun huisje op bij gebrek aan brandstof, maar ze vroegen niets; ze hadden 'liever honger geleden'. Julie Cattrysse kreeg hout van andere behoeftige Veltenaars of door zelf te sprokkelen met een buurmeisje.⁵⁹¹ Wie wel bedelde, kon blijkbaar niet terugvallen op een hecht buurtnetwerk.

Een andere beproefde overlevingsstrategie is prostitutie. Het dagboek van De Puydt maakt er echter geen enkele expliciete melding van. Misschien wist Jules De Puydt er niet van, of vond hij het onderwerp te onfatsoenlijk om te vermelden in een dagboek dat zijn familie wellicht nog zou lezen. Jules De Puydt zou overigens heel zijn leven ongetrouwd blijven, net als drie van de andere oudere kinderen De Puydt.

Wel zijn er een aantal anekdotes in het dagboek die impliciet verwijzen naar 'grensoverschrijdend gedrag' of relaties tussen Duitsers en Belgische vrouwen. De eerste opmerking over de zedelijke degradatie in de parochie vinden we op 10 januari 1915.⁵⁹² Het gaat niet over één bepaald individu, De Puydt viseert meteen 'het vrouwvolk':

*Het wordt tijd dat [De Duitsers] weg zijn, ze beginnen alles veel te wel beginnen te kennen en te weten, in de herbergkotjes te zitten, met het vrouwvolk ingespannen te zijn enz enz. Gansch de parochie heeft er onder geestelijk opzicht groot nadeel van.*⁵⁹³

De Puydt rapporteerde ook over de arrestatie van een Aartrijs meisje maar ging – hoewel dat duidelijk een sensatie was in het dorp – niet dieper in op de redenen. Hij liet uitschijnen het wel te weten, maar noteerde slechts drie puntjes in zijn dagboek. Datzelfde meisje had later een Duits liefje en raakte zelfs betrokken bij een fatale vergiftigingszaak van een Belg. Zij werd onschuldig bevonden, want er volgde geen tweede arrestatie, maar in het dorp werd algemeen gefluisterd dat er bij haar vergif zou zijn gevonden. Dat zegt al iets over de kwetsbaarheid van haar reputatie.⁵⁹⁴

Er zouden in Aartrijke negen vrouwen zijn geweest die tijdens de bezetting in het verbeteringshuis hadden gezeten en op medische controle moesten.⁵⁹⁵ Het Duitse leger controleerde bijzonder streng op geslachtsziekten in het Etappengebied.⁵⁹⁶ Ten slotte vond in 1918 een geval van kindermoord plaats in Aartrijke. Ook hier kwam het parket direct op af, maar de afloop van de zaak kennen we niet.⁵⁹⁷

Al eind 1915 schreef Jules De Puydt dat er twee nieuwgeboren Duitsertjes waren in het dorp. De heemkundige David Jonckheere spreekt – op basis van verdwenen archiefmateriaal – over 24 onwettige geboortes, ofwel zo’n 5% van alle kinderen geboren tijdens de bezetting.⁵⁹⁸ Zelfs als die cijfers kloppen, kunnen we nooit met zekerheid weten of het ging om liefdesrelaties, een overlevingsstrategie of beide tegelijk. Bovendien waren de vermoedens niet altijd correct. In heel België werd, alweer vanuit patriottische verontwaardiging, geklaagd over de zedeloosheid van de vrouwen (uit de lagere klassen). Opnieuw brengt de unieke getuigenis van Julie Cattryse nuancering in dit verhaal:

In Aartrijke is er een [Belgische soldaat] geweest, die zich weggedoken had en achtergebleven was [...]. Het was nu al drie jaar. Ze gingen hem niet gevonden hebben. Maar zijn vrouw was bevrucht. Elk zei: ‘Ze is met de Duitse in gang en ’t is van een Duits’. Hij wilde niet hebben dat ze de eer had van met de Duitse in gang te zijn, want ’t was niet waar. Hij zei zich aan te geven.

De man stapte naar de burgemeester en legde zijn dilemma voor. Volgens Cattryse overlegde de burgemeester met de Kommandantur: die zeiden de man krijgsgevangen te nemen, maar verder niet te bestraffen. De burgemeester zond daarop de veldwachter met dit nieuws naar zijn echtgenote:

*‘Wel,’ zei die vrouw, ‘zeg tegen de kommandant dat het mijn vent is en dat hij hier is, hij gaat zich niet meer duiken.’ Een Feldgendarm heeft die vent krijgsgevangen genomen. Hij is een maand of twee in de Kommandantur geweest. Alle dagen mocht hij naar huis met een Feldgendarm.*⁵⁹⁹

De aanwezigheid van een hele troep vreemde mannen zorgde voor veel spanning, en de reputatie van (alleenstaande) vrouwen was kwetsbaar. Pastoor Flour gaf in 1916 een donderpreek in de kerk, vooral gericht op de vrouwen.⁶⁰⁰ Jonge-

ren, arbeiders en vrouwen werden ‘probleemcategorieën’ waarop men allerlei maatschappelijke angsten projecteerde: wanorde, luiheid en een verlies van beschaving. Je zou je maar op het snijpunt van al die categorieën tegelijk bevinden... Er moeten talrijke handelaren, burgemeesters of fabriekseigenaars geweest zijn die zich ook niet bepaald ‘beschaafd’ gedroegen in oorlogstijd. Zij figureerden echter niet in het publieke debat en er waren tijdens de bezetting geen donderpreken tegen hen.

Boeren overgeleverd aan de Duitsers?

In het dagboek van Jules De Puydt vinden we ook uitgebreide informatie over de handel en de wandel van de Aartrijkse boeren. Bij een eerste lezing is men werkelijk onder de indruk van de terreur waaraan de boeren werden overgeleverd. Vee en oogsten werden opgeëist en de Duitsers deelden boetes uit alsof het om snoepjes ging. Bij een tweede lezing rijst echter de vraag of de boeren niet eerder overgeleverd waren aan de koopkracht van de Duitsers, dan aan hun terreur.

Het Etappengebied werd, in vergelijking met de rest van België, wel extra hard getroffen. Toen de Duitsers in april 1916 internationale afspraken maakten om geen vee meer uit België te exporteren, golden die afspraken niet voor het Etappengebied.⁶⁰¹ De oogst werd geclaimd door zowel Duitsers als hulp- en voedingscomités. Aan de andere kant werden natuurlijk alle Belgische burgers uitgeperst. Denk maar aan de onder dwang opgeëiste arbeiders, die werkten voor een slecht loon en onder barre omstandigheden. Zo bekeken, kwamen de boeren er eigenlijk nog goed af.

Ten eerste vonden de boeren zelf dat ze wel goed betaald werden. Verontwaardigde klachten van opeisingen onder de prijs zijn in het dagboek veel minder talrijk dan opmerkingen over mooie prijzen en tevreden boeren.⁶⁰² Tussen februari 1915 en juni 1916 verdienden de grote boeren van Aartrijke als collectief een bedrag van minimaal 312 000 Belgische frank. Ik zeg minimaal, omdat dit het bedrag is dat via officiële bonnen werd uitgekeerd; contant betaalde deals in Duitse mark zijn niet meegerekend.⁶⁰³ Zelfs als we ervan uitgaan dat dit bedrag verdeeld moest worden onder een aantal rechthebbenden, was dat een enorm kapitaal om op zo’n korte tijd te vergaren. Ter herinnering: de aankoop van Brouwerij De Leeuw had in 1881 zo’n 40 000 frank gekost, daglonen voor arbeiders in Aartrijke zouden voor de Eerste Wereldoorlog rond de 2 frank geschommeld hebben.

De boerenbedrijven leden natuurlijk schade die ze in vredestand niet gehad zouden hebben, maar ze kregen ook prijzen die ze in vredestand nooit konden vragen. In augustus 1916 verdiende een boer uit het Mechelse met de verkoop van twee koeien meer dan het dubbele van een jaarloon van een fabrieksarbeider die nooit ziek of werkloos was.⁶⁰⁴ Na de wapenstilstand was een biggetje in Aartrijke 165 frank waard, wat de vooroorlogse prijs van een vet zwijn was.⁶⁰⁵ Willekeurige opeisingen van vee onder de prijs kwamen vooral aan het einde van de bezetting voor. Iets in beslag nemen zonder ervoor te betalen deden de Duitsers in Aartrijke aanvankelijk vooral als straf voor bedrog.

De eerste naoorlogse veetelling die in Aartrijke gehouden werd, stemde De Puydt lyrisch. Hij loofde de mensen die 'er blijkbaar fantastisch in geslaagd waren om hun vee weg te steken'.⁶⁰⁶ Dat de grote veehouders in Aartrijke veel rijkdom vergaarden, blijkt ook uit de herhaaldelijke vermelding van ingegraven schatten in het dagboek. Geen wonder dat de koeboeren het doelwit van diefstallen werden.

Ten tweede konden de boeren bepaalde opeisingen ook afwentelen op de zogenaamde vluchtelingenbeesten. Omdat heel wat nabijgelegen dorpen verlaten of ontruimd werden door de strijd aan het front, liepen de koeien vrij en kwamen terecht in Aartrijke. De eerste intensieve golf van opeisingen in 1914 werd haast volledig geleverd met gekregen vee.⁶⁰⁷ Ook bij de evacuatie van het opvanggesticht voor bejaarden en wezen werden de koeien verdeeld onder de boeren.⁶⁰⁸ Omdat het front voortdurend in beweging was, kwam vanaf 1917 nog een extra stroom koeien aan in Aartrijke, waar de boeren ook behoorlijke prijzen voor kregen.⁶⁰⁹ Voorts waren veel boeren blij om van hun vee af te raken, omdat ze zich het veevoer niet meer konden veroorloven.⁶¹⁰

Ten slotte hadden de boeren, in tegenstelling tot de kleine pachters en loonarbeiders, ook niet te klagen over een degradatie in hun levensstandaard. Ze beschikten ten eerste over voldoende voedingsmiddelen en geld. En er was nog iets. De boeren hadden volgens de letter van de wet geen recht op smout van het lokale comité, maar dat werd niet zo nauw nageleefd.⁶¹¹ In 1917 kon het comité voor hulp en voeding in Aartrijke boter uitdelen: 50 gram voor drie weken voor een groot gezin. De werklieden aten droog brood.⁶¹² De Puydt schatte het voordeel van zo'n schamel rantsoen enigszins anders in:

Nu het groot voordeel ervan is, dat de menschen daardoor [boter] mogen in huis hebben en er veel geruster zullen kunnen donkere mestjes spelen, hetgeen natuurlijk door iederen koeienbezitter gedaan wordt! [sic]⁶¹³

Met andere woorden: als er achtergehouden boter werd gevonden, dan konden men altijd zeggen dat het om boter bedield door het comité ging. Boter die dus ook naar de koeboeren ging, alweer in weerwil van het reglement van het Comité National.

Het manna bleef echter niet uit de hemel vallen. Vanaf midden 1917 draaiden de Duitsers de duimschroeven spectaculair hard aan, ook voor de landbouwers. Plots klaagden zij over de lage prijzen en vielen hun koeien flauw van de honger. De Kommandantur eiste zelfs de geiten – de koeien van de armen – op tegen een prijs die toch een kwart onder de gewone marktprijs in vredestand lag. Vooral in het laatste oorlogsjaar zaten de Aartrijkse boeren tussen de pest en de cholera. Werden hun dieren gestolen dan kregen ze straffen tot 1000 mark, maar om het stelen te voorkomen konden ze het vee alleen afgeven in de Kommandantur.⁶¹⁴

Het spreekt voor zich dat de boeren niet lijdzaam toekeken tot de laatste koe en de laatste kilo meel opgeëist was. De zwarte markt was hun redmiddel. In het West-Vlaamse dialect bestond daar het werkwoord 'blauwen' voor, wat vertaald kan worden als frauderen of smokkelen.⁶¹⁵ Het blauwen is een handige verzamelterm voor allerlei praktijken uit het Aartrijkse: producten achterhouden en verstoppert (men stopte daarbij zelfs boter in de mestput), producten over de gemeentegrenzen brengen om daar illegaal door te verkopen, knoeien met het gewicht, melk aanlengen met water (het zogenaamde melkdopen), valse aangiftes van zogenaamde diefstallen, boven de maximumprijs verkopen, graan malen zonder toestemming enzovoort. Zelfs het voederen van dieren met granen bedoeld voor de volksvoeding viel onder blauwen. Het ging immers om alles wat de boer in staat stelde om onderhands meer te verkopen, en de boeren waren vindingrijk.

Allerlei voedselproducten werden volgens De Puydt regelmatig 'geblauwd': melk, vlees, eieren, boter, graan, haver, rogge, brood, room en kaas. Verwerkte rijke producten zoals room en kaas brachten uiteraard meer geld op dan melk en waren dus absolute toppers. De boeren probeerden dan ook zo weinig mogelijk te leveren aan de Duitse melkfabriek in Aartrijke.

Er konden fikse bedragen gewonnen worden op de zwarte markt. De Puydt moest zelf een koe afgeven en kreeg daar van de Duitsers 500 mark voor, terwijl de blauwers minstens 1000 mark (of minstens het dubbele) gaven. Zelden moesten 'blauwers' hun gedrag bekopen met boetes hoger dan 500 mark: de potentiële opbrengst oversteeg dus ruimschoots het risico. Daardoor kwam er op de officiële veemarkten steeds minder vee terecht.⁶¹⁶

Het blauwen was maar mogelijk dankzij een sterke alliantie tussen handelaren, tussenpersonen (in en buiten Aartrijke) en boeren. Die laatsten lieten (een deel van) de oogst of de productie niet registreren door de Duitsers. Hoe rijker je was en hoe meer invloed je had op het lokale bestuur, hoe beter dat natuurlijk ging. Via tussenhandelaars werden de producten dan versluisd naar andere regio's. Die tussenschakels moesten uiteindelijk hun handen in het vuur steken. Iets verstoppert in het eigen huis was nog relatief gemakkelijk, zelfs met de verscherpte controles uit de tweede bezettingshelft. Iets verplaatsen, terwijl de Duitsers de openbare wegen controleerden en steeds een geldig paspoort eisten, was echter lastig. Sommige soldaten of Feldgendarmen waren om te kopen, maar dat gold niet voor iedereen.⁶¹⁷

Volgens Cyriel Vlaminck, die een oorlogskroniek schreef over het Etappen-gebied, waren er onder die smokkelaars 'veel kleine lieden met durf'. Het waren mannen zonder uitgesproken carrièreperspectieven die de oorlog gebruikten om zichzelf te verbeteren:

*Het zijn de smokkelaars die ons duur doen betalen hebben, maar zij hebben ook alles aangedurven [sic] om het met gevaar van boet en gevang in handen te krijgen [...]. Er zijn smokkelaars die miljoenen gewonnen hebben. Ik heb ze aan 't werk gezien in afgelegen herbergen en daaronder waren er die gansch de Vlaanderen aflieden, zelfs tot tegen het front en in het gouvernementsgebied.*⁶¹⁸

Dat zelfs mensen met zeer bescheiden middelen iets konden verdienen aan de frauduleuze handel, is een relevante constatering, zeker voor een dorp als Aartrijke.

Aan het einde van de keten kwam de consument – voor de Aartrijkenaars een schimmige en onbekende figuur. Het waren uiteindelijk de stedelingen uit de middenklasse en hoger die gebruikmaakten van de zwarte markt. Zonder veel enthousiasme overigens: ze telden een veelvoud neer voor producten

die steeds schaarser werden (eieren, boter, vlees), die tot voor kort 'ordinair werkmansvoedsel' werden genoemd (haring) of die weinigen lekker vonden (honden, katten en konijnen).⁶¹⁹ Arbeiders konden de exorbitante prijzen niet betalen. Op de zwarte markt gold het recht van de sterkste. Hetzelfde gold op het platteland, waar smokkelen en blauwen gepercipieerd werden als gedurfd nationaal verzet. Men draaide er immers toch de Duitsers een loer mee? Dat is één kant van het verhaal, maar wat de boeren deden was uiteindelijk ook private kapitaalsaccumulatie, ten koste van de nationale rantsoenering én de zwakkere sociale groepen.

Voor 1915 werd al het opgeëiste vee in Aartrijke uitbetaald in bonnen. Daarna eisten de Duitsers steeds meer goederen op zonder compensatie, en de boeren reageerden alert. Volgens De Puydt was het blauwen van dan af een dagelijkse praktijk. Zelfs burgemeester Tylleman en de weduwe van overleden burgemeester Lievens hielden graan achter. De Puydt zelf werd ook een aantal keer bestraft door de Duitsers.⁶²⁰

Volgens het dagboek werden in 1915 zo'n 35 gevallen van blauwen bestraft, in 1916 zo'n 106 en in 1917 werden maar liefst 279 personen beboet. In 1918 ging het om 141 mensen. Dat is nog een onderschatting aangezien er vaak wordt gesproken over 'een hele hoop boeren' wat in deze telling maar als 'één geval' werd genoteerd. We weten bijvoorbeeld dat in februari 1917 meer dan 130 boeren bestraft werden.⁶²¹

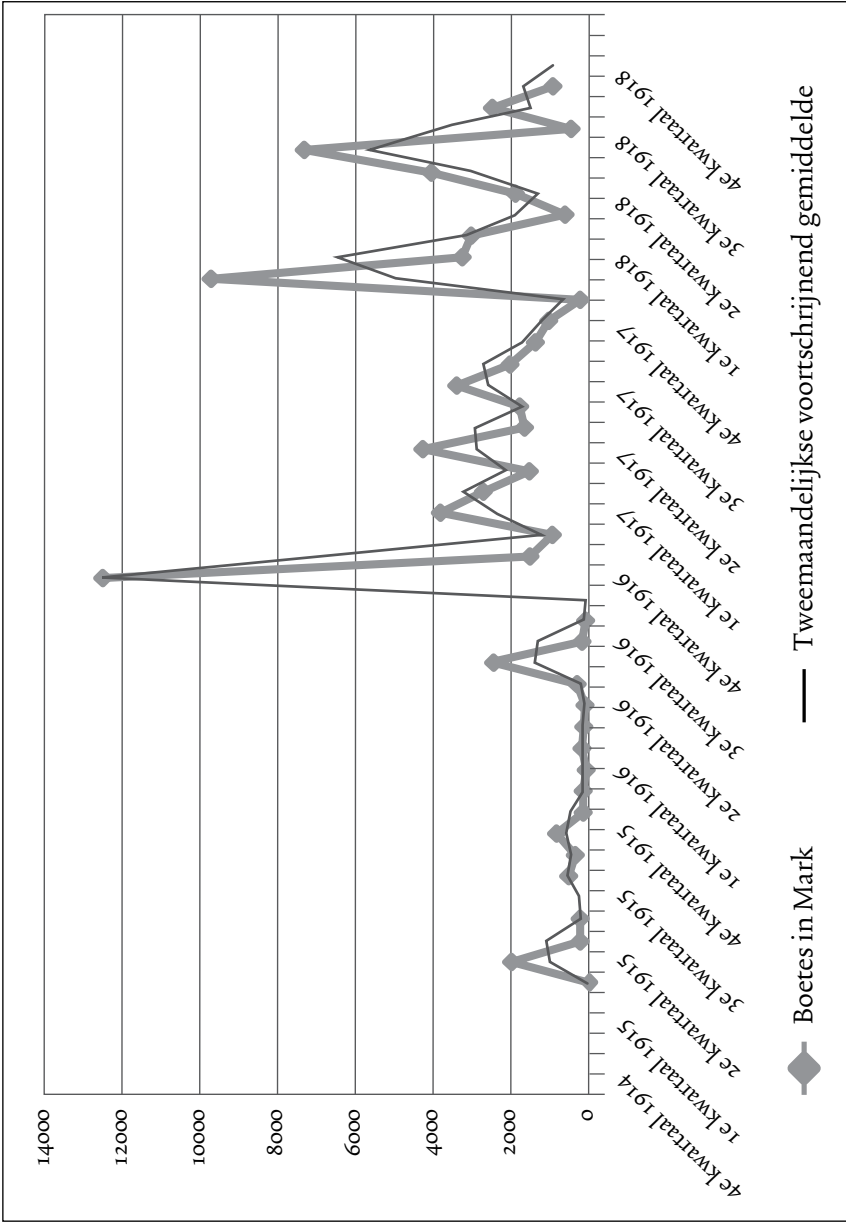
De Duitse bevelhebbers probeerden verwoed om het blauwen af te remmen. Vanaf juni 1916 probeerden ze alles officieel te registreren: vee, veldvruchten, aardappelen, koper en zelfs gezinsleden en cafés... Die administratieve rompslomp liep echter vaak achter op de snel veranderende realiteit. Dieren werden gebrandmerkt. Feldgendarmen kwamen aan huis om bij de boeren het vetgehalte van melk te vergelijken met het vetgehalte van de ingeleverde melk.⁶²² Ook kwam er een nieuwe Duitse politieagent in groen uniform (niet te verwarren met de Feldgendarmen die deel uitmaakten van het leger) om de burgerbevolking beter te bewaken.⁶²³ De Puydt voorspelde dat het blauwen daardoor totaal zou stilvallen, maar daar vergiste hij zich in.

In 1918 maakten Duitse Feldgendarmen zelfs gebruik van uitlokking: verkleed als Duitse soldaten gingen ze langs bij de boeren om zogezegd voedingsmiddelen te kopen.⁶²⁴ Alleen dat laatste illustreert de chaos: Duitsers draaiden even goed mee in de zwarte plattelandseconomie. De bezettingsma-

chine, die toch al niet zo goed geolied werkte – stokte compleet. Als soldaten van de bezettingsmacht het systeem in stand hielden, konden de vele affiches, de nieuwe positionele versterking en de boetes daar weinig aan veranderen.

We kunnen opnieuw de minutieus bijgehouden informatie uit het dagboek van De Puydt gebruiken om het fenomeen van het blauwen in te schatten. Dat is weliswaar bij benadering: we moeten afgaan op de boetes die het Duitse militaire bestuur aan de Aartrijkenaars oplegde. Zo'n telling brengt vooral de repressieve acties door de opeenvolgende Duitse regimenten in kaart, eerder dan het blauwen zelf. Het beeld blijft dus vaag en onnauwkeurig, maar we kunnen de disparate gegevens uit een lijvig dagboek tenminste in één oogopslag weergeven. Grafiek 9 geeft de boetes weer die opgelegd werden aan particulieren én het gemeentebestuur van Aartrijke. De gemeente werd maar een paar keer bestraft, maar het ging dan wel om grote bedragen. Een uitschieter van maar liefst 75 000 mark, opgelegd aan de gemeente tijdens de chaotische ontruiming in oktober 1918, is weggelaten uit de grafiek.

Grafiek 9. Boetes in Duitse mark opgelegd aan de Aartrijkse gemeenschap, zoals genoteerd door De Puydt (oktober 1914–december 1918)

Bron: Verwerkte gegevens uit het oorlogsdagboek van Jules De Puydt.

Een klein aandeel van de boetes betrof de echt repressieve maatregelen: mensen die werden beboet omdat ze de officieren niet begroet hadden bijvoorbeeld. Het merendeel van de boetes had echter betrekking op twee vergrijpen: het blauwen en de paspoortovertredingen. Die twee zijn trouwens nauw gerelateerd; veel 'blauwers' werden immers gepakt zonder paspoort.⁶²⁵ Niet alleen kreeg men boetes, heel wat mensen werden bestraft met een dagje in eenzame opsluiting. Ook daarom is deze boetefigrafiek nog een onderschatting van de werkelijke repressie van (onder andere) de zwarte markt.

De eerste boetes die de Duitsers in 1915 oplegden, werden achteraf nog mak teruggegeven aan de landbouwers, mits deze beloofden zich goed te zullen gedragen. Dit holde het repressieve effect van de boetes natuurlijk totaal uit. Maar tegen 1916 was er een nieuwe Duitse colonne in Aartrijke neergestreken, wat samenviel met een piek in beboetingen. Tegen die tijd hadden de Duitsers door dat de boeren erg geslepen waren en speelden ze het slimmer. Zo werd een veehouder bij verstek bestraft voor het smokkelen van een koe. De Duitsers beloofden de andere landbouwers daarop het achterstallige geld voor hun opgeëiste paarden te betalen als de gevluchte man werd verklikt of uitgeleverd.⁶²⁶ Zo ondermijnde de Ortskommandant via boetes de groepssolidariteit.

In de eerste helft van 1917 werden de boetes absurder en ritualistischer. Het leger wilde geld, en elke aanleiding was goed. Mensen werden bestraft voor het verstoren van protestantse kerkdiensten, omdat de straten of de paarden niet proper genoeg waren, of omdat hun horloges niet de Duitse uurregeling (die één uur voor liep op de Belgische) volgden.⁶²⁷

Boeren overgeleverd aan elkaar

Het dagboek schenkt ons ten slotte ook een geprivilegieerde inkijk in het milieu van de smokkelende boeren. Dat was blijkbaar geen al te gezellig milieu. Zo schreef De Puydt al in 1915:

Op de Poortერი [een wijk in Aartrijke] is het e nest, daar wonen vele boter- en eierblauwers, de één is jaloersch van d'andere, zij klagen malkaar aan met naamlooze brieven enz... [sic]⁶²⁸

Als gevolg van de grote winsten en het heimelijke, risicovolle karakter van het smokkelen, hing er een vrij competitieve sfeer onder de boeren. De naamloze

brief was een gemakkelijke manier om met een ander af te rekenen.

De minder gegoede Aartrijkenaars, die rechtstreeks benadeeld werden door de smokkel, hadden echter nog meer redenen om de boeren een loer te draaien. Zouden zij bepaalde boeren verklikt hebben? Als we het dagboek mogen geloven, gebeurde dat zelden. De Puydt vermeldde maar twee gevallen van verklikking van boeren door arbeiders. Het ging onder andere om een vrouw uit het Veld.⁶²⁹ Hij schreef dat het 'immer 't zelfde was', maar twee vermeldingen op ongeveer vier jaar is een vrij mager resultaat. Waarom vinden we niet meer gevallen van verklikking in dit gepolariseerde dorp?

Wellicht wist De Puydt niet van meer gevallen. Uiteraard hielden verklikkers hun identiteit het liefst geheim. Misschien werden boeren ook niet verklikt door iemand die bewust naar de Kommandantur ging. In het café, gewone mensen en soldaten wel eens samen een pintje dronken, kon men ook gemakkelijk de mond voorbij praten. In dat geval zou De Puydt zeker niet weten wie de loslippigen waren. Als het ten slotte de boeren zelf waren die elkaar verklikten, speelde een omerta een rol. Misschien werden de Veltenaars wel als ideale zondebok beschouwd, om spanningen in het boerenmilieu te verbergen?

Een andere hypothese is dat De Puydt er wel weet van had, maar de kwestie niet relevant genoeg vond om aan zijn bezettingskroniek toe te voegen. Omdat hij vooral oog had voor het slachtofferschap van de boeren, deed hij misschien weinig moeite om meer te weten te komen. Waarschijnlijk wilde hij met zijn dagboek gewoon illustreren dat de Duitsers een repressief boetesysteem hadden ingesteld.

Zou het ook kunnen dat verklikking van boeren door minderbedeelde loonarbeiders gewoon niet zoveel voorkwam? Waren de arbeiders niet bereid om te 'collaboreren' tegen machtige mensen in hun directe omgeving? Voelden ze zich solidair met de boeren, in hun strijd tegen de tirannieke Feldgendarmen? Hadden ze geen harde bewijzen of wisten ze zelf weinig over het blauwen?

Er waren misschien objectieve tegenstellingen, maar allerlei sociale mechanismen konden de uitbarsting daarvan voorkomen. Uit onze analyse van de sociale verhoudingen in Aartrijke blijkt dat de arbeiders de boeren niet zagen als hun objectieve tegenstanders. Een uitgesproken politiek bewustzijn onder de Aartrijkse arbeiders kwam laat: zo kreeg Aartrijke pas in 1931 een echte autonome vakbond, terwijl dat in Eernegem al in 1905 gebeurde. Ju-

lie Cattrysse sprak niet over de rijke boeren die zich ‘volvraten’, wel over boeren die naast hen woonden, die slimme trucjes uithaalden om de Duitsers te misleiden, of over een boer uit Moere die hen een extraatje gaf. Blauwen en smokkelen werden, in de afgesloten stulp die Aartrijke was, legitieme praktijken. Zelfs comitévoorzitter De Puydt koesterde er sympathie voor. Wie waren de landarbeiders dan om er zich tegen te verzetten? Wel werden bestaande spanningen gekanaliseerd tegen de boeren die in het gemeentebestuur of het comité zaten: diegenen die een bepaalde verantwoordelijkheid tegenover de dorpsgemeenschap hadden opgenomen.

Achteraf kan men wel constateren dat voedselwaren achterhouden de landarbeiders benadeelde. Voor de tijdgenoot in een gemeente waar politiek schijnbaar niet bestond, lag dat veel minder voor de hand.

De culturele impact van schaarste

Toenemende religiositeit maakt deel uit van alle klassieke beschrijvingen van bezet België. Die visie berust voor een deel op de intensieve naoorlogse geschiedschrijving door de kerk, die haar eigen rol wilde benadrukken.⁶³⁰ Zo kreeg elke parochiepriester de opdracht om een bezettingskroniekje over de eigen gemeente te schrijven, waarin – erg voorspelbaar – gesproken werd over groot enthousiasme rond bedevaarten en kerkgang.⁶³¹

Voor een deel berust dat beeld ook op bestaande volkse praktijken. De kleine Norbert Fonteyne zag zijn dorp opeens ‘middeleeuwsch godvruchtig’ worden.⁶³² Ook in Aartrijke zien we een aantal interessante religieuze fenomenen. In mijn analyse zeggen die echter eerder iets over de culturele omgang met langdurige schaarste, dan over hooglopende religieuze passies.

Op 15 augustus 1915, enkele dagen na de aanhoudende roddelcampagne tegen het lokale comité en de volksraadpleging, noteerde De Puydt in zijn dagboek:

15e Oegst. O.L.V. half Oegst. Vandaag ging de groote verlossingsdag zijn! Het was gansch zeker!! De menschen beginnen waarlijk zoo bijgeloovig te worden als over 500 jaar [sic].

De ‘kleine’ mensen praatten blijkbaar al een tijdje over de op handen zijnde verlossing. Jezus, Maria en de engelen verschenen in huizen én boerderijen,

ze vroegen om brood en kondigden de Apocalyps aan. Zelfs mensen met een zekere rijkdom deden na een tijdje mee aan de verspreiding van die hype.⁶³³ Zulke ‘volkse’ praat moest voor Jules De Puydt wel een teken van collectieve achteruitgang zijn, en wel een achteruitgang van vijfhonderd jaar (‘middel-eeuwsch’).

Het is waar dat de oorlogsdreiging de religieuze passies misschien wat opdreef, in overeenstemming met wat de Franse socioloog Emile Durkheim *effervescence* heeft genoemd.⁶³⁴ De timing en de inhoud van deze volkse profetieën spelen echter iets te veel in op de actualiteit in het dorp, om nog toevallig te zijn.⁶³⁵ Sommige Aartrijkse dorpelingen recycleerden het officiële katholieke referentiekader op een eigenzinnige manier. Het delen van *e stuite* (boterham) werd in deze profetie een uiting van vroomheid en deugd. Meer zelfs, het was een onontkoombare plicht, want ‘de verlossing’, zo wisten de mensen De Puydt te vertellen, ‘is dichterbij dan gij wel denkt’.⁶³⁶ Dit goddelijke argument kwam natuurlijk goed van pas op momenten van schaarste en gebrekkige sociale politiek.

De geruchten sloegen aan omdat ze een kritiek vormden op toestanden uit het dagelijks leven. Deze specifieke Aartrijkse profetie verspreidde zich immers een paar dagen na de grote volksraadpleging (zie ook hoger). Loste de frustratie over het wanbeleid van het comité een paar dagen na de volksraadpleging zomaar op in het niets? Ik betwijfel het. Extra interessant is dat de machtige Aartrijkse boeren fel protesteerden en een volksraadpleging afdwongen, terwijl de Aartrijkse loonarbeiders gebruikmaakten van geruchten en beeldspraak. Het was infrapolitiek in de ware zin van het woord.

Er zijn nog andere redenen om de ‘middeleeuwse’ religiositeit wat te nuanceren. In het naoorlogse verslag van Pastoor Flour lezen we het volgende:

Iederen zondag bedevaart gedaan [naar de kapel van baron de Maere d’Aertrycke] onder geleide van de geestelijkheid. Duizenden en nog duizenden parochianen van allen stand, onderdoen en geslacht volgden den stoet al zingend en biddend. Dagelijks 1200 tot 1500 parochianen in de mis en [...] in de weke 700 tot 800 Heilige Communiën.⁶³⁷

Toch was het religieuze enthousiasme blijkbaar niet consequent, want in die beginperiode was er volgens Flour eveneens: ‘veel volk te kort in de missen om reden van de te grote vreeze’.⁶³⁸

Bizar dus dat mensen blijkbaar geen angst hadden om gezamenlijk een urenlange processie in de openlucht te houden maar wel om even in de kerk te zitten. Blijkbaar vonden ze het samenzijn belangrijker dan de ritus zelf. Dat collectief gedeelde momenten een religieus tintje kregen, wil niet per se zeggen dat religie het hele sociale leven overwoekerde.

Tijdens de bezetting werden in Aartrijke geen processies of kerkelijke stoeten gehouden, op aanraden van een Duitse commandant. Het was niet verboden, maar tussen de Belgische kerk en de veelal protestantse Duitse top bestond wel wat spanning.⁶³⁹ Zenuwachtige officieren waren ervoor beducht dat processies konden uitlopen in een patriottische mars. En dus werden leden van de clerus regelmatig afgedreigd. We herinneren ons dat De Puydt Flour een ‘benauwdens duts’ noemde; misschien kwam dat ook omdat de Aartrijkse pastoor blijkbaar niet meer de behoefte voelde om zijn kudde voor te gaan in de openbare ruimte.

De culturele weerslag van de bezetting was breder dan alleen het religieuze. De slachting van de Aartrijkse duiven lijkt voor ons een fait divers, maar werd een diepbeladen en symbolisch moment in de lokale oorlogsbeleving. Het leger was beducht voor *Spionagefahr* en dus moesten de beestjes eraan. Aartrijke had een duivenmelkersclub (voorzitter was niemand anders dan Jules De Puydt) die in 1910 meer dan 2000 duiven telde. Het is niet duidelijk of die duivenvereniging een highbrow- dan wel lowbrow-groepering was. Duivenspel en hanenspel lijken misschien wel erg volkse activiteiten, maar Jules De Puydt en zijn vrienden speelden wel eens voor flinke bedragen. Misschien berustte het succes van zulke verenigingen wel op de samenwerking tussen goeie en minder goeie Aartrijkenaars? Hoe dan ook was de reactie van De Puydt op de duivenslachting ongemeen scherp en emotioneel:

*Deze morgen, hier op de koer en al achter wel 1500 duiven de kop afgewrongen door de soldaten. Het was al hemel en bloed, echte moordery. Men is razend van colère, sommigen weenen erbij. Te Gistel, Ichtegem, Brugge, Thourout overal moeten of zijn ze reeds kapot. In Ichtegem hebben de soldaten 's nachts op de koten geweest en ze al de kop afgewrongen. O! Die barbaren, alles doen buigen voor hunne voeten [...] O! Die schoone Duitsche cultuur.*⁶⁴⁰

We betrappen De Puydt niet vaak op zulk bombast, maar als we hem mogen geloven lieten de mensen uit het dorp hun tranen de vrije loop. De vernietiging van onschuldige dieren en van een populair tijdverdrijf werd een symbool van alles wat de bezetting teweegbracht.

Foto 32. Niet overal in het Etappengebied werden duiven ter plaatse afgemaakt. Deze foto toont de Duitse duivengevangenis in Kortrijk rond 1915. Om te vermijden dat duiven berichten zouden overbrengen naar de vijand, vorderden de Duitsers daar alle duiven op – of zo laat deze propagandafoto toch uitschijnen. Stad Kortrijk, fotocollectie Broelmuseum.

Na de jarenlange bezetting met haar sombere, beknellende sfeer, zou men een uitbarsting van collectieve vreugde verwachten op het einde van de oorlog. Het grote enthousiasme bij de blijde intredes van koning Albert in 1918 en de spontane volksfeesten na de Tweede Wereldoorlog versterken die verwachting nog. Toch lag het allemaal wat complexer dan dat. Een dag na de zo lang bevochten wapenstilstand vond De Puydt dat er een wat rare sfeer in het dorp hing:

*Er zou hier onder de bevolking moeten eene uitbundige vreugde heerschen door dit feit, en nochtans is het niet zoo. De menschen zijn door de rasse opeenvolging van al deze groote gebeurtenissen gelijk uit hun lood geslagen [...].*⁶⁴¹

Of er in Aartrijke, net zoals in andere gemeentes, in 1919 wel een uitgebreid feest of een dankstoet werd gehouden om het einde van de oorlog te herdenken, weten we niet.

De brouwketels van de familie De Puydt

We hebben nu een duidelijk beeld van de oorlogsjaren in een landelijk dorp in het Etappengebied. De casus Aartrijke leert ons dat de toestand op het Belgische platteland heel wat kleurrijker was dan tot nu toe werd aangenomen. Apocalyptische voorspellingen gingen er samen met Duitse kerstfeestjes. Mensen zongen en maakten plezier. Massieve brouwketels verdwenen zonder sporen na te laten. De bezetting bracht echter ook gewelddadig opgeëiste dwangarbeid, massale armoede, plunderingen en giftige discussies, anonieme brieven en roddels.

De eerste conclusie is dat ook boerendorpen zich kenmerkten door een erg complexe sociale werkelijkheid. Het dagelijks leven in oorlogstijd zag er anders uit voor elke sociale groep. Boeren kampten met dalende landbouwproductiviteit en probeerden hun bedrijf te redden van de Duitse afpersingspolitiek. Landarbeiders werden door het tirannieke paspoortensysteem beperkt in hun mobiliteit. Zij konden niet terecht in de lokale economie: diefstal en arbeid in dienst van de bezetter brachten tijdelijk soelaas. Ook vrouwen, jongeren en bestuurslieden vochten hun eigen kleine oorlog uit op het platteland. Ze moesten zich met name verdedigen tegen de stigma's en beschuldigingen die ontstonden door de voedselschaarste. Duitse soldaten bleken ten slotte soms meer affiniteit te hebben met families zoals die van Julie Cattryse dan met hun oversten. Dat element is cruciaal om de aard van de bezetting te begrijpen.

Het tweede besluit is dat de lokale hulpverlening zich kenmerkte door passiviteit en ambiguïteit. Initiatieven werden stevast genomen door het Provinciale Comité voor Hulp en Voeding en zoals we hebben gezien, zelfs door de Duitsers. De leden van het lokale comité droegen verschillende petjes: opposant, bakker, gemeentepoliticus, landbouwer, kredietverstrekker...

Ook voor Jules De Puydt, van wie het leven in het voorwoord op zijn dagboek wordt beschreven als 'een sociale weldaad voor Aartrijke', was het comité aanvankelijk slechts een renderende bijkomstigheid. Hoewel de meerderheid van de dorpsbevolking verarmd en afhankelijk van de voedselhulp was, konden zij niet rekenen op een *sense of urgency* bij de plattelandselite. Integendeel, een onschuldig kerstfeestje op kosten van de kapitaalkrachtige burgerij leidde tot verzuurde reacties. Voor de landelijke burgerij in Aartrijke – voornamelijk melkveehouders – was professionele hulpverlening geen kwestie van leven en dood. Dat leverde schrijnende situaties op, maar het lag ook volledig in het verlengde van de vooroorlogse situatie.

De derde interessante bevinding is dat de casus Aartrijke de simpele tegenstelling tussen elite en massa ter discussie stelt. We zien een veel complexer spanningsveld, waarin sommige breuklijnen voor conflict zorgden en andere blijkbaar gemakkelijk gepacificeerd werden. Elites? Zowel Jules De Puydt, pastoor Flour, dokter Backeland en Frans Deceur maakten deel uit van de lokale elite, maar we zagen ook dat zij niet altijd in hetzelfde kamp zaten. Activisme? Het was in het moeilijk bereikbare Aartrijke niet relevant. Toch werd er in de nabijgelegen gemeentes Koekelare, Ichtegem en Eernegem wel Vlaams-nationalistische propaganda gemaakt. Alweer een indicatie van de relatieve geslotenheid in dit dorp: nieuwe onorthodoxe ideeën drongen er blijkbaar niet gemakkelijk door.⁶⁴²

Het reilen en zeilen van het lokale comité illustreert het best hoe veranderlijk de machtsposities waren. In Aartrijke moest het lokale comité een beperkte eigendomstransfer tussen boeren en loontrekkers verwezenlijken. Dat de voedselproducenten niet blij waren, spreekt vanzelf. Men zou kunnen verwachten dat de consumenten het comité door dik en dun zouden steunen, maar dat was niet zo.

In de proloog werd de nadruk gelegd op het Comité National (en op de lokale comités) als een nieuwe en niet te versmaden machtsfactor. De casus Aartrijke toont echter hoeveel moeite machtsopbouw en machtsbehoud vroegen. Het Aartrijkse comité was niet echt een disciplinerende kracht of een nieuwe oligarchie in het dorp. Het probeerde dat wel te zijn, maar werd – tegen de eigen verwachtingen in – al snel een doelwit voor de frustraties van de dorpelingen. Het slechte imago van het comité straalde zelfs af op de gemeenteraad. Dwangarbeid en de sluitingen van cafés – maatregelen van de bezetter

– versterkten het wantrouwen in de Belgische bestuurders. De comitéleden probeerden het tij te keren door een volksraadpleging, een verruiming van het ledenaantal en imagocampagnes (denk aan het plan om suikerbrood uit te delen voor de kermis). Het baatte weinig. Het arbeiderskind Julie Cattrysse maakte in haar uitgebreide getuigenissen weinig woorden vuil aan de lokale liefdadigheidspolitik, maar wat ze zegt getuigt van een totaal gebrek aan vertrouwen:

zie je wel dat ze er hadden [...], ze waren vóór ons gezegend [...] ze deden de bedeling als het uitkwam [...]

Wat dus aanvankelijk een gemakkelijke manier leek om prestige en gezag te consolideren, werd uiteindelijk een nachtmerrie op het vlak van public relations. Toen de Duitsers in 1917 het grondgebied van Aartrijke wilden verdelen in twee aparte Kommandanturen vonden ze zelfs geen vrijwilligers voor het voedselcomité van 'Aartrijke Zuid'. Dat is bijzonder opmerkelijk.⁶⁴³

Een erg reële breuklijn in Aartrijke die dan weer geen aanleiding gaf tot openlijk conflict, was die tussen loonarbeiders en boeren, of consumenten en producenten. Ook dat is opmerkelijk. De economische ongelijkheid werd in Aartrijke tot op zekere hoogte wel maatschappelijk aanvaard. Zelfs de ongelijke impact van de Duitse maatregelen zorgden niet voor een ontploffing. Neem nu de arbeidsopeisingen, die in Aartrijke vrij gewelddadig waren. Die troffen vooral de werkloze arbeiders in het dorp. Boerenzonen konden gemakkelijk een vrijstelling krijgen om in de hofstede te werken... of ze konden er één afkopen. Volgens kroniekschrijver Cyriel Vlamincx konden de boeren in het Etappengebied gemakkelijk honderden marken missen om hun kinderen vrij te kopen.⁶⁴⁴ Aan de andere kant werden kleine meisjes wel uit hun huizen gesleurd om te gaan werken en kregen ze er nog een paar klappen bij. Desondanks kwam er vanuit de arbeidersklasse in Aartrijke geen gemor tegen de boeren: boeren en arbeiders keerden zich integendeel gezamenlijk tegen het comité en het gemeentebestuur.

Niet overal bleven verarmde arbeiders zo mild voor hun boeren-buren. In de West-Vlaamse gemeente Deerlijk riepen anonieme vlugschriften de arbeiders op om in stoet naar de boeren te gaan, uit protest tegen de schaarste. Een groepje van vijftig mannen gaf daadwerkelijk gehoor aan die oproep en

de kwestie haalde de gemeenteraadszitting. Meer dan vijfhonderd werklozen verzamelden zich voor het stadhuis om hun eisen kracht bij te zetten, en uiteindelijk besloot het college zelfs deel te nemen aan die 'mars op de hofstedes'. In andere gevallen werden boerderijen in brand gestoken, besmeurd of geplunderd.⁶⁴⁵ Waarom kwam het in Aartrijke niet tot collectieve actie, behalve dan die twee vrouwen uit het Veld die blauwende boeren verklikten? Hoe kon de potentiële onvrede van die 30% hulpbehoevenden ingetoomd worden?

De gemeenschappelijke ervaring van Duitse tirannie speelde zeker een rol. Door samen te werken met hun smokkelende burens konden de loonarbeiders wat kruimels te pakken krijgen. Bovendien was solidariteit een belangrijke waarde in het arbeidersmilieu. Als die solidariteit zich soms zelfs uitstreckte tot de Duitse soldaten, dan zeker tot de Belgische boeren. Ook het feit dat er geen enkele vorm van arbeidersorganisatie was in Aartrijke, speelde mee. Het belangrijkste is misschien wel dat 'de consument' op dat ogenblik en op die plaats geen politieke categorie was.⁶⁴⁶ Er ging geen mobiliserende kracht van uit in Aartrijke. De oorlogsgeschiedenis van dit dorp helpt ons dus om het onderscheid tussen producenten en consumenten zelf te relativeren. De consument is een historische categorie in het bewustzijn. Of die categorie onder andere omstandigheden wel van belang werd, zullen we verderop ontdekken.

Een hongersnood wordt niet alleen veroorzaakt door voedselgebrek. In Aartrijke was er zelfs heel wat voedsel aanwezig, zoals de eerste naoorlogse veetelling bewijst. Honger lijden heeft volgens de econoom Amartya Sen dan ook meer te maken met een gebrek aan 'entitlements': hongerlijders hebben de macht niet om aanspraak te maken op het beschikbare voedsel.⁶⁴⁷ In Aartrijke bestonden geen opvattingen of pressiegroepen rond het 'recht' op voedsel voor iedereen. Wel waren er allerlei infrapolitieke, traditionele gewoontes zoals kiekendieverij. Zolang men af en toe eens een kip kon stelen bij de meer welgestelde dorpelingen, bleef de lont uit het kruitvat. Zelfs veldwachter Jonckheere wist dat.

Uiteindelijk werden de lokale voedselstromen niet alleen gestuurd door de bezetter, maar ook door de winsthonger. Op geen enkele manier werd het recht op winst tegengesproken; niet in naam van een waardig leven, niet in naam van het vaderland en niet namens de solidariteit onder dorpelingen.

En toch. Er waren misschien geen vlugschriften of brandstichtingen, maar Jules De Puydt werd wel het slachtoffer van aanhoudende anonieme roddels.

Er waren bizarre voorspellingen over het einde der tijden, en het delen van brood. Julie Cattrysse vertelde smakelijk hoe (een van de drie) oorlogsbuurgemeesters van Aatrijke aan de graten van een ordinaire haring wilde likken. Met andere woorden: we hebben het *hidden transcript*, dat subtiel de spot drijft met diegenen die het beter hadden, gevonden. Laten we daarom terugkeren naar de brouwketels van Jules De Puydt.

Herinneringen zijn vaak geconstrueerd op een manier die de klassentegengestellingen verraden. Zo bleek ten overvloede dat voedselhulp in de naoorlogse herinnering geassocieerd werd met Amerikaanse weldoeners en niet met Belgische comitésleden. En ook de anekdote over de ketels van brouwerij De Leeuw is interessant. Die waren zo groot dat ze wel weggehaald moesten worden door een gat in de gevel van de brouwerij te slaan. De ketels waren verdwenen, maar het gat in de muur werd nooit gevonden. In het dagboek van Jules De Puydt vinden we misleidende informatie. En de dorpingen hadden zo hun eigen versie. Het probleem van de brouwketels kan illustreren hoe complex herinneringscultuur is.

Waarom beweren verschillende mensen, onder wie de uitbater van een *café*, bijna honderd jaar later nog dat de brouwerszonen hun ketels uit de klauwen van de Duitsers konden houden, terwijl daar geen enkel materieel bewijs voor is? Dat zelfs de nakomelingen van de familie – die geregeld oorlogsverhalen te horen kregen – deze versie van het verhaal niet kennen, bewijst al dat het buiten de familiekring is ontstaan. Is het een populaire sneer?

Enerzijds lijkt dit het zoveelste schelmenverhaal over twee slimme kerels die de bezetter boycotten. Anderzijds geeft het uiting aan het besef dat ‘de hoge heren’ altijd ontsnapten aan Duitse regelneerij, terwijl anderen dat niet konden. Het verhaal heeft zelfs iets potsierlijks. Kunnen wij ons twee fatsoenlijke zakenmannen voorstellen die ’s nachts hun reusachtige ketels zouden verslepen en vervolgens putten graven om ze erin te stoppen? Die vervolgens een stevige schadevergoeding krijgen voor die ketels? De zogenaamde ‘ware toedracht’ van dit ketelverhaal zorgde ongetwijfeld voor heel wat gelach in het *café* – vandaar misschien dat het een eeuw later nog bekend was bij een *café*-uitbater in Aatrijke. De alternatieve versie gaat in tegen De Puydts verhaal over schade aan de brouwerij, en drukt ongeloof uit. De offers werden niet gelijk gedeeld – en de mensen wisten dat. Al het koper weg bij Evarist en Jules De Puydt? Geloof dat en drink pompwater.

GENT. DE STRAATPOLITIEK VAN ARBEIDERSVROUWEN

Een stad is een plaats waar de meerderheid van de bevolking niet meer in de landbouw werkt. Per definitie is de stad een goede plaats om de impact van de honger in 14-18 te begrijpen. In de meeste grote steden ontstond tijdens de bezetting een verfijnd en wijdvertakt netwerk voor hulpverlening. Het was bij wijze van spreken geleden van de middeleeuwen dat steden nog zo’n grote macht kregen over de lokale economie. Zo drukten verschillende lokale besturen noodgeld, dat alleen geldig was op het eigen grondgebied. Gent, als hoofdstad van het zwaar getroffen *Etappengebied*, is daar geen uitzondering op. Toch weten we over de stedelijke bevolking – en dan vooral over de zwaarst getroffen groepen – eigenlijk niet zoveel. Hun dagelijks leven is vooral beschreven in het (clichématige) taalgebruik van de burgerij. ‘De’ bevolking had honger en werd van de bedelstaf gered. Stadsgeschiedenis in oorlogstijd verwordt dan al snel tot een catalogus van alle mogelijke hulpinitiatieven. Maar valt er nog iets meer te zeggen?

Naast interesse voor de ‘agency’ van zwakkere sociale groepen, zijn er nog andere redenen om de oorlogsgeschiedenis van Gent te herschrijven. Zoals we al zagen, was het ‘Gentse’ systeem van Louis Varlez een vernieuwend alternatief voor de traditionele sociale politiek, en speelde Varlez ook een essentiële rol in het ontstaan van een nationale werkloosheidsuitkering. Dat alles kunnen we niet los zien van de oorlogsomstandigheden in Varlez’ thuisstad. Ook was er in Gent een sterk georganiseerde arbeidersbeweging, met vakbonden, eigen coöperatieve winkels, het populaire dagblad *Vooruit* en sinds 1913 zelfs een eigen bank; de Bank van de Arbeid. Het was een heel andere wereld dan diegene die de kleine Julie Cattrysse op ’t Veld kende. Hier konden elites niet alleen experimenteren met sociale politiek, maar ook rekenen op stevig weerwerk van de volksmassa’s. Kregen conflicten tussen hulpverleners en hulpbehoevenden in oorlogstijd hier een andere dimensie dan op het platteland? Wat was de politieke weerklank van de grote honger in de stad?

Over Gent als bezette stad bestaan al een aantal informatiebronnen. Het dagboek van de Gentse schrijfster Virginie Loveling is zelfs een van de bekendste oorlogsdagboeken uit de Eerste Wereldoorlog.⁶⁴⁸ Voor historica Sophie De Schaepdrijver is Lovelings dagboek een van die zeldzame bronnen waarin de maatschappelijke complexiteit van de Eerste Wereldoorlog wordt doorgrond én aanvaard. Het is een sfeerbeeld dat volgens De Schaepdrijver maar kon ontstaan dankzij de complexe, gelaagde en altijd wisselende ervaringen die het leven in de stad nu eenmaal meebrengt.⁶⁴⁹

En toch hebben we nog altijd behoefte aan een alternatieve oorlogsgeschiedenis van de stad: een die vertrekt vanuit de straat zelf. De stad is echter groot, gedifferentieerd en vaak anoniem. We beschikken niet over één dagboekschrijver die, zoals Jules De Puydt, in het centrum van de macht stond en de dorpingen met naam en toenaam kende. De beschikbare informatie is versnipperd en gefragmenteerd. Loveling schreef wel degelijk over het dagelijks leven – en wel in een prachtig en contrastrijk proza. Zij was echter een hoogopgeleide dame van goede stand, die leefde van haar pen en een huis had in een rustige straat bij het Citadelpark. Hoe anders was de ervaring van de vele arbeidervrouwen in de rumoerige volkswijken. Het zou interessant zijn om hun stem te horen, eerder dan de woorden die Loveling hen in de mond legt.

Wie daarin geïnteresseerd is, krijgt de bronnen niet cadeau. Publieke archieven zoals die van burgemeester, politie, provincie, het Gewestelijk Comité voor Groot-Gent of de centrale instellingen van het Comité National zelf, leverden slechts heel weinig informatie op.⁶⁵⁰ Ook private archieven, pers, dagboekschrijvers en parochiepriesters gaven soms niet meer dan een paar zinnen prijs.⁶⁵¹ De gewone mensen zelf lieten nauwelijks bronnen achter: geen tijd, geen interesse, of gewoon uit onvermogen om meer te kunnen spellen dan de eigen naam...

Deze oorlogsepisode is dan ook geen breed opgevat chronologisch verhaal. Uit de proloog kwam de lezer immers al meer te weten over de hoogtepunten en laagtepunten van het Comité National, en over de situatie in het Etappen-gebied in het algemeen. Eerder dan te focussen op alles wat de stad Gent in die roerige jaren moest meemaken, kies ik voor een bescheiden oorlogsverslag over het jaar 1916. Dat jaar was een kantelpunt in de bezetting, wat alles te maken had met de honger, de sociale politiek en het protest. Ook in de oudere ge-

schiedenisboeken werd de tweede helft van de bezetting gezien als een aparte fase. De grootschalige arbeidsopeisingen die in het najaar van 1916 begonnen en Gent uitzonderlijk hard troffen, waren terecht een ijkpunt. In de woorden van Jozef Volckaert, een metaalarbeider uit het Gentse:

In het begin werden de burgers nogal gerust gelaten. De Duitsers namen strenge maatregelen zoals het verbieden van alle samenscholingen [...] maar daar bleef het bij [...]. Ge kunt wel denken dat er veel armoe geleden werd en men moest leven van de steun die zeer klein was. Alles was gerantsoeneerd. Ge moet niet vragen of er honger geleden werd, maar het was toch draaglijk doordat men ons nogal gerust liet. Dat duurde zo tot in 1916. Toen begon men de mensen te dwingen om voor de vijand te werken [...]. In alle huizen waar werkmensen woonden kwam men 's nachts de mensen uit hun bed halen en men stompte en sloeg hen. Er was een gewezen en gesnik van vrouwen en kinderen, maar zij moesten zwijgen of ze kregen ook slagen [...]. De mannen werden opgesloten in de Grasfabriek [...] waaruit ze niet konden ontsnappen. Er waren er die toch de moed hadden om tegen hun makkers te zeggen: 'Mannen, niet werken voor de vijand he', [...] en men begon te zingen: 'Zij zullen hem niet temmen, de fiere Vlaamse leeuw', maar zij zouden weldra ondervinden dat men hem wel kon temmen.'⁶⁵²

Maar sommige elementen uit de oorlogsbeleving van de arbeiders zijn sneller in de vergetelheid geraakt dan andere. Terwijl er (terecht en eigenlijk nog niet voldoende) is gefocust op het slachtofferschap van opgeëiste arbeiders, kan men ook kijken naar de strategieën van de vrouwelijke arbeidersbevolking. Vanuit die bril ziet de bezetting er alweer helemaal anders uit. In juni van het jaar 1916 hadden enkele vrouwen uit de arbeiderswijken het compleet gehad met de liefdadigheidspolitiek. Dat lieten ze ook duidelijk merken in een roerige protestactie. De reconstructie van hun ervaringen en leefomgeving is een aanvulling op de meer klassieke kronieken over de bezette stad.⁶⁵³

Deze episode valt uiteen in drie delen. Het eerste deel belicht de voorgeschiedenis van de protesten. Al vanaf het prille begin leek de hongerende bevolking een tikkende tijdbom. Er werd hulp georganiseerd, maar voorts zien we ook een aantal interessante fenomenen die balanceerden tussen protest en criminaliteit. De arbeiderspers speelde in op de bestaande spanningen, wat voor een pittige cocktail zorgde. Het tweede deel gaat dieper in op het protest

zelf en het specifieke sociale milieu waarin het protest ontstond. Het laatste deel belicht de situatie na het protest: de totale wanhoop ten gevolge van de arbeidsopeisingen, maar ook de blijvende moeizame onderhandelingen met de hulpverleners.

Een tikkende tijdbom

Plunderingen, politie en de merkwaardige evolutie van diefstal

Wie spreekt over protestacties, moet ook spreken over ordehandhaving. In veel oorlogsgeschiedenissen lijkt het alsof het Duitse leger de volledige bevolking onder de knoet hield – waardoor alle vragen over Belgische politie en Belgische criminaliteit meteen ook naar de achtergrond verdwijnen. De situatie in Gent illustreert echter hoe het voedseltekort de spanningen op de spits dreef.

Zo werden al in augustus 1914 drie avonden lang Duitse warenhuizen en hotels geplunderd. Dat was zeker geen uniek Gents fenomeen.⁶⁵⁴ Oorlogspropaganda, authentieke verontwaardiging en hebzucht veroorzaakten ook in Brussel en Antwerpen relletjes. Het zorgde voor een heel andere sfeer dan op het platteland. Heel wat politieagenten waren gemobiliseerd in het leger, met als gevolg dat burgerwacht en brandweer het verzwakte Gentse korps moesten assisteren.⁶⁵⁵ Dat was met vrij weinig succes. Troepjes gewapende Gentenaars hadden het drie nachten lang voor het zeggen in de stad. De beschadigde en verbrande huizen waren een blijvende herinnering aan die tijdelijke anarchie: er was tot 40 000 frank schade.⁶⁵⁶ Voor de Gentenaar Gustaaf D'hondt, waarnemend voorzitter van het Algemeen Kunstverbond van Vlaanderen en auteur van een boekje over de bezette stad, was het een daad van het gepeupel.

Nauwelijks een maand later naderden de Duitse troepen Gent en moest het Belgische leger zich terugtrekken naar Antwerpen. Opnieuw maakte de bevolking gebruik van dit machtsvacuüm, maar dit keer niet vanuit opgezweepte vaderlandsliefde. De verlaten kazernes en de militaire bakkerij aan de Kantienberg werden bestormd en geplunderd, en in de chique woonwijken werden verzegelde burgermanshuizen opengebroken. Waren de Gentenaars elke maat van beschaving verloren? Zo simpel was het niet.

Tijdens augustus en september was de Gentse burgerij – zoals overal – meteen beginnen te hamsteren. De prijzen stegen en de arbeidersbevolking kon het beschikbare voedsel niet meer kopen. September 1914 was het ideale mo-

ment om de scores te vereffen. Volgens Gustaaf D'hondt moest de Gentse burgerij zich als arbeider of werkvrouw verkleden om niet beroofd te worden. Diezelfde Gustaaf D'hondt noemde deze plunderingen trouwens niet langer een daad van het gepeupel, maar sprak over acties van 'de volksmassa's'. Het jaar daarop organiseerde hij een tombola voor de behoeftigen.⁶⁵⁷ Hoewel ook in Aantrijkse plunderingen plaatsvonden, was er toch een verschil in gradatie. Terwijl de Aantrijkse elites vooral de toekomstige participatie van Belgen aan Duitse plunderingen vreesde, zag de Gentse elite hoe zelfs militaire bakkerijen vakkundig geleegd werden – en dat slechts na enkele weken oorlog.

Wie dacht dat alle Belgen zich bij de eerste confrontatie met de Duitsers angstig terugtrokken, vergist zich. Terwijl de Gentse burgemeester Emile Braun in Oordegem onderhandelde met bevelhebber Böhm om zijn stad te sparen, reed de Amerikaanse consul Van Hee toevallig naar Gentbrugge.⁶⁵⁸ Hij kwam er twee Duitse soldaten tegen die duizend liter in beslag genomen benzine vervoerden. De reactie van de bevolking liet weinig aan de verbeelding over:

Een grote troep had zich rond hen verzameld en de situatie werd onrustwekkend. De massa werd groter, en één man begon te gesticuleren en zei onder andere: 'Laten we die twee zwijnen afmaken.'

Van Hee nam zelf de Duitse soldaten onder zijn bescherming en reed met hen weg, hoewel de menigte hen tot in Melle probeerde te blokkeren.⁶⁵⁹ Zowel de Gentse studenten als de stadsbewoners werden in niet mis te verstane bewoordingen aangemaand tot kalmte en discipline. Blijkbaar was dat nodig. Hier en daar voerden arbeiders hun werkloze, dronken kameraden af als ze de Duitsers dreigden aan te vallen; burgemeesters brachten een algemene cafésluiting ter sprake.⁶⁶⁰

De chaotische omstandigheden vereisten een krachtadig ingrijpen. De dekenijen (buurtorganisaties) mobiliseerden vijftienhonderd burgers voor de nachtwacht. De nog resterende negentig 'echte' politieagenten van de stad Gent kregen eind september honderdvijfentwintig voorlopige hulpagenten als collega's. Waarschijnlijk was men niet te kieskeurig. De hulpagenten werden gerekruteerd uit de bevolking die ze later in toom moesten houden.⁶⁶¹ Ze kregen geen volledig uniform maar alleen een pet. Daarom werden ze door de

bevolking spottend ‘klakagenten’ genoemd.⁶⁶² De klakagenten werd geregeld samenwerking met de Duitsers verweten. Het is niet helemaal duidelijk waar de populaire rancune ten opzichte van die ‘klakagenten’ vandaan kwam. Het feit dat ze niet naar het front gingen (of mochten) gaf hen misschien de reputatie van lafaards of halve mannen. Of misschien nam men hen hun snelle promotie onder Duits bewind kwalijk.

Ondertussen vielen de textielindustrie, de metaalnijverheid en de bouwsector een na een stil in Gent. Na één oorlogsjaar had meer dan de helft van alle gezinnen in Groot-Gent (Gent, Ledeberg, Sint-Amandsberg en Gentbrugge) geen kostwinner meer.⁶⁶³ De massale werkloosheid ontwrichtte de hele stad. Uiteindelijk waren drie op de vier Gentse arbeiders tijdens de bezetting tijdelijk of definitief werkloos. De vrouwen werden het zwaarst getroffen.⁶⁶⁴

We zouden kunnen vermoeden dat het aantal diefstallen uit overlevingsdrang steeg, net als in Aartrijke. De – erg lijvige – politieregisters vermelden inderdaad dag na dag welke diefstallen aangegeven werden in Gent, en doen dan ook erg hard denken aan het dagboek van Jules De Puydt.⁶⁶⁵ Desondanks spreken de officiële misdaadstatistieken zo’n stijging tegen.

Tabel 8. Aantal processen-verbaal opgesteld in Gent in 1913 en in 1916

Type delict	1913	1916	Toename in procent
Verwondingen en slagen	1231	638	-48%
Braak	146	65	-55%
Opstand, slagen, smaad aan de politie	510	326	-36%
Poging tot diefstal	90	87	-3%
Gewone diefstal	1306	910	-30%
Diefstal (verzwarende omstandigheden)	240	233	-3%
Vervalsing van etenswaren	66	18	-73%
Stelen van hout en stroperij	31	66	113%
Bedelarij door kinderen	5	21	320%
Beerruimen	4	212	5200%
Abortus	8	11	38%

Bron: Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent, 1913 en 1916.

Misschien illustreren de cijfers alleen maar dat de politie minder aandacht had voor diefstal? Dat argument gaat niet helemaal op: het aantal aanhoudingen steeg tijdens de oorlog en tegen 1916 was het politiekorps weer even groot als in 1913. Bovendien was 1916 het begin van een strenger bezettingsregime.⁶⁶⁶ In het algemeen zorgde de bezetting net voor meer aandacht voor diefstal.⁶⁶⁷ En wat met de overweldigende stijging van diefstallen van mest, hout en gestroopt wild?

De daling in de categorie ‘vervalsing van etenswaren’ lijkt dan weer wél tegenstrijdig met de realiteit. In 1916 werd zelfs een officieel stedelijk controleagentschap voor etenswaren opgericht. Algauw bleek dat alle in Gent beschikbare melk aangelengd was en dat er bouillon circuleerde die bestond uit puur keukenzout. Het agentschap verdronk in het werk. In de krant *Vooruit* verschenen berichten over gezinnen die stierven na de consumptie van boter en rijstpap.⁶⁶⁸

Als we de officiële tellingen dus mogen geloven, steeg het aantal diefstallen merkwaardig genoeg niet in Gent. Het kan natuurlijk zijn dat de diefstallen verhoudingsgewijs hoe dan ook hoger lagen in de stad dan op het platteland, waardoor een stijging of een daling niet zoveel verschil meer maakt.⁶⁶⁹ Maar misschien zijn we hier wel op een belangrijk verschil tussen de politiek erg gepolariseerde grote stad en het dorp waar politiek schijnbaar niet bestond gestoten. De Gentse armen zaten minder dicht bij de bron dan de Aartrijkenaars in hun boerengemeente. Dat verkleinde de kans op gemakkelijke diefstal. In de arbeiderswijken – die door parken en brede lanen gescheiden werden van de betere straten – was iedereen even arm. Wie iets stal van de burens, zou niet lang op solidariteit van de wijk kunnen rekenen.

Tabel 8 toont ook dat grote criminaliteit zoals banditisme en diefstal met verzwarende omstandigheden op ongeveer hetzelfde niveau bleef, maar ondertussen steeg het aantal bedelende kinderen op straat met liefst 320 procent. Met andere woorden, de gewelddadige verovering van consumptiegoederen was slechts het topje de ijsberg. Belangrijker was de stijging van bescheiden maatregelen om de koopkracht te redden: wat hout gaan sprokkelen waar het niet mocht, of de kinderen laten bedelen.

Een verzuilde en gepolitiseerde hulpverlening

De hulpverlening in Aartrijke was erg wisselvallig en amateuristisch. Het lokale comité probeerde de consensus binnen het dorp te vertegenwoordigen, desnoods door criticasters een zitje aan te bieden. De facto lag alles in handen van een beperkte groep. Een heel ander verhaal zien we in de grote stad. Daar waren de hulporganisaties pluralistisch – of, vanuit het perspectief van de hulpbehoevenden, versnipperd.

Niet elke burger(vrouw) met liefdadige ambities sloot zich meteen aan bij het Comité National. Heel wat Gentenaars toerden hun netwerk om tot een aparte, hulpverlenende organisatie. Zo'n organisatie deed dan op haar beurt een beroep op de subsidiepotjes van het Comité National. Toch aanvaardde het Comité National ook giften, dus de geldstromen hadden ook in een andere richting kunnen lopen. Francqui had altijd al gepleit voor centralisatie en sturing vanuit Brussel.⁶⁷⁰ Andere provinciale elites konden niet in verspreide slagorde gaan onderhandelen met de Duitsers en de Amerikanen: die taak kwam toe aan het Comité National. Waarom was efficiëntie dan geen doorslaggevend argument zodra voedsel en financiële middelen waren binnengehaald?

De lokale hulpverlening was een veelkoppig monster omdat dat nu eenmaal functioneel was voor de toenmalige samenleving. Elke politiek-ideologische strekking wilde meedoen. De hulpverlening in het bezette land werd zo een onverwacht voorbeeld van de typisch Belgische gesubsidieerde vrijheid. Liefdadigheid beoefenen was een verzuilde activiteit met een duidelijke politieke lading. Het voorbeeld van de totaal onbekend gebleven liberale maaltijdorganisatie de Blauwe Vlag in Gent zegt genoeg.⁶⁷¹ Het Algemeen Nederlandsch Verbond (een activistische organisatie) begon in september 1915 met Volksopbeuring. Dit activistisch alternatief werd in de stad op alle mogelijke manieren door de Franstalige burgerij bekampt, maar was niet compleet onsuccesvol.⁶⁷²

In Gent waren er eigenlijk twee dominante spelers. De eerste was het rood-blauwe stadsbestuur, onder leiding van de liberale burgemeester Emile Braun en de socialistische voorman Edward Anseele. Er werden dure tewerkstellingsprojecten opgezet, 37 soepkeukens opgericht en de stad rantsoeneerde steeds meer basisproducten. Bovendien ging het gemeentebestuur leningen aan om onder andere de vakbonden en de ziekenfondsen van het faillissement te redden. Het Gentse Werk van de Melkdruppel bood maaltijden, medische

zorg en lessen in kinderopvang aan voor de arbeidersvrouwen en hun kinderen. Het is onduidelijk of het een stedelijke organisatie was, dan wel een door stad en Comité National gesubsidieerd werk in handen van mevrouw Emile Braun.

De katholieke oppositie steunde deze initiatieven in ruil voor een zitje in de stedelijke hulpcomités, maar ze bleef fel oppositie voeren en beschuldigde het stadsbestuur van woekerhandel en geldverspilling. Vooral de Belgische Werkliedenpartij (BWP) zat geklemd tussen de katholieke oppositie en de eigen achterban. Die achterban eiste uiteraard altijd gullere sociale voorzieningen. Het moet echter gezegd worden dat het stadsbestuur zich, meer dan de andere spelers, concentreerde op de noden van de arbeiders.⁶⁷³

Foto 33. Kasseileggers op het einde van de negentiende eeuw aan het werk op het kruispunt van de Vlaanderenstraat en de Brabantdam in Gent. Tijdens de oorlog werden er verschillende openbare werken uitgevoerd om werklozen te ondersteunen. Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, [2004-247-019].

De tweede speler was het Gewestelijk Comité voor Groot-Gent, een afdeling van het Comité National. Zij profileerde zich vooral met dertig Amerikaanse winkels – met in het Gentse zo'n zestigduizend betalende klanten – en met werkloosheidsuitkeringen.⁶⁷⁴ Die uitkeringen waren er dus gekomen

op aansturen van Louis Varlez, maar in tegenstelling tot wat Varlez bepleitte, werden ze in Gent vooral bedeed in warenbonnen. Het Gentse stedelijke Werkloosheidsfonds daarentegen, bleef een supplementair bedrag uitbetalen in Gent: Varlez wilde de oude liefdadigheidspolitik het koste wat het kost vermijden.⁶⁷⁵

Ook in de Amerikaanse winkels liep niet alles op rolletjes. Op een en dezelfde dag hoorde Virginie Loveling enkele burgervrouwen de loftrumpet steken over de Amerikaanse producten, en enkele arbeidsters mopperen over 'spek te slecht voor een hond' en 'smerige, stinkende haringen'.⁶⁷⁶ Er verschenen verder klachtenbrieven in *Vooruit* over de te hoge prijzen en de slechte bediening: niet alle geranten zouden even voorkomend zijn geweest ten opzichte van hun klanten. Het stadsbestuur erkende die klachten zelfs en ging in het voorjaar van 1916 over tot de oprichting van eigen stedelijke magazijnen, 'om het Comité National via concurrentie te dwingen tot meer efficiëntie en goedkopere prijzen'.⁶⁷⁷

Het Gewestelijk Comité voor Groot-Gent was vooral een katholiek bastion, en zeker geen laboratorium voor samenwerking tussen verschillende ideologieën. Pas in het midden van 1918 werden, na veel polemiek in het dagblad *Vooruit*, twee socialisten opgenomen, onder wie Karel Hannick. Voor Hannick, een oudgediende vakbondsmilitant van het eerste uur, was het echter een 'kiesch' (of vies) mandaat. Volgens hem kon de organisatie het altijd zo draaien dat hij 'in een moeilijk parket kwam tegenover de partij'.⁶⁷⁸

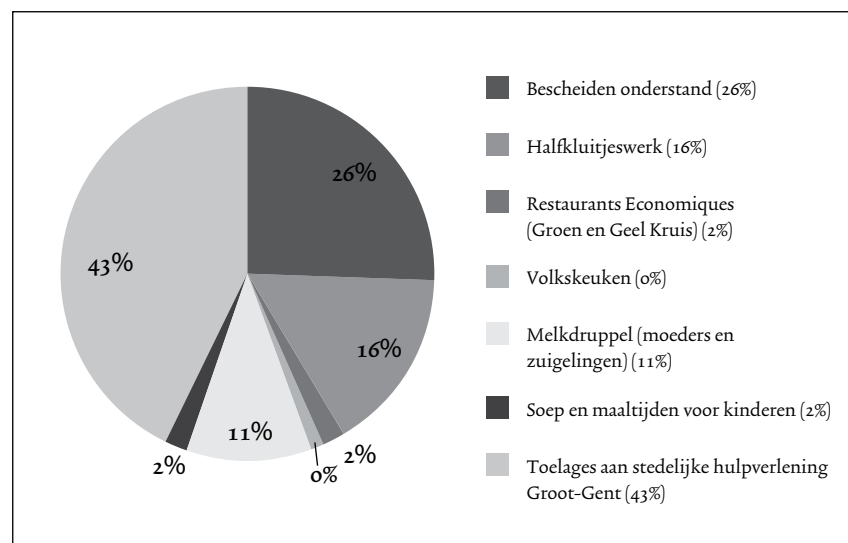
Het Gewestelijk Comité voor Groot-Gent subsidieerde voorts allerlei kleinere private initiatieven. Zo voorzag het Werk der Goedkope Eetmaaltijden ongeveer 17% van alle Gentenaars van kant-en-klare maaltijden voor 35 cent per keer.⁶⁷⁹ Ook lezen we in het dagboek van oud-schepen Marc Baertsoen dat er vanuit het comité broodleveringen waren voor horecahouders, 'en rapport avec l'importance de leur clientèle régulière'.⁶⁸⁰ Zakenreizigers, die niet op de slechte postverbindingen konden rekenen om te vergaderen, moesten toch nog een zakenlunch kunnen gebruiken? Het was dan april 1916, de hitte sloeg toe en toen het Gentse stadsbestuur in de Hollandse grensstreek brood bestelde, kwam het in Gent aan als bollen schimmel. De klachten waren 'talrijk en onstuimig', maar toch smeekten enkele Gentse arbeidstersvrouwen het college om alsnog de broodresten uit te delen, omdat 'hun kinderen anders niets te eten hadden'.⁶⁸¹

Foto 34. Een man en een vrouw doorzoeken het groenteafval van de Brusselse Spijshuizen, waar de burgerij goedkope maaltijden kon ophalen. Volgens het onderschrift werd het afval opgehaald voor de dieren, onder het motto 'niets gaat verloren'. Uit *L'Événement Illustré*. Revue hebdomadaire, documentaire, artistique et littéraire, 1917.

Men zou dan ook kunnen argumenteren dat de hulp van het Comité eigenlijk naar de meest noodlijdenden moest gaan, en niet naar zakenrestaurants of maaltijdorganisaties voor de betere groepen. Het is bovendien interessant dat gratis voedseluitdeling (soep, brood) op kosten van het stadsbestuur gebeurde, terwijl de betaalde catering voor de burgerij gesubsidieerd werd door het comité. Verlieslatende initiatieven voor de arbeiders werden gecollectiveerd, maar de organisatoren van meer *high brow* initiatieven, zoals het Werk voor Goedkope Eetmalen, moesten geen schulden maken en kregen toch subsidies. Als we het jaarverslag van 1916 mogen geloven, werden de fondsen van het Gewestelijk Comité voor Groot-Gent nog relatief eerlijk verdeeld tussen de verschillende doelgroepen: zo ging 43% van het budget naar de stedelijke hulpverlening (onder leiding van Braun en Anseele). Toch moet opgemerkt worden dat het verslag geen vermelding maakt van de broodleveringen aan restaurants, hoewel iemand als Baertsoen daar wel weet van had. In de Aartrijkse episode bleek al dat cijfermateriaal niet altijd erg betrouwbaar of veelzeggend was.

Grafiek 10. Regelmatig terugkerende wekelijkse toelagen door het Gewestelijk Comité voor Groot-Gent aan verschillende liefdadigheidswerken, 1916

Bron: Verslag van het Provinciaal Komitee van Oost-Vlaanderen 1916.

Gecensureerd maar weerspellig: de rol van de Gentse pers

Naarmate de materiële toestand in Gent verslechterde, steeg de onvrede bij het volk. Niet per se de verarming of de hongersnood, maar wel de efficiëntieproblemen binnen de hulpverlening wogen het zwaarst voor de arbeidersgezinnen. Velen kenden het verschil niet tussen de voedingssteun en de werkloosheidsuitkering, die in lettercodes werden benoemd. Naast klasse A en B waren er ook nog speciale voorzieningen tot en met F – die later overigens hernoemd werden. De voedselverdeling wisselde bovendien te vaak van tijdstip of plaats. Een paar uur vroeger aan een rantsoeneringspunt staan maakte soms het verschil tussen een volle en een lege maag.⁶⁸²

In de aanloop naar juni 1916 beaamden zelfs officiële instanties de volkse klachten. De stad richtte eigen gemeentelijke magazijnen op. Zelfs de inspecteurs van de dienst werkloosheidsuitkering van het Gewestelijk Comité voor Groot-Gent zagen door de bomen het bos niet meer en schreven aan hun diensthoofd:

De voortdurende en tegenstrijdige veranderingen in het reglement plaatsen de inspecteurs in een zeer moeilijke positie. We willen u vooral laten weten dat wij zeer ontdoerd zijn: door de chaos verliezen wij het geloof in de rechtvaardigheid en billijkheid van het reglement...⁶⁸³

De inspecteurs somden meerdere voorbeelden op uit de praktijk. Zo mochten in sommige gevallen de gezinsinkomsten op een ingewikkelde manier verminderd in rekening worden gebracht, wat uiteindelijk de niet-werklozen bevoordeelde. Half-werklozen hadden volgens deze nieuwe regel plots geen recht meer op financiële hulp. Het was volgens de inspecteurs de wereld op zijn kop.⁶⁸⁴ Deze interne klachtenbrief zou eigenlijk in het archief van het Comité National moeten zitten, maar werd blijkbaar uit de context gehaald. Ik vond het document in een verdwaald bundeltje in het provinciaal archief van Oost-Vlaanderen. De brief was getekend 6 mei 1916: met andere woorden ongeveer een maand voor het uitbreken van protest.

Ook de zwarte markt verergerde de problemen. Op de dag van de eerste protestmanifestatie schreef Marc Baertsoen in zijn dagboek dat de Gentse slagers hun vlees achterhielden en het aan enorme prijzen doorverkochten aan een paar bevoordeelde klanten.⁶⁸⁵ Vlees was rond de zomer inderdaad het zoveelste probleemgeval geworden. Het stadsbestuur besloot dat de markt zodanig ontregeld was dat ze overging tot rantsoenering. Gentenaars hadden voortaan recht op 150 gram per week per persoon.⁶⁸⁶ Nog erger dan zo'n klein stukje vlees te krijgen was het echter om dat vlees niet eens te zien of te proeven. Want de stedelijke soepeters kregen hun portie rechtstreeks in de soep, waarvan algemeen geklaagd werd dat het een onsmakelijk brouwsel was.⁶⁸⁷ Wie alleen in de soepkeukens eten kon halen, voelde zich, nog meer dan andere groepen, tekortgedaan.

Als klap op de vuurpijl liep in juni 1916 het grootste stedelijke tewerkstellingsproject op zijn laatste benen: het (handmatig) graven van een nieuw schipdok of 'darse'. Die duizenden 'darsewerkers' stonden nu op het punt om hun inkomen te verliezen. Schepen Edward Anseele liet affiches uitplakken om de onrust bij de 'darsewerkers' te sussen.⁶⁸⁸ Zelfs de Duitse bezetter, die zich normaal gezien niet bemoeide met het Belgische burgerleed, rook het gevaar. Op 17 mei 1916 verbood het militaire bestuur de uitvoer van voedingsmiddelen uit de stad, om de stedelijke rantsoenering niet nog verder in gevaar te brengen.⁶⁸⁹

De pers speelde zeker een rol in dit steeds hoger oplopende spanningsveld. Het socialistische dagblad *Vooruit* was een van de weinige ‘ongecensureerde’ bladen die nog verscheen – al was er wel degelijk sprake van censuur, bijvoorbeeld inzake militaire verslaggeving. Het blad werd al snel een doorgeefluik voor allerlei klachten van onderuit – al ging het zeker niet om pure schandaaljournalistiek. Klachten werden maar met een zekere *sérieux* behandeld als ze schriftelijk afgegeven werden. *Vooruit* verdedigde de hulpverleners ook regelmatig, door lezers te informeren over de praktische problemen, en op te roepen tot geduld. Grote baas Edward Anseele was tenslotte ook lid van het provinciale comité van Oost-Vlaanderen... Als partijblad vertolkte *Vooruit* natuurlijk de standpunten van Belgische Werkliedenpartij, maar als volksblad publiceerde het klachtenbrieven uit het hele Etappengebied. De nuchtere en soms ontluisterende berichtgeving in *Vooruit* zegt alvast meer over de oorlogsbeleving van de arbeiders dan de oorlogsdagboeken van lokale notabelen.

In Gent was er bovendien een alternatieve spreekbuis voor de alledaagse frustraties. Pol De Witte was een zoon van Gentse textielarbeiders en een actief socialistisch partijlid van het eerste uur. Hij schreef een boek over de coöperatieve beweging, maar raakte teleurgesteld over het strikte leiderschap van Edward Anseele. De Witte emigreerde zelfs kortstondig naar de Verenigde Staten, waar hij een egalitaire gemeenschap uit de grond probeerde te stampen. Het werd een mislukking en hij keerde terug naar België. Tijdens de Eerste Oorlog was Pol De Witte terug in Gent en werkte hij als eindredacteur van het blad *De Waarheid*, een klein krantje dat hij zelf had opgericht. Deze ‘radicale’ krant gaf niet alleen speculanten maar ook comitéleden en de Belgische Werkliedenpartij regelmatig een veeg uit de pan. Tot zijn eigen verbazing merkte De Witte dat zijn blad vooral van de Gentse vrouwen ‘veel complimenten kreeg’.⁶⁹⁰

In principe zouden de Duitsers, die het politieke gewicht van het Comité National vreesden, graag meegewerkt hebben aan de voortdurende aanvallen op de hulpverlening. De activistische pers is daar een bewijs van. Op kritieke momenten, zoals het voorjaar van 1916, nam echter ook de gewiekste Politische Abteilung gas terug. Op verzoek van het Comité National, de Belgische Werkliedenpartij of het stadsbestuur van Gent censureerden zij zelfs bepaalde artikels die de onvrede onder de arbeiders nog konden verergeren. Duitse officieren benaderden Pol De Witte met het verzoek om minder scherp te berichten over de voedselverdeling. Ook hij merkte echter dat zijn lezers rond juni 1916 steeds kwader werden.⁶⁹¹

Hoewel Nederland in de Eerste Wereldoorlog geen betrokken partij was, was het in dat land in 1916 en 1917 tot bloedige rellen gekomen als gevolg van de stijgende aardappelprijzen. Tot wanhoop gedreven door de schaarste en de hoge prijzen plunderden vrouwen uit de Amsterdamse arbeiderswijken een schip met aardappelen. Tijdens de daaropvolgende betogingen vielen negen doden.⁶⁹² In zijn memoires schrijft De Witte dat *Vooruit* in maart of april 1916 een artikel plaatste over die betogingen. Volgens hem zagen de Gentse vrouwen dat als een aansporing.⁶⁹³ Deze artikels vond ik niet terug, al verscheen in september 1916 wel het volgende stukje in *Vooruit*:

*Een indrukwekkende betoging door de sociaaldemocratische arbeiderspartij ingericht tegen het militarisme en de levensduurte, had plaats [...] De politie joeg de menige uiteen, en een afvaardiging overhandigde aan de kamer een vertoog. Vele suffragetten namen deel aan de betoging.*⁶⁹⁴

Foto 35. Betogingen in Amsterdam. Hier dragen betogers de slogans ‘De straat op tegen honger en duurte op voor uw kinderen’ en ‘Met vrouwenkiesrecht vullen wij niet de magen van onze kinderen’. Collectie In Flanders Fields Museum.

Berichtgeving was daarmee de inzet geworden van een schaduwstrijd. Ondanks de pogingen van Duitse officieren en Belgische hulpverleners om de kranten 'proper' te houden, zogen krantenlezers alles wat te maken had met voedsel en protest gretig op.

De mars op de stad

Enkele hete junidagen

Volgens de meeste bronnen concentreerde het populaire ongenoegen zich vooral in de noordoostelijke arbeiderswijken rondom de haven, zoals Muide en Heirnis. Op 2 juni 1916 barstte dan daadwerkelijk de bom. Er ontstond een volksoproer in de havenwijken. Een Belgische agent bevond zich in de buurt, maar greep – ondanks het aandringen van een Duitse militaire politieagent – niet in. Voor die nalatigheid werd hij bestraft met twee dagen schorsing.⁶⁹⁵

Op 20 juni schreef Joseph Nève, een lid van het Gentse comité, dat er opnieuw betogingen waren geweest:

*Enkele honderden vrouwen hebben op luidruchtige wijze brood geëist. De vrouwen hielden een manifestatie voor het stadhuis, aan de Lakenhalle (zetel van het provinciale comité) en zelfs bij de Kommandantur.*⁶⁹⁶

De politie werd direct klaargestoomd. Het Gentse korps kreeg diezelfde dag nog een briefing over het verbod op 'stoeten en verzamelingen'. Al wie dit verbod overtrad, riskeerde een boete van 1000 mark. Een affiche van Etappen-Kommandant Von Wick, gedateerd 20 juni 1916, dreigde met een gevangenisstraf van minimaal 5 jaar gevangenisstraf voor iedereen die deelnam aan een samenscholing, en al wie een politieagent negeerde. Het waren overdreven straffen, die illustreerden hoe weinig angst voor het gezag sommige Gentse arbeiders nog hadden.⁶⁹⁷

Op 20 juni kreeg de politie opnieuw extra instructies. Wanneer samenscholingen uiteengedreven werden, moesten de agenten erop toezien dat de betogers zich niet meteen hergroepeerden. Ze moesten ook onmiddellijk de hogere instanties waarschuwen. Blijkbaar was niet iedereen zo ijverig in het uitvoeren van de bevelen. De dag daarop, 21 juni 1916, werden deze bevelen herhaald. Tevergeefs, want op 22 juni brak opnieuw een betoging uit in de Borluutstraat. Opnieuw grepen de agenten niet in.⁶⁹⁸ Koesterde de stedelijke

politie heimelijk sympathie met de eisen van de manifestanten? Of durfden de nieuwe 'klakagenten' gewoon niet in te grijpen?

Meer informatie over de bijwijlen euforische sfeer van de betogingen zelf vinden we in een boek geschreven door een zekere Jozef De Graeve, met de welluidende ondertitel 'dagboek eener menigte'.⁶⁹⁹ De Graeve was een fabrieksarbeider die het tot journalist bij Vooruit schopte en vanaf 1931 tot senator voor de Belgische Werkliedenpartij.⁷⁰⁰ In 1919 schreef hij een kroniek die ook de sfeer in de bezette stad probeerde te bewaren. In elk hoofdstuk wandelde De Graeve door de stad, vaak op weg naar de redactielokalen van Vooruit, of terug naar zijn woning in de arbeiderswijken. Hij beschreef wat hij zag, pende dialoges neer en maakte er bedenkingen bij. Daarbij volgde hij getrouw het chronologische verhaal dat we in de officiële gemeentelijke bronnen ook terugvinden. De Graeves werk was een voorbeeld van *faction*: fictie en feiten, sfeerbeeld én kroniek. Hij observeert zijn burens, partijgenoten en tegenstanders met een haast antropologische interesse. Niet toevallig werd het boek, dat in 1919 verscheen, onmiddellijk bekroond door het Solvay Instituut voor Arbeidersopvoeding.

Het boek is de enige bron waarin we de mentaliteit en de levensomstandigheden van arbeidersvrouwen in Gent kunnen ontdekken. Dagboeken van deze groep zijn ons niet overgeleverd. Aan het begin van de twintigste eeuw was zowat de helft van alle mannelijke en vrouwelijke textielarbeiders in Gent nog compleet ongeletterd, een ander significant deel kon lezen maar had moeite met schrijven.⁷⁰¹ Ook de socialistische vrouwenwerking liet geen bronnen na voor deze periode.

Om de arbeidersvrouwen te begrijpen, zijn we dus aangewezen op een hooggeletterd actief lid van de Belgische Werkliedenpartij, die schreef vanuit een didactisch opzet. Het is geen ideaal scenario, maar De Graeve stelt zelden teleur. Hoewel hij vertrok vanuit voorschriften over wat 'bewonderenswaardig' gedrag was, liet hij ook ruimte voor de complexiteit van de oorlog. Bijvoorbeeld: van een hogeropgeleid mannelijk partijlid kunnen wij verwachten dat hij naaiwerk voor het Duitse leger zal afkeuren om patriottische redenen. Dat de in armoede verzeilde naaisters dezelfde reactie zouden vertonen, valt te betwijfelen. Gelukkig is het De Graeve niet zozeer om zijn eigen grote gelijk te doen, maar wel om de twijfels en de problemen waar arbeidersvrouwen mee geconfronteerd werden. Zo liet hij in zijn boek de gesprekken in de huiskamer horen:

Alles wel ingezien was de bestemming der beruchte groene zakjes twijfelachtig. ‘Ze kunnen evengoed dienen voor rugzakken gelijk onze vrijwilligers er droegen (als voor het Duitse leger)... Ge ziet het wel, de kleur is bleek groen gelijk de uniformen’, zei heur man beslist.⁷⁰²

De Graeves verslag van de betoging is uiteraard geromantiseerd, maar bevat wel enkele rake observaties. Volgens hem dromden de huisvrouwen van de Muide al enkele dagen voor de betoging voortdurend samen. Er werden ‘vlammende toespraken’ gehouden die op veel bijval konden rekenen.

Hoe verliep zo’n betoging nu concreet? ’s Ochtends besloten huisvrouwen uit verschillende wijken in stoet te marcheren naar de Lakenhalle. Na de eerste momenten van oproer in de eigen wijk voelden de vrouwen zich nu zelfverzekerd genoeg om naar het historisch centrum af te zakken. De vrouwen zouden ‘de gladde heren’ en ‘het schoelje van de Kuiperskaai’ gevisieerd hebben. De hoofdzetel van het Gewestelijk Comité van Groot-Gent was gevestigd aan de Lakenhalle, maar de dienst werklozenonderstand bevond zich aan de Kuiperskaai. De voortdurend wisselende regels voor werkloosheidsonderstand, die zelfs door de inspecteurs van de dienst werden aangeklaagd, wekten dus evenveel woede op als de honger zelf.

Aan de kanaalbrug werden de vrouwen tegengehouden door Duitsers, maar zij raakten via een omweg toch tot bij de Lakenhalle. Drie van de vier functionarissen in de Lakenhalle durfden de confrontatie met de lawaaiige menigte volgens De Graeve niet aan, en ze verdwenen in de kantoren. De vierde probeerde de vrouwen – die steeds maar weer om meer brood riepen – weg te sturen met een ander argument: ‘Menschen, gij moet hier niet zijn. Gaat naar het stadhuis!’

Dat een functionaris van het Comité National hier zelf gebruikmaakte van de versnippering in de hulpverlening, zegt veel. De vrouwen lieten zich echter niet afleiden. Volgens De Graeve was de woede zo groot dat een wat verlegen arbeidersvrouw zich plots ontpopte tot een echte furie:

Wat! Meneer, moeten wij hier niet zijn? Meneer, ge denkt ons alzo af te schepen [...] Met welk recht zet gijlie ons noodeloos op den pegel? Wij zijn het moe, meneer! En als gijlie dat niet weet, of niet weten wilt, omdat gijlie eerst en vooral voor u zelve en voor uwe vriendjes zorgt, en peinst dat het voor de andere duizenden menschen geen

oorlog is, omdat gij ’t buiksken vol en warme voeten hebt – hewel meneer gij zijt mis en wij komen het ulie vandaag zeggen... En wij gaan hier niet weg of wij moeten meer broodrantsoen hebben!

De vrouwen zullen het misschien niet letterlijk zo gezegd hebben, maar De Graeve bundelde wel de drie terugkerende argumenten van de betogers. Ten eerste is er het geloofwaardigheidsprobleem van de hulpverlening. Woorden zoals ‘noodeloos op den pegel’ en ‘afschepen’ zeggen genoeg. Soortgelijke wantrouwige reacties zagen we eerder ook in Aartrijke. De Gentenaars vielen vooral over de dramatische achteruitgang van een rantsoeneringspolitiek die tot dan toe gesmeerd liep:

in ’t eerst ja, toen ging het prachtig... overvulde Amerikaansche winkels...vleesch, opgelegde boonen met een lekkere tomatensaus en wat hompjes varkensvleesch erin, erwten, linzen, koffie en wat al nog meer...

In 1916 kreeg het Comité National, zoals we weten, echter steeds meer problemen. De volksmassa’s bleven daar niet blind voor:

En nu er aan alles schromelijk gebrek werd geleden, ja, hoe zat dat?! Kwam er dan niets meer uit Amerika? En waarom moesten er zulke groote winsten gemaakt worden? Rot was het [...] Wilden alle die fijne heren eens ruilen? Ja, na den oorlog een banket en eene dekoratie en ’t zou best verlopen zijn!’

De bevolking wist weinig van de logistieke en financiële problemen die de top op dat ogenblik plaagden. Er was trouwens ook niemand die de moeite deed om het hen uit te leggen, maar het onbegrip leidde al snel tot paranoia. Opnieuw blijkt dat de Amerikanen niets verkeerd konden doen: de vraag of er nog iets uit Amerika kwam was puur retorisch. Uiteraard bleef het gulle Amerika schenken, en dus moest de schuld bij de Belgische hulpverleners liggen... Dat de winst uit de Amerikaanse winkels werd gebruikt voor de werklozenonderstand vond de bevolking ook ongeloofwaardig. Werd er immers niet voortdurend ‘beknibbeld’ op die uitkeringen?

Foto 36. 'Amerikaansche Winkel' of verkoopbureau van het Comité National uitgebaat door François Belaert en zijn personeel in Gent. Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, [FO_XL_43].

Ten tweede waren de vrouwen zich zeer goed bewust van de ambiguïteiten van de liefdadigheidspolitik. Ze gebruikten die als een aanvallend argument, want terwijl de hoge heren 'warme voeten en het buikske vol' hadden, verkommerden de stedelijke arbeiders. Het was een rechtstreekse aanval op het dominante burgerlijke discours van gelijke beproevingen. Zo schreef oud-schepen Marc Baertsoen in 1916: 'De arbeidersbevolking gedraagt zich werkelijk stoïcijns en waardig, nu zij, net als de rest van de natie, getroffen wordt door de rampspoed van de oorlog.'⁷⁰³ Het feit dat hij zich in die junimaand vooral druk maakte over de vernederlandsing van de Gentse universiteit, en niet om voedselgebrek in zijn eigen gezin, illustreert echter als geen ander dat niet alle Gentenaars gelijke offers brachten.

De mondige Belgische burgerij legde vaak de nadruk op het martelaarschap van alle Belgische burgers. De meer 'objectieve' waarheid erkennen, zou verdeeldheid kunnen zaaien in het bezette land. En dat was precies wat de bezetter wilde. Het leed van de arbeiders kon dan ook nooit uitzonderlijker genoemd worden dan dat van de héle natie.

Ten derde is er het belang van 'rechten' en 'terechte' onvrede. De hulpverleners hadden het recht niet om de bevolking voedsel te onthouden, en de vrouwen wilden niet weggaan voordat hun recht op brood was voldaan. Meer nog, de vrouwen leken nog het meeste belang te hechten aan het recht om gehoord te worden ('wij komen het ulie vandaag zeggen'). Dat was een bijzonder zelfbewust discours voor achtergestelde vrouwen die zelfs nog niet eens het gemeentelijk stemrecht verworven hadden.

Werd het rood-blauwe stadsbestuur ook gevisieerd bij de betogingen? In het verslag van partijlid De Graeve niet, in de memoires van partijdissident De Witte wel. Volgens het dagboek van Joseph Nève, de katholieke historicus en advocaat die in het comité zetelde, werden zowel stadsbestuur, lokaal comité als de Duitse Kommandantur belaagd. Dat laatste was een stap te ver. Alle bronnen zijn het erover eens dat de menigte ruw uiteengeslagen werd door Duitsers  n 'klakagenten', maar zonder doden. We moeten dus eerder spreken over een bescheiden succesje dan over bloedige repressie. De spontane betogingen konden niet worden verhinderd en de straten zagen zwart van het volk.⁷⁰⁴

*‘Als de wijven er zich eens mee bemoeien...’*⁷⁰⁵

De Graeve concludeerde dat de vrouwen hun slag thuishaalden, omdat het broodrantsoen verhoogd werd. De arbeidsters schertsten daar triomfantelijk over: ‘Ge ziet wel, als de wijven er zich eens mee bemoeien’⁷⁰⁶ Voor een deel hadden de vrouwen wel gelijk. Weinig anderen zouden zo scherp uit de hoek kunnen komen én dan ook nog eens de sympathie van de burgerij krijgen, maar de Gentse arbeidsters speelden het klaar.⁷⁰⁷

Het schepencollege gaf al op 19 juni toe dat er ‘een zekere gisting onder de vrouwelijke bevolking’ bestond, ‘ten gevolge van onvoldoende voeding’. Men beloofde aan te dringen op een hoger broodrantsoen bij het gewestelijk comité. Enkele dagen later kondigde dit comité daadwerkelijk aan dat er meer brood beschikbaar zou zijn.⁷⁰⁸ De Lakenhalle deed er nog een schepje bovenop: in juli werd een eierdienst opgericht om de armsten toch een extra bron van dierlijke eiwitten te geven.⁷⁰⁹ De dienst werklozenonderstand (Kuiperskaai) ging op zoek naar extra geld en ook de ziekenfondsen namen maatregelen in het voordeel van de huisvrouwen.⁷¹⁰ Al die groepen klopten uiteindelijk echter aan bij het stadsbestuur om die maatregelen te financieren.⁷¹¹

Hoewel het rood-blauwe stadsbestuur zelf minder gevisieerd werd, kwamen ook hier een aantal dossiers in stroomversnelling. Zo werd de stedelijke melkfabriek geoptimaliseerd en paste men de aankoopprocedure van wit brood uit Holland aan om nieuwe leveringen van beschimmeld brood te vermijden.⁷¹² Op 21 juni 1916 ging het stadsbestuur over tot de toekenning van 50 cent per kind en per week aan noodlijdende gezinnen die tot nu toe nog geen steun hadden ontvangen van de stad. Er kwam ook 1 frank uitkering per week voor leden van de ziekenfondsen en 50 cent aan gezinnen die niet werkloos of hulpbehoevend waren. Met het einde van de ‘darsewerken’ in zicht besloot het college ook een nieuw uitkeringsreglement op te stellen. Dit reglement zou gebaseerd worden op enquêtes onder de arbeidersgezinnen, die in juli 1916 van start moesten gaan.⁷¹³ Of die enquêtes daadwerkelijk werden gehouden, en of ze veel invloed hadden op het eigenlijke reglement, is onduidelijk, maar men wilde de arbeiders wel heel graag laten zien dat er naar hen geluisterd werd. Dat was opnieuw een van die uitzonderlijke maatregelen in oorlogstijd.

Het Duitse militaire bestuur ten slotte, sloeg, zalfde en sloeg weer. Tijdens die broeierige junidagen deed de Etappeninspektion achter de schermen navraag

over de toestand van de burgerbevolking.⁷¹⁴ Aanvankelijk was men bereid om de behoeftige bevolking te voorzien van een extra maaltijd. Zo’n 13 000 personen zouden zo op kosten van de Duitsers gevoed worden, maar al snel trok de Duitse legerleiding dat aanbod terug. Alleen de 500 zwaarst getroffen gezinnen konden eventueel hulp krijgen. Het stadsbestuur protesteerde en het eindresultaat is onbekend.⁷¹⁵

Tegen augustus 1916 was alles weer bij het oude: de Duitsers eisten de Belgische oogst op en eisten centralisatie. Zo hadden ook Oost-Vlaamse boeren een sterk motief om te blauwen. Edward Anseele vroeg en kreeg een provinciaal bevoorradingscomité voor aardappelen, want na de moordende vlees- en broodtekorten dreigde de stad nu ook verstoken te blijven van de goedkoopste van de calorieleveranciers: de aardappel.⁷¹⁶

De betogers boekten dus wel wat resultaten. De vrouwen konden de oorlogstoestand echter niet wegtoveren. Dag na dag werd de Duitse greep op België strakker. Bizar genoeg lezen we ongeveer een jaar later in het dagboek van Virginie Loveling:

23 juni 1917:

*Werkvrouwen en eenige mannen doorliepen in stoet de straten, schreeuwend: ‘Eten willen w’ hên!’ Er moet een afvaardiging hunner bij den burgemeester zijn geweest. In de nabijheid van het stadhuis zijn de manifestanten door de Duitse politie met helmhoed en blinkende borstplaten toegerust – brutaal verspreid geworden.’*⁷¹⁷

Geen enkele officiële bron vertelt ons iets over dit incident, maar de datum is wel bijzonder toevallig. Vierde de bevolking de verjaardag van de eerste betoging? Of werden de gemoederen verhit door het voorbijje naamfeest van Sint-Antonius van Padua, op 13 juni? Sinds 1900 was het uitdelen van brood onder de armen een traditie geworden in Gent. Misschien bood dat gebruik de kans om bestaande eisen op tafel te leggen.⁷¹⁸ Was het toeval dat de parochiekerk van de dichtbevolkte arbeiderswijk Heirnis genoemd was naar Sint-Antonius van Padua?

Vervrouwelijke stad, vervrouwelijkt protest

Hoeft het ons te verwonderen dat juist vrouwen zo zelfbewust en met gevaar voor eigen veiligheid de straat opkwamen? Vrouwen uit de arbeidersklasse

waren in het België van 1916 de grote verliezers in de publieke sfeer; ze hadden weinig rechten en kregen weinig kansen. Dat ze zich ondanks de militaire bezetting zo sterk roerden, vraagt om verklaringen. Enerzijds was er de demografische verschuiving in de bezette stad. Anderzijds konden arbeidersvrouwen de bestaande culturele rolpatronen in hun voordeel ombuigen bij bepaalde collectieve acties. In de vervrouwelijkte stad zien we een sterk vervrouwelijkt protest.

Oorlog verslindt mannen, in alle tijdperken. Ook in Gent stonden heel wat vrouwen er voor het eerst echt alleen voor. Volgens de pastoor van de Gentse Sint-Johannes De Doper-parochie zorgde dat voor enkele grote sociale verschuivingen:

De schoolbevolking [...] onzer Katholieke scholen krom hetgeen men meent te moeten toeschrijven aan den invloed der vrouw die in veel huishoudens nu alleen schikte aan het bestuur toen de man afwezig was [...] en ook aan de vermindering van den invloed van sommige werkgevers en vermindering van de werking der politiekers.⁷¹⁹

Niet alleen de afwezigheid van sommige mannelijke gezinshoofden was van belang. Ook de door mannen gedomineerde maatschappelijke structuren zoals partij, pers en overheid stonden op een laag pitje. In het Etappengebied was er voortaan maar één baas, namelijk het Duitse militaire bestuur, dat de Belgische bewindvoerders manipuleerde. En hoewel de vrouwen niets te zeggen hadden tegen de Duitsers, konden zij wel nog 'hun' stadsbestuur aanspreken. Als het Duitse bestuur enigszins beducht was voor reputatieschade, slaagden de vrouwen er zo toch in om een vuist te maken.

Het bestuurlijk memoriaal van 1916 staft de opmerkingen van de pastoor over vervrouwelijking met harde cijfers. Maar liefst zeven van de elf Gentse administratieve wijken waren duidelijk vervrouwelijkt. In 1913 kenmerkten die wijken zich door een evenwichtige verhouding tussen mannen en vrouwen. In 1916 waren er per 100 mannen soms wel tot 166 vrouwen.⁷²⁰ Er was tijdens de bezetting een duidelijke demografische neergang, die mannen harder trof dan vrouwen. Uiteraard waren heel wat mannen bij het leger, maar we mogen niet uit het oog verliezen dat er evenveel mannen werkloos thuiszaten.

De vrouwen waren dus in de meerderheid, en ze hadden het slecht. Er waren wel gemeentelijke tewerkstellingsprojecten voor mannen, maar niet voor

vrouwen. Toch waren de arbeidsters nooit huisvrouwen *pur sang*: zij deden naaiwerk, laaggeschoolde deeltijdse arbeid of klusjes in de informele economie om te kunnen overleven. De werkgelegenheid voor vrouwen stortte ineen, terwijl het hele model van werkloosheidsverzekeringen gebaseerd was op de ondersteuning van het mannelijke gezinshoofd.

Een ander element van verklaring waren de bestaande rolpatronen. Sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw kon de bourgeoisie haar waarden en modellen met een ongezien succes propageren onder de volledige bevolking. Allerlei hervormingsbewegingen beklemtoonden het belang van hygiëne, zelfdiscipline en huiselijkheid. Door deze waarden over te nemen, konden ondergeschikte groepen hun eigen prestige verhogen. Ook de huisvrouw was een van die culturele ideaalbeelden, want wie een vrouw aan de haard kon houden, verdiende blijkbaar genoeg in zijn eentje.

Vrouwen werden nog steeds beschouwd als kwetsbare wezens; hun 'natuurlijke' taak was de zorg voor kinderen en huishouden. De echtgenoot die zijn vrouw kon beschermen van de voor haar ongeschikt geachte publieke sfeer, was een geslaagd man. Een mooi ingericht huis waar de huisvrouw 's avonds een warme maaltijd op de tafel toverde, was in die optiek een remedie voor alcoholisme, scheidingen en armoede.⁷²¹

Natuurlijk waren er steeds meer burgerlijke vrouwen die dit huisvrouwenbestaan aanvochten. Iconen zoals Marie Popelin en Isala Van Diest danken er hun afbeelding op een euromuntstuk aan. Voor de socialistische beweging werd het huisvrouwenideaal echter een extra wapen in de strijd. Werkgevers moesten hogere lonen geven, zodat ook arbeiders hun vrouwen thuis konden laten blijven. Dat een moeder in de fabriek werkte, werd gaandeweg als ongepast beschouwd.⁷²²

Het ideaal van de huisvrouw-moeder, die alleen gezag had in het private leven, bracht het ontstaan van de exclusief vrouwelijke voedselrel mee. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw waren voedselrellen een zaak van mannen zowel als van vrouwen. Voedselrellen waren meestal lokaal, spontaan en alleen gericht op materiële verbetering in het nu. Er hing zelden een breder politiek programma aan vast. De opkomst van ideologieën, partijen en sterke natiestaten in de negentiende eeuw drong de voedselrel op de achtergrond. De sociale wetenschapper Charles Tilly maakte dan ook het bekende onderscheid tussen

oude repertoires van collectieve acties (zoals het charivari of de voedselrel) en de nieuwe repertoires van de moderniteit (zoals de algemene staking).⁷²³ Het idee was dat de oude repertoires hun nut verloren hadden, en verdwenen ten voordele van nieuwe vormen van collectieve actie.

Tilly werd echter al snel ingehaald door de realiteit. Aan het begin van de twintigste eeuw vinden we in Aartrijke nog steeds charivari's, en tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er vrouwelijke voedselrellen in de Verenigde Staten, Rusland, Italië, Oostenrijk-Hongarije, Nederland, het Duitse Rijk, Frankrijk, China en... Gent.⁷²⁴ Dat schijnbare anachronisme kunnen we slechts verklaren door de maatschappelijke positie van vrouwen in rekening te brengen.

In de structuren die de nieuwe repertoires van collectieve actie stimuleerden, zoals nationaal parlement, pers, partij en vakbond, hadden vrouwen niets te zeggen. Om deel te kunnen nemen aan de politieke onderhandeling beschikten vrouwen over geen enkele andere legitimiteit dan hun rol als moeder en huisvrouw. Als kinderen hongerden en de sociale politiek blijkbaar niet volstond, wie kon dan beter de barricades op dan de vrouw?⁷²⁵ Werde de huisvrouw die haar gezin aardappelschillen en maïskorrels moest voorschotelen, niet aangetast in haar maatschappelijke en culturele positie?

Mannen definieerden de voedselrel misschien wel als een achterhoedegevecht, maar zij hadden wel toegang tot de nieuwe repertoires. De burgerij verkoos misschien wel ordelijke onderhandeling boven de luidruchtige en onvoorspelbare protesten, waar niet zelden geweld en geschimp bij kwam kijken. Arbeiderspartijen stimuleerden hun achterban dan ook om zich het 'nieuwe' repertoire eigen te maken. Dat wil echter niet zeggen dat de voedselrel achterhaald was. Wie voedselrellen categoriseert als een oud repertoire, is niet helemaal vrij van klassen- en gendervooroordelen.⁷²⁶

Als vrouwen in het verleden zich lieten opmerken, werd dat door de eerste generaties feministische historici vooral beschreven in termen van emancipatie. Isala Van Diest, die volgens de Leuvense rector alleen vroedkunde mocht volgen en naar Zwitserland trok om toch nog dokter te worden, was interessant. De advocate Marie Popelin, die nooit aanvaard werd aan de balie, ook. Huisvrouwen die deelnamen aan 'premoderne' relletjes, konden echter moeilijk geëmancipeerd genoemd worden. Ze ontsnapten lange tijd aan de aandacht van historici. Het klassenvooroordeel in heel dit verhaal is natuurlijk overduidelijk. Voor de vrouwen van de Heirnis waren universitaire opleidin-

gen en echtscheidingscontracten weinig relevant. Arbeidersvrouwen konden hun positie niet verbeteren door de bestaande rolpatronen omver te werpen, maar wel door ze tot het uiterste door te drijven.

De private rol van moeder en verzorgster werd dan ook op het publieke terrein ten volle uitgespeeld. Volgens historica Temma Kaplan was sociaal protest door arbeidersvrouwen vaak een verdediging van het welzijn van de gemeenschap, eerder dan een aanspraak op machtsposities. Zij spreekt over een typisch 'vrouwelijk bewustzijn'.⁷²⁷ De Gentse betoging past perfect in dit plaatje. Het fysieke en psychische leed ten gevolge van de honger, had blijkbaar een kritieke grens overschreden.

Wie gewoonweg alle hulporganisaties catalogiseert, zou snel vergeten te kijken naar het feitelijke welzijn van die hulpbehoevenden. Historici die zich storten op de werkloosheidsuitkeringen of het Werk van de Melkdruppel hebben vaak geen tijd of bronnen om ook nog eens de situatie onder de bevolking te onderzoeken. Afgaan op burgerlijke oordelen of op de klachten uit vooruit, is bouwen op bevooroordeelde bronnen. In dit geval kunnen we echter wel wetenschappelijk onderbouwde uitspraken doen over het welzijnsniveau van de betogers. We beschikken namelijk over een acht pagina's lang medisch verslag, geschreven door de Gentse artsenbond en overhandigd aan het college op 23 juni 1916, ten tijde van het protest dus. Net als de interne nota van de werkloosheidsdienst werd dit verslag niet teruggevonden in het eigenlijke oorlogsarchief, maar tussen archiefstukken uit het interbellum.

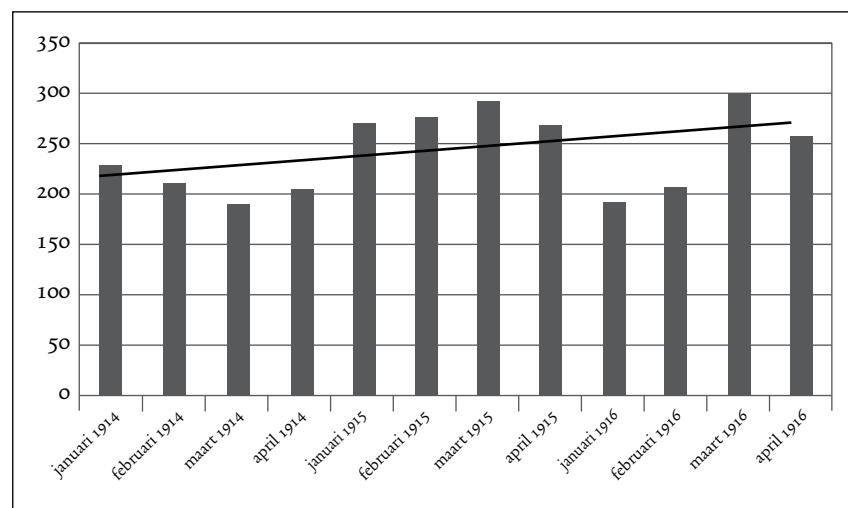
Het alarmerende verslag registreerde minutieus de gevolgen van de chronische ondervoeding. Haast 80% van alle volwassen arbeiders in Gent had te kampen met significant gewichtsverlies. Heel wat kinderen werden – voor het leven – getekend door de verwoestende gevolgen van rachitis, longtuberculose en scrofulose. Die laatste ziekte was een van de ongelukkige bijproducten van het blauwen van melk; besmette of aangelengde melk veroorzaakte ontstekingen in de lymfeklieren in de hals. Zonder behandeling kon die ontsteking doorzweren naar de huid, wat soms tot blijvende misvorming en soms tot de dood leidde.

Het verslag was boven alles bekommerd om de opgaande lijn in de sterftecijfers. Volgens de dokters droegen de armere bevolkingslagen de volle last van het voedseltekort: gemiddeld 81% van alle doden in de getelde maanden was afkomstig uit de armere klassen. Een instelling als het Hôpital Charitable tel-

de in de eerste helft van 1916 evenveel doden als in geheel 1915. Longtuberculose was in opmars: in april 1916 werd een recordaantal patiënten geregistreerd. De dokters waarschuwden de beleidsmakers ook expliciet voor de impact van honger op 'de moraliteit en de familiale beklemming', synoniemen voor prostitutie om den brode en familiaal geweld. Ze noemden hun conclusies 'representatief voor de gehele Gentse schoolgaande jeugd en bijna de gehele arbeiderspopulatie, maar niet voor de gegoede bevolking, die vooralsnog geen last ondervindt van de rantsoenering'.⁷²⁸

De honger was een duidelijke bedreiging voor het welzijn van kinderen en ouderen. Uit historisch onderzoek blijkt verder dat vrouwen vaak eerder en langer getroffen werden door schaarste, al was het maar omdat ze het beschikbare voedsel reserveerden voor hun man of kinderen.⁷²⁹ Voor vrouwen was mobilisatie tegen de honger dan ook een voor de hand liggende stap.

Grafiek 11. Aantal sterfgevallen in het Gentse. Vergelijking tussen de eerste drie maanden van 1914, 1915 en 1916

Bron: Stadsarchief Gent.

Een sterk buurtverenigingsleven met een rood tintje

We mogen Temma Kaplans nadruk op het 'vrouwelijk bewustzijn' niet lezen als een uitnodiging tot essentialisme. Ja, vrouwen betoogden voor voedsel en

omwille van het welzijn van hun gezin, maar ze deden dat niet alleen omdat ze nu eenmaal vrouwen waren, of van nature geneigd om voor anderen te zorgen. In Aartrijke waren ook heel veel (alleenstaande) vrouwen in armoede, maar daar kwam het niet tot collectieve actie. Dat buurvrouwen mobiliseren en voorbij de grenzen van de eigen wijk gaan protesteren, kan alleen onder bepaalde omstandigheden. Kunnen we nog dieper binnendringen in de Gentse wijken rondom de Heirnis en de Muide?

Buurtnetwerken waren een vrouwenzaak, omdat vrouwen vaker dan mannen thuis zorgden voor de kinderen en het huishouden. Via babbels aan de gemeenschappelijke pomp of door samen te komen op de markt wisselden ze informatie uit. De was of het naaiwerk deden ze liever samen op straat dan in hun donkere en kleine huisjes. Buurtnetwerken zijn één zaak, maar regelmatig samenkomen met andere buurtbewoners voor een bepaald doel, is nog een stap verder. Die stap werd in Gent al snel gezet in de socialistische wijkclubs.

De eerste clubs verschenen in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Het gebeurde heel spontaan: een werkloze socialistische sympathisant richtte bijvoorbeeld een café op en maakte er een vergaderlokaaltje van voor mensen uit de buurt. Of enkele actieve leden richtten een 'reisclub' op om naar grote betogingen in Brussel te raken, maar bleven ook na de betoging samenkomen. Eerder dan propagandacellen voor de Belgische Werkliedenpartij ging het om een buurtverenigingsleven met een rood tintje. In de wijkclubs circuleerden nieuwe ideeën en konden de arbeiders elkaar ondersteunen. Het gaf identiteit en een stem aan groepen die in de publieke sfeer zwak stonden.

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren de wijkclubs bloeiende microkosmosen geworden: ze werden niet alleen ingeschakeld in de propaganda, maar boden de leden ook de kans om samen koffie te drinken, naar een lezing te luisteren of een kaartje te leggen. Binnen de wijkclub waren er jeugdgroepjes ('Volkskinderen' genaamd) en aanvankelijk zelfs spaarkassen. Als arbeidersvrouwen al participeerden in de politiek, dan gebeurde dat niet via vakbonden, maar via dit soort verenigingen in de sociaal-culturele sfeer. In 1914 waren er in Gent zo'n twintig wijkclubs.⁷³⁰ Die van de Heirniswijk kreeg de mooie naam De Toekomst, want die leek de Gentse arbeiders op dat moment wel toe te lachen.

Vier jaar honger en ontbering was ongetwijfeld niet wat wijkclub De Toekomst in gedachten had, maar tijdens de bezetting bleek de wijkclub wel het

ideale kanaal voor klachten en overleg. De clubs waren te klein om op de radar van de Duitsers te verschijnen, maar te sterk om uiteengeslagen te worden door opeising of werkloosheid. Bovendien bleek de Belgische Werkliedenpartij tijdens de oorlog niet bij machte om de lokale activiteiten te superviseren.⁷³¹

Voor de Gentse socialistische partijmannen, die in mei 1916 vergaderden, was armoede wel degelijk een grote kopzorg. Meer dan een artikel publiceren dat de hulpverlening in Gent vergeleken met die in Luik, kon men echter niet doen. Bovendien ging er veel energie naar de groots opgezette nijverheidstentoonstelling in het feestpaleis van Vooruit.⁷³² Anseele was ook beducht voor het stijgende wantrouwen onder zijn achterban ten opzichte van de coöperaties. Hij stelde voor om afgevaardigden naar de wijkclubs te sturen, 'mensen die goed konden discussiëren'. Blijkbaar was dat nodig.⁷³³

Ondertussen floreerden de wijkclubs. Tijdens de bezetting kwamen er steeds meer vrouwelijke leden.⁷³⁴ Misschien werden de clubs – dankzij de verwatering van de partijtucht – beschouwd als verdedigers van het algemeen belang, eerder dan het partijbelang? Lang niet alle Gentse arbeidersvrouwen waren socialistes in hart en nieren. De clubs hadden echter twee troeven: ze waren relatief informeel, en ze gaven de arbeiders de kans om zich autonoom te organiseren.

Het levensverhaal van Georgine Blanchaert, die na 1918 voorzitter van de wijkclub De Toekomst werd, toont de toegevoegde waarde van zo'n wijkclub voor een arbeidersvrouw aan. Georgines ouders waren zelf al actief in de wijkclub van de Brugse Poort (De Meiboom). Ze ging naar school tot ze tien of twaalf jaar was, en werkte daarna als naaister. Net als veel arbeiderskinderen werd Georgine opgenomen in de socioculturele activiteiten van de lokale wijkclub. Als lid van het socialistische zangkoor voor meisjes (de Nellieskring, de tegenhanger van de mannelijke Marxkring) organiseerde ze een concertreisje naar de kameraden van Luik en Verviers. In 1901 trouwde Georgine met Oscar Jacobs, een Gentse arbeider die ook actief was in de socialistische beweging. Ze was toen negentien jaar.

Ze verhuisde naar de Heirniswijk, bracht vier kinderen ter wereld en werd voorzitter van een vrouwengroep en een naaivereniging. Waarschijnlijk waren dat kleinere deeltjes binnen het buurtverenigingsleven, net als de Volkskinderen. Met spijt in het hart gaf ze het voorzitterschap van beide groepjes op na de geboorte van haar tweede kind. We weten verder dat ze een diploma

van kinderverzorging behaalde, maar niet wanneer. Was Georgine een van die vele Gentse vrouwen die lessen in kinderverzorging volgde bij het Werk van de Melkdruppel?

Bij het begin van de oorlog was Georgine ongeveer 33 jaar oud, en ongetwijfeld even hard getroffen door de werkloosheids crisis als vele andere naaisters. Zeep, steenkool, melk en brood; het was allemaal schaars. Met vier kinderen om voor te zorgen had ze het ongetwijfeld niet gemakkelijk.⁷³⁵

Georgine had echter wel gehoord over collectieve wasserijen aan de Blaisantvest en de Heuvelpoort. Dankzij die wasserijen moesten vrouwen niet elk apart op zoek naar zeep of steenkool (voor warm water) om hun kleren proper te houden. Ze bracht het idee ter sprake in de wijkclub, en besloot om ook in de Heirnis zo'n wasserij op te richten. Dat ging niet zonder slag of stoot. De Duitsers weigerden aanvankelijk steenkool vrij te geven en Georgine moest aan het stadsbestuur bewijzen dat de wasserij noodzakelijk was.

Bovendien moest ze een locatie vinden om de wasserij in te vestigen; haar oog viel op 'een lokaal van de 'Vrije Bakkers', die zich uiteraard verzetten tegen dit initiatief. De vrije bakkers waren niemand minder dan broodhandelaars die niet wilden intekenen op de reglementen van het Comité National. Daar was in Gent blijkbaar nog een markt voor; 'onvrije' bakkers mochten geen andere bloem verwerken dan die van het Comité, konden voortdurend geïnspecteerd worden en mochten geen koekjes of speculaas bakken.⁷³⁶ Het is opmerkelijk dat deze middenstanders blijkbaar hun eigen vergaderlokaal hadden, en het is bijzonder veelzeggend dat Georgine juist dat lokaal wenste in te palmen. Uiteindelijk plooiden zowel bakkers, Duitsers als gemeentebestuur naar haar wil en in de winter van 1915 was de wasserij een feit.⁷³⁷

Er waren nog andere spontane initiatieven gekomen vanuit de arbeiderswijken. In februari 1916 was een vrouwendelegatie ontvangen in het stadhuis. Ze wensten met het stadsbestuur te spreken over de tekorten aan brood, aardappelen en zeep, en over de erbarmelijke hygiëne. Ook deze delegatie was afkomstig uit de wijkclubs. We weten niet of het om één club ging, of om een soort federatie van alle Gentse clubs,⁷³⁸ maar het is wel zeker dat de betoging niet uit het niets kwam. De collectieve actie van juni 1916 entte zich op eerdere, soortgelijke initiatieven.

We hebben geen bewijs dat Georgine deel uitmaakte van de delegatie van februari of meedeed aan de betoging van juli. Gezien haar positie binnen de

wijkclub van De Heirnis en de Brugse Poort (de wijkclub van haar jeugdijaren), haar eerdere ervaringen met de wasserij en haar ondernemende karakter, is dat echter wel erg waarschijnlijk.

Nog intrigerender is de oprichting van een autonome en meer radicale socialistische vrouwenvereniging tijdens de bezetting. Toen Georgine Blanchaert in 1957 geïnterviewd werd in *Vooruit*, vertelde ze dat de wijkclub van de Brugse poort tijdens de Eerste Wereldoorlog ‘in alle stilte’ het initiatief nam om een Federatie van Socialistische vrouwengroepen (bekend als Socialistische Vrouwen of SV) op te richten. Ze was op dat moment zelf lid van de Socialistische Vrouwen van de Heirnis.⁷³⁹ Of ze zich stilhielden ten opzichte van de Duitsers, of ten opzichte van de partij zelf, is niet helemaal duidelijk. De Belgische Werkliedenpartij had een moeilijke verhouding met de SV en verkoos de meer conformistische Socialistische Vooruitziende Vrouwen (SVV). Dat door de partij opgerichte vehikel organiseerde de vrouwen binnen het kader van het ziekenfonds; het ging eerder om materiële voordelen dan om feministische idealen. SVV eiste bijvoorbeeld niet voortdurend het gevreesde vrouwenstemrecht op, SV deed dat wel. Dat was voor de socialistische partij wel even slikken.

Onmiddellijk na de oorlog hadden deze Socialistische Vrouwen ook twee eisen die ons bekend in de oren klinken: de algemene oprichting van gemeenschappelijke wasplaatsen en volkskeukens. Zo konden de vrouwen de dubbele last van betaalde arbeid en huishouding dragen. Het waren eisen die schijnbaar thuishoorden in het oudere ‘utopisch socialisme’, maar gezien de oorlogsbelevissen van heel wat vrouwen was het nog niet zo’n utopische eis.⁷⁴⁰

De bezetting bracht niet alleen een dialoog op gang tussen vrouwen van bescheiden afkomst en het gemeentebestuur, maar leidde dus ook tot een nieuwe autonome organisatie voor het socialistisch feminisme (of feministisch socialisme, zo men wil): de SV. Dat is opmerkelijk omdat het vrouwenvraagstuk binnen de socialistische partij erg moeilijk lag, en de mannelijke partijtop de vrouwenorganisaties het liefst stevig in de hand hield. Alles wat te controversieel was of niet paste binnen de eisen van de partij, ging vaak roemloos ten onder. Zo was er bij de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij, in 1885, een zelfbewuste feministische propagandaclub geweest onder leiding van de Gentse arbeidster Emilie Claeys. Het stemrecht voor vrouwen werd op dat moment zelfs (kortstondig) opgenomen in het partijprogramma. Emilie Claeys was echter een alleenstaande moeder die over geboortebepa-

king schreef, wat al snel een schandaalsfeertje creëerde in de katholieke pers. Haar carrière binnen de Belgische Werkliedenpartij was kort, omdat de arbeidersbeweging liever om die hete brij heen draaide.

Daarna bleef het enkele decennia stil rond de feministische arbeidersvrouwen. Maar ook op dat vlak bracht de Eerste Wereldoorlog geen stilstand, maar net nieuwe politieke opportuniteiten. Vrouwen als Georgine Blanchaert zetten – uit noodzaak – het pionierswerk van Emilie Claeys voort. Zo gaf de bezettingsrealiteit in een paar Gentse arbeidersbuurten mee vorm aan het programma van een belangrijke beweging zoals SV.⁷⁴¹

Foto 37. Vrouwen aan het werk in een volkskeuken aan de Hoogpoort in Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het is niet duidelijk of het gaat om een afdeling van de stedelijke soepkeukens, als wel om een autonoom initiatief van de arbeidersvrouwen. Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Buurtnetwerken konden dus heel wat in beweging zetten. Laten we om af te sluiten even kijken naar de donkere kanten van zo’n buurtnetwerk. De netwerken werden immers niet alleen gebruikt om solidariteit te smeden, maar ook ingezet voor sociale controle en beteugeling. Het voorbeeld van het naaiwerk in dienst van de bezetter illustreert dat heel goed. Eén manier om tijdens de bezetting aan geld te komen was het naaien van zandzakjes voor de Duitsers. Veel volkswomen konden deze inkomstenbron niet missen, maar

het werk was erg omstreden. Virginie Loveling sprak over ‘zakken ter bescherming van vijandelijke levens’ gemaakt door ‘lafheid, ongevoeligheid en gebrek aan burgerdeugd’.⁷⁴²

Sommige arbeidersvrouwen waren zo mogelijk nog harder voor hun burens. Uit de roman van De Graeve blijkt dat burens treiterend naar elkaar bleven loeren tot een stuk in de nacht. ‘s Avonds werd immers het naaiwerk afgeleverd. Andere vrouwen werden publiekelijk uitgescholden voor schurftige schapen, hoeren en addergebroed. De karretjes met zakjes werden omvergesmeten. De Graeve sprak over een ‘guerrillaoorlog’ en de Duitsers deelden driftig boetes uit.

Het enige resultaat daarvan was dat het ‘verzet’ ondergronds ging. Mensen maakten rudimentaire spotprenten en schoven ze onder de deur van de zakkenmaaksters. Die sloegen terug en verklikten de boosdoeners bij de Kommandantur.⁷⁴³ Ook zijn er verhalen bekend over sekswerkers die in de arbeiderswijken werden bekogeld met mest, en uitgescholden werden door toevallige passanten.⁷⁴⁴

Socialistische kroniekschrijvers zoals De Graeve gaven het waarschijnlijk niet graag toe, maar de kloof tussen die ‘slechte’ arbeidsters (vrouwen die zich prostitueerden of werkten voor het Duitse leger) en de ‘goede’ (die zich stoïcijns gedroegen onder de massale schaarste) was waarschijnlijk niet zo scherp.⁷⁴⁵ Net als in Aartrijke waren er allerlei overlevingsstrategieën in gebruik. De Graeve maakt zelfs melding van vrouwen die broodtransporten (ook die van de socialistische coöperaties!) overvielen.⁷⁴⁶

Eerder dan daar een moreel waardeoordeel aan te koppelen, moeten we constateren dat sommige arbeidsters het burgerlijke ideaal van de huisvrouw gebruikten in politieke onderhandeling, terwijl andere vrouwen zich behielden met infrapolitieke middelen. Diefstal, prostitutie, bedelarij en arbeid in dienst van de bezetter hadden niet altijd een politieke lading, maar ze veroorzaakten wel spanningen en conflict. Er was een felle discussie aan de gang over wat nu precies ‘goed’ oorlogsgedrag was – ook in het dagelijks leven, en ook onder de Gentse arbeidsters.

Na juni 1916. Taferelen uit een lijdende stad

De moeizame onderhandelingen tussen hulpbehoevenden en hulpverleners kwamen niet aan hun einde na de betoging van juni 1916. Er werden na de be-

toging wel enkele crisismaatregelen genomen. Ondertussen weten we ook dat na 1916 het ergste nog moest komen. De tol van de bezetting werd niet alleen zwaarder. Ook binnen de hulpverlening ontstond een meer defensieve toon.

In december 1916 werd er in Gent een Centraal Bureau voor Identificatie en Controle opgericht, bedoeld om het ‘profitariaat’ aan te pakken.⁷⁴⁷ De liberale oud-schepens Marc Baertsoen werd er voorzitter van. In 1916 werden er zo’n 5510 gevallen van fraude ontdekt, wat neerkwam op zo’n 4,5% van de ondersteunden.⁷⁴⁸ Zo alomtegenwoordig was dat ‘profitariaat’ dus niet, maar de zoektocht naar oneerlijke steuntrekkers was geopend.

Nog in 1916 begon het Comité National overal inspecties te houden bij de hulpbehoevenden. De verslagen daarvan moeten ongelofelijk rijke bronnen geweest zijn, die ons iets kunnen vertellen over de levensomstandigheden in het bezette land én de burgerlijke percepties op armoede. Volgens Vooruit verwachtten de controleurs dat arbeidersgezinnen eerst zo veel mogelijk huisraad verkochten voor ze aanspraak konden maken op hulp.⁷⁴⁹ Helaas werd het hele archief van de dienst voor inspectie vernietigd in de jaren vijftig.⁷⁵⁰

Toch vond ik in het provinciaal archief van Oost-Vlaanderen één enkel inspectiedossier terug... uit 1920.⁷⁵¹ Dat was wel erg laat, maar het illustreert dat sommige gezinnen het nog lang na de bezetting moeilijk hadden. In dit geval ging het om E.V., een weduwnaar uit Ieper die met een aantal jongere kinderen naar Gent was gevlucht. Het was Charles de Hemptinne, de laatste eigenaar van het Maaltebruggekasteel bij Gent, die bij de lokale instanties had aangedrongen op extra hulp voor de man.

De conclusies van het inspectieverslag waren vernietigend voor E.V. De inspecteur nam vooral aanstoot aan de ‘weezinwekkende vuiligheid en wanorde in het huis’ en het vrijpostig gedrag van twee buurvrouwen tijdens zijn enquête. De jongste van deze twee vrouwen beantwoordde de vragen die de inspecteur aan E.V. richtte en behandelde diens kinderen met een zekere autoriteit. Dat was volgens de ambtenaar niet alleen onbeleefd, maar ook een aanwijzing dat de vrouw onwettig samenwoonde (‘in zonde’) met E.V. De Ieperling ontkende dat overigens.

Het dossier bevat enkele contradicties. In april werd het loon van E.V.’s oudste zoon nog meegerekend, waardoor het gezin niet in aanmerking kwam voor meer hulp. In het inspectieverslag van mei constateerde de inspecteur echter zelf dat die zoon geen werk meer had en zich ‘in de drank had gestort’.

Ook stelde de inspecteur dat E.V., door twee andere behoeftige familieleden in huis op te nemen, 'zijn familiale lasten onoordeelkundig had verzwaaard'. Toch zou het gezin onder die omstandigheden juist meer recht op steun hebben gehad.⁷⁵² Het is een merkwaardig dossier, waarin morele argumenten zwaarder door lijken te wegen dan regels en barema's. Desondanks had deze man, die zogenaamd in vuiligheid en zonde leefde, wel de katholieke De Hemptinne kunnen overtuigen om zijn belangen te bepleiten. In allerlei opzichten een bizarre zaak dus.

Is het geval van E.V., die hogergeplaatsten aansprak om in zijn naam te pleiten bij de hulporganisaties, uitzonderlijk? Waarschijnlijk niet. We hebben nu al beter zicht op de rol en de oorlogservaring van vrouwen. De Gentse mannelijke arbeiders participeerden echter ook in de onderhandeling met de hulporganisaties. Een mogelijke hypothese is dat zij dat vooral deden via individuele aanvragen. Mannen stonden sterker in de confrontatie met publieke instellingen; zij hoorden immers 'thuis' in de publieke sfeer. Bovendien konden zij vaak beter schrijven en lezen dan hun echtgenotes. De briefwisseling tussen de werkloze 'darsewerker' F.R. en de katholieke volksvertegenwoordiger en oud-burgemeester Alfons Siffer is daar een uniek voorbeeld van.⁷⁵³

In 1917 had F.R. verschillende aanvragen gericht aan het gewestelijk comité van Gent, maar zonder resultaat. Daarop vroeg hij een vriend met een mooier handschrift en kennis van het formeel taalgebruik, om voor hem een brief te schrijven. Volgens deze eerste brief beschikte het gezin, bestaande uit vader en moeder, twee werkloze dochters, een verlamde zoon en een jong pleegkind over ongeveer 34 frank per veertien dagen, ofwel 2,4 frank per dag voor zes personen. Alfons Siffer liet de zaak onderzoeken en kreeg te horen dat het gezin geen recht had op verdere hulp, omdat een andere zoon 'zonder plausibele motieven' vertrokken was van huis en nu 'regelmatig' voor de Duitsers werkte. Een andere zoon werkte 'vrijwillig' in het Duitse Rijk en stuurde volgens de dienst hulp op naar huis.⁷⁵⁴

In totaal schreef F.R. drie brieven waarin hij telkens de bedragen 'correct' overschreef van de officiële stukken. In die drie brieven was er sprake van drie verschillende cijferreeksen.

De dienst controle was blijkbaar ook erg goed op de hoogte; zonder dat F.R. er zelf melding van maakte, wist men dat de zonen van F.R. zich in het buitenland bevonden. Kunnen we dan spreken over een goed geoliede ma-

chine? Misschien wel, maar twee dingen doen bevreemdend aan. Nergens in de correspondentie werden de lonen van de zonen gepreciseerd. Erg hoog konden ze niet zijn. We weten ook dat de gedwongen arbeiders uit het Etappengebied niet naar het Duitse Rijk, maar meestal naar het Noord-Franse front werden gesleept. Deze arbeiders waren in alle opzichten te beklagen. Internationale protestcampagnes dwongen de Duitsers om de opeisingen in het Generalgouvernement bij te sturen. In het Etappengebied veranderde er weinig. Het Noord-Franse front ligt bezaaid met kerkhoven van Zivil Arbeiter Bataillone uit België. De meesten van die arbeiders werden gevangengehouden en moesten gratis werken. Van een extra loon voor de thuisblijvers was dus geen sprake.

De opeisingen vanaf oktober 1916 troffen de Gentse arbeiders bijzonder zwaar. Volgens archivaris André Capiteyn kwam het de burgerij niet helemaal ongelegen, omdat de Duitsers zogenaamde 'ongure elementen' viseerden en de retoriek van de luie werkloze gebruikten. Zodra dit opeisingsbeleid was afgekondigd, waren in de praktijk echter alle arbeiders vogelvrij, zelfs diegenen die wel nog werk hadden.⁷⁵⁵ Er werd – uiteraard – een comité opgericht voor de opgeëisten, dat pakjes probeerde op te sturen.

Toen enkelen uit de eerste lichting opgeëiste Gentse arbeiders zo ziek werden dat de Duitsers hen lieten gaan, besloten ze en uitgebreide getuigenis neer te leggen bij dat comité. Ze wilden de ernst van de situatie benadrukken. Hun verslag roept akelige beelden op:

Om half 1 's nachts in wagon geladen, omtrent 40 man en twee soldaten per wagon [...]. Aankomst te half vijf 's avonds, wij moesten te Marles een uur ver gaan, langs een modderigen, donkeren weg, zoodanig dat wij ons aan elkander moesten vasthouden om niet te struikelen of in grachten te vallen. Zoo kwamen wij op eene groote hoeve waar wij met 650 man in schuren en stallen werden ingekwartierd. Velen moesten op strooi liggen [...]. de derde dag kregen wij planken om op te liggen. De helft der mannen door de lange reis (16,5 uur) afgemat, had zich gekleed te slapen gelegd en vonden de kracht niet meer om op eten te denken. Niettegenstaande dit, werd men 's morgens vroeg te vijf uur opgeblazen. De mannen weigerden zonder licht of vuur buiten te komen [...]

Opnieuw ontstond er behoorlijk wat protest onder de arbeiders, want spoorweglijnen aanleggen en putten graven ten voordele van de militaire vijand stuitte veel Belgen tegen de borst:

Aan den onderofficier deden wij bemerken dat men ons te Gent had verzekerd goed verzorgd te worden van eten en slaping en dat wij in België zouden werken, dat wij bovendien met den oorlog niets hadden te zien. Wij weigerden dus te werken [...]. De overste der genie deed eenige van ons voorkomen om met hem te onderhandelen [...]. De onderhandelaars en de werklieden weigerden altijd maar voort.

Daarop begonnen de mishandelingen:

Twee ruiters reden ons aan en sloegen eenigen der onzen met de karwats en drongen ons aldus op een nabijgelegen meersch [...]. Daarop gebood de overste der genie aan twintig soldaten de wapens te laden en naar het volk aan te leggen en te mikken. Door vrees bevangen, gaven aldus eenigen toe en een uur later was iedereen aan het werk.

Het werken geschiedt zelve in de ongelukkigste voorwaarden: bij regen en wind met doornatte kleederen, daar men niet in de schuur gelegenheid vond om bij nachte zijn nat pak uit te drogen, en dus 's anderendaags met natten jas wederom aan 't werk moest. [...]. Vele werkers aten rauwe koolen, savooien en aardappelen en zelfs bij nachte gevangen stekelvarkens, gereedgemaakt op den kachel der schuur. De zwakken werden alras uitgeput en [...] zelfs de sterksten onder ons zouden zulks niet eene maand volhouden zonder voor hun leven geknakt te zijn [...]. De officier verklaarde dat wij naar eten (spek, smout...) mochten vragen aan onze familie [...]. De zieken kregen geen verzorging, enkel hoestpillen [...].⁷⁵⁶

De brief werd ondertekend door twintig arbeiders, de meesten afkomstig uit het Rabot. Ze sloten af met de volgende woorden:

Zulks is het leven der ongelukkige achtergeblevene werkersgezellen der Stad Gent. Wij willen onze heilige belofte niet breken en meenen onzen plicht te vervullen met U, Heeren der Stedelijke Commissie, bekend te maken met het lot uwer stadsgenooten, onze werkgezellen... ten einde ze [...] niet te zien behandelen als getyranniseerde slaven.

Die nobele bedoelingen haalden echter weinig uit. De opeisingen gingen in volle hevigheid door en troffen nu zelfs de burgerij.

Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat we – net als in Aartrijke – een algemeen wantrouwen zien ontstaan onder de bevolking. Opnieuw wer-

den niet alleen de hulpverlenende instanties, maar ook het gemeentebestuur beschuldigd.⁷⁵⁷ En opnieuw waren de arbeidsopeisingen een keerpunt. In de memoires van Pol De Witte, de socialistische krantenuitgever, lezen we hoe zulke misverstanden konden ontstaan:

De politie moest [van de Duitsers] in werkerswijken van huis tot huis gaan vragen wie werkloos was. In vele gezinnen waar de agent vroeg: 'Werkt uw man?', dacht de vrouw dat er aan het ontkennen een gift verbonden was, die dan best kon gebruikt worden, en zij antwoordde dan gewoonlijk: 'neen', of 'een weinig'. En zo kwam het dat velen die werkten toch opgeëist werden. Dit verwekte verbittering tegen politie en stad, dat ervan beschuldigd werd de darsenwerken stil te leggen om de Duitsers te kunnen plezieren.⁷⁵⁸

De stad draaide dus op voor de beslissingen van de bezetter. Het stadsbestuur kon echter geen nieuwe openbare werken organiseren omdat von Bissing dat in mei 1916 verboden had. De Belgische arbeiders waren rijp voor de pluk. In de Gentse straten steeg ondertussen de paranoia. Virginie Loveling ving in oktober de volgende dialoog op over het stadsbestuur:

'Zij zijn het, die [arbeiders] aan de Duitschers afleveren.' Hun doel? – 'Om ze hier kwijt te zijn, zooveel eters min[der], zooveel last min[der] aan de stad.'

Het gaat zoover, dat er gezegd wordt:

- 'Kopaf, moeten ze.'
- 'Azoo allemaal moeten eindigen mee ulder [op] te geven [voor arbeid], de garde civiek ook!'
- 'Wa da ge gelooft, de ondersteunden alleen.'
- 'De burgemeester, Ansele, schurken zijn 't. Hun geleende broodjes zullen later wel thuiskomen. Steenen zijn in hun auto gesmeten... wel besteed!⁷⁵⁹

Volgens De Graeve, ten slotte, kwam zelfs de coöperatieve beweging van de BWP onder vuur te liggen. Eén arbeidersvrouw klaagde misnoegd:

't Is 't Komiteit en de broodmaatschappijen evengoed, en de stad en allemaal samen... allemaal bedriegen ze ons. 't Is één rotte boel. Dat ze mij van geene maatschappijen meer spreken achter den oorlog. Ik laat mij uit alles schrijven!⁷⁶⁰

Tot verdere collectieve actie kwam het echter niet. Het koude winterweer van het najaar 1916 hield aan tot in april 1917, en dat bracht pure ellende met zich mee. De Gentenaars waren moegetergd en uitgeput door een eindeloze opeenvolging van bombardementen en opeisingen. In maart 1918 ten slotte werd burgemeester Braun gedeporteerd en nam een activistisch schepencollege het bestuur van de stad over. Anseele en de andere schepenen namen ontslag. Die ‘coup’ wekte nog meer weerspanning op in de bezette stad. Men zou kunnen veronderstellen dat dit ‘gedeelde leed’ het vertrouwen van de bevolking in het oude bestuur wel wat herstelde, want zowel Braun als Anseele waren na de oorlog weer even populair als daarvoor.⁷⁶¹

Foto 38. Gentenaars zoeken in 1916 resten van steenkool bijeen aan de Neermeerschen. De brandstofprijzen waren voor de modale stadsbewoner onbetaalbaar geworden. Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, [2004-247-019].

Op 2 december 1918 herdoopte het stadsbestuur enkele lanen tot Vrijheids-
laan, IJzerlaan, Wilsonplein en Groot-Brittanniëlaan. Welklinkende begrip-

pen, die de herinnering van de oorlog een tastbare plaats moesten geven in de stad. Pas maanden later kwam er na algemeen protest ook een Opgeëistenlaan aan het Rabot, ter herdenking van de 11 782 mannen die in Groot-Gent opgeëist werden.⁷⁶²

Een soortgelijk gebaar naar de vrouwelijke arbeidsters kwam er niet. Vrouwen en hun huishoudelijke zorgen haalden de straatnaamborden niet zo gemakkelijk. Toch zou het protest in Gent geen uniek fenomeen geweest zijn. Ook in Aalst, Kortrijk, Dendermonde, Lokeren, Sint-Niklaas en Luik hadden de Duitsers in juli 1916 volgens de buitenlandse pers af te rekenen met voedselrellen.⁷⁶³ Er is nauwelijks iets geweten over die andere rellen en de buitenlandse pers kon ook niet altijd feilloos gerucht van waarheid onderscheiden. Toch is het duidelijk dat in het Etappengebied de honger een diep spoor naliet. En de herinnering bleef op bepaalde plaatsen voortleven. Nog jaren na de oorlog zong men in de Gentse arbeiderswijken wel eens het volgende sarcastische liedje:

*Een schelleken boeboe, een schepken ratatoe. Menschen schept koerage gij zult er van opblazen.
Tutenstoverij en rijst met mossels bij. Menschen schept koerage de oorlog gaat voorbij.*⁷⁶⁴

EPILOOG. HONGER, SOCIALE POLITIEK EN PROTEST TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

In dit boek kwamen een aantal markante maar heel uiteenlopende levensverhalen samen. Door zowel de bankdirecteur Emile Francqui, het arbeiderskind Julie Cattrysse, de socialistische huisvrouw Georgine Blanchaert en de brouwerszoon Jules De Puydt aan het woord te laten, is de complexiteit van de oorlog waarschijnlijk wel duidelijk geworden. Op zichzelf hebben deze kleine getuigenissen natuurlijk wel hun waarde en allemaal tonen ze de Grote Oorlog in zijn kleine, tragische of komische dimensies. Het hoofddoel van dit boek was echter niet het sprokkelen van losse verhalen, maar de samenhang tussen die verhalen reconstrueren. De levens van Francqui, Cattrysse, Blanchaert en De Puydt waren met elkaar verbonden door bepaalde machtsrelaties. Aan sociale geschiedschrijving doen betekent die machtsrelaties in beeld brengen en de complexe ketens van oorzaak en gevolg ontwarren.

Het is niet gemakkelijk om grote conclusies te halen uit twee detailstudies. Wat kunnen Gent en Aartrijke ons leren over de grote, onbegrijpelijke tragedie van 14-18? Laten we het erop houden dat Gent en Aartrijke de sociaal-economische gevolgen van de oorlog in het zwaar getroffen Etappengebied belichten. Schaarste stimuleerde politiek geladen conflicten in het bezette land. In de oorlogsbeleving van de meeste burgers was het hongerprobleem en alle bijbehorende rancune bovendien bepalender en veel dichterbij dan de militaire strijd. In de naoorlogse periode ging bijvoorbeeld enorm veel aandacht uit naar de wederopbouw (van voedselbevoorrading, banksystemen, overheidsinstellingen, huizen en economische infrastructuur) en naar de pacificatie van bestaande sociale spanningen – zelfs meer aandacht dan naar de verzuchtingen van de veteranen.

Voor de recente herinneringscultuur van de Eerste Wereldoorlog geldt vreemd genoeg het omgekeerde. Soldaten kapen daarin de hoofdrol weg. Zij moesten elkaar te lijf gaan met industriële vernietigingswapens en zouden gaandeweg het geloof in hun leiders en de politiek verloren hebben. Dit wan-

trouwen en trauma onder veteranen verklaart voor een deel de sluimerende onvrede over de democratie en de ontsporingen van de jaren dertig. Althans, zo luidt een gangbare these. Soldaten zouden de frontervaring meegedragen hebben in hun dagelijks leven als burger.⁷⁶⁵ Maar illustreren Aatrijke en Gent niet dat ook niet-militairen behoorlijk wat wantrouwen ontwikkelden ten opzichte van lokale besturen en organisaties? Was dat wantrouwen achteraf gezien ook niet erg tijdelijk van aard? Dergelijke vragen wijzen op het belang van de onderhandelingen tussen politici, leiders en bevolking tijdens en na de oorlog. Dit boek wilde daartoe een bescheiden bijdrage leveren.

De impact van de oorlog is zo complex dat we ons niet kunnen beperken tot het zichtbare en het bekende. In de Westhoek kunnen we nog steeds de oorlogslittekens in het landschap zien, maar de Amerikaanse winkels en de soeprijen die overal in het bezette land voorkwamen zijn verdwenen. Iedere geschiedschrijving is selectief, maar laten we vooral niet vergeten dat de Eerste Wereldoorlog zoveel meer bracht dan bruut geweld aan het front. De samenleving zelf werd een front. Dit boek heeft ingezoomd op drie kleinere gevechtscijfers: de honger, de sociale politiek en de diverse vormen van protest door ondergeschikte groepen.

Over de honger kunnen we kort zijn. De zware schaarste van 1914-1915 en de acute hongersnood vanaf 1916 hadden enorme gevolgen voor de Belgische bevolking. De fysieke impact van de honger (sterfte, ziekte en aftakeling) werd hoofdzakelijk gedragen door de arbeidersbevolking. Gemondialiseerde voedselketens werden totaal verstoord en de zwakste schouders droegen als gevolg daarvan de zwaarste lasten.

De psychologische en sociale impact van de honger trof echter niet alleen de arbeidersklasse. Onmiskenbaar was de sombere en dreigende sfeer die over het bezette land hing. De werkloosheid bracht verarming, identiteitsverlies en vervreemding mee voor duizenden huisvaders. Familieleden konden elkaar niet beschermen tegen de honger. Dat laatste was natuurlijk erg voor zowel mannen als vrouwen, maar 'zorgen voor' hoorde heel sterk thuis in het vrouwelijk rolpatroon. De oorlog duwde vrouwen dan ook in een zeer complexe en kwetsbare positie. Ondertussen aten gezinnen uit de middenklasse hun spaargeld op en leefde de burgerij in angst. *Les classes dangereuses* hadden immers meer dan ooit redenen om te protesteren. Dat uitte zich in plunderingen, lange dreigende wachtrijen en misnoegde artikelen in de arbeiderspers.

Dat België van een proletarische revolutie gespaard zou blijven, was in 1918 geen voorspelbare uitkomst. Ook de Russische Revolutie begon immers met enkele huisvrouwen uit de arbeidersklasse die de straten van Petrograd innamen, gewapend met slagzinnen zoals 'Weg met de honger!' en 'Brood willen we hebben!'

Ten slotte had de honger ook een impact op de morele regels van het bezette land. Niet toevallig werden slechte patriotten afgebeeld als dikbuikige profiteurs. Voedsel werd een twistpunt dat burens, sociale klassen maar ook stedelingen en plattelandsbewoners tegen elkaar kon opzetten. Wie at er nog kip en taart en wie dronk er nog wijn? Welke ondankbare gebruikte de slechte materiële omstandigheden om het vaderland te ondermijnen? De publieke sfeer werd gedomineerd door negatieve berichtgeving, schandalen en klassengebonden verdenkingen. Het dagelijks leven in bezet België was dan ook een ruimte waar stevig aan politiek werd gedaan. Het was nooit een apart wereldje waar de 'gewone' mensen zich bezighielden met aardappeltjes en de zondagse poppenkast, ver weg van de Grote Oorlog.⁷⁶⁶

De massale honger bracht grondige veranderingen teweeg in de sociale politiek. Zoals we eerder zagen was ook sociale politiek een complex debat tussen verschillende partijen. Aan de ene kant was er de katholieke nadruk op traditionele liefdadigheid, met moralistische oplossingen voor sociaal-economische problemen.⁷⁶⁷ Liefdadigheid kan natuurlijk inspirerend en bewonderenswaardig zijn. In de periode voor de Eerste Wereldoorlog was het echter vooral een antwoord op een systematisch maatschappelijk falen: het onvermogen (of de onwil) om de rijkdom op een meer gelijke manier te verdelen. Door die ongelijke verdeling kon een kleine groep gemakkelijk enkele kruimels aan de armen geven. Het liefdadigheidssysteem was een bron van macht en stabiliteit: het remde veranderingen af.⁷⁶⁸

In andere milieus waren andere visies op armoedebestrijding en hulpverlening ontstaan. De progressief-liberaal Louis Varlez gruwde zelf van de traditionele liefdadigheid en wilde een professioneler model, waarin de armen beloond werden voor hun eigen voorzienigheid en ondernemerschap. De overheid kon en moest daarbij een rol spelen. De progressief-liberale insteek werd steeds belangrijker, maar moest ook stevig opboksen tegen bestaande vooroordelen. Ten slotte was er de socialistische visie, vertegenwoordigd door de Belgische Werkliedenpartij. Het socialisme mobiliseerde een aanzienlijke

achterban rond een discours van rechten. In naam van het recht op waardig leven eiste ze werkloosheidsverzekeringen, officiële pensioenstelsels en overheidsvoorzieningen op. Maar er waren ook allerlei grassroots-zelfhulpinitiatieven die erg succesvol waren. De Gentse ‘wereld van Vooruit’ of de eerste kleinschalige vakbonden zijn er een goed voorbeeld van.

De socialistische partij bevoogde natuurlijk zelf haar eigen achterban – denk aan de Socialistische Vrouwen die ‘in alle stilte’ een plaatsje probeerden te veroveren binnen de beweging – maar ze verzette zich wel tegen oudere vormen van bevoogding en burgerlijke dominantie. Zo ontstonden de coöperatieve winkels als een alternatief voor fabrieksbazen die hun arbeiders verplichtten een deel van hun loon te besteden in de eigen (dure) winkels. Het socialistische model benadrukte de zelfredzaamheid van de arbeiders. De sfeer in de wijkclub van de Heirnis in Gent was fundamenteel anders dan die in de vereniging voor Franschmans in Aartrijke.

De bezetting dwong deze groepen om met elkaar in dialoog te gaan over een nieuw soort sociale politiek. Achteraf gezien waren de leiders van het Comité National de eerste ‘typisch’ Belgische compromispolitici. Zo typisch was dat compromis overigens niet, want de homogeen katholieke regeringen die sinds 1884 het land leidden, verwierpen zowat elke fundamentele toezegging. Ze bedachten mechanismen zoals het algemeen meervoudig stemrecht, dat aan iedereen politiek zeggenschap gaf, maar toch ietsje meer aan de rijken. De top van het Comité National daarentegen moest wel kiezen voor de vlucht vooruit. Ze deed dat misschien aarzelend, soms knarsetandend en met veel improvisatie, maar ze deed het toch. Technocraten uit de banksector (zoals Francqui) en progressieve industriëlen (zoals Solvay) speelden daarbij een voortrekkersrol.

Het Comité National ontmantelde het oude liefdadigheidsstelsel niet volledig. Lokale elites bleven aan het roer en konden hun eigen oordeel ten volle laten spelen. Ook in de controle en de uitvoering van de hulpverlening waren morele criteria heel belangrijk – misschien zelfs belangrijker dan de voortdurend wisselende technische regels. Dat is – ondanks de vernietiging van heel wat relevant archiefmateriaal – wel duidelijk gebleken uit de dossierafhandeling van de twee onfortuinlijke arbeiders E.V. en F.R. in het Gentse. De Gentse lokale afdeling van het Comité National, die de adem van het rood-blauwe stadsbestuur in de nek voelde, was juist wel een katholiek bastion waarin andersdenken moeilijk voet aan de grond kregen.

Tegelijkertijd zorgde het Comité National echter wel een overkoepelende, professionele structuur die de basisregels uittekende. Niet toevallig bouwde het Comité National voort op de expertise van kosmopolitische ingenieurs zoals Herbert Hoover. Ten slotte werden progressief-liberalen (zoals Varlez) en socialistes (zoals Vandervelde en Anseele) betrokken in het debat over de hulpverlening. Dat zou resultaten afwerpen.

Onder het Comité National kwam voor het eerst een nationale werkloosheidsuitkering tot stand. De houding van lokale en provinciale comités ten opzichte van woekeraars, smokkelaars en fraudeurs was een radicale inperking van de vrije markt in naam van het algemeen welzijn. Heel wat elementen uit de filosofie van het Comité National werden na de oorlog niet direct ontmanteld. Zo bleven de prijscontroles nog even van kracht en zette de overheid in op zuigelingenzorg. In 1921 werden de zwakke lokale Weldadigheidsburelen vervangen door Commissies voor Openbare Onderstand (de voorlopers van het OCMW). Kortom, het Comité National plaveide de weg voor een echte verzorgingsstaat waarin ook pechvogels en zwakkere groepen menswaardig konden leven.

Uit dit boek is ten slotte duidelijk gebleken dat die verzorgingsstaat niet alleen ontstond omdat elites dat zo planden. De acties en reacties van de massa waren minstens even doorslaggevend. Zowel in Aartrijke als in Gent vonden we verschillende vormen van protest. Sommige proteststrategieën kregen het label infrapolitiek: het ging om acties die de eigendomsrelaties heronderhandelden zonder openlijke politieke claims te maken. Diefstallen en roddels over comitéleden kunnen in die categorie gerangschikt worden. Andere acties, zoals de betoging van 1916, waren wel duidelijk politiek geladen. Die politieke claims werden na de oorlog niet meteen vergeten. Met andere woorden: collectieve actie kan verandering veroorzaken. Is het niet onmiddellijk, dan misschien wel op lange termijn.

De hongersnood bracht niet alleen hongerlijders voort, maar ook veerkrachtige en weerbare mensen. Dit boek wilde de armen en de arbeiders een plaatsje onder de zon geven, als tegenwicht voor oudere verhalen over de filantropie en de grote heren. Oorlog heeft veel gezichten. De dorpsbevolking van Aartrijke ging erg creatief om met de materiële tekorten, maar de Gentse arbeiders bleken weerbaar en combattief. Vooral de politieke bewustwording onder vrouwen was opmerkelijk. Als de Gentse episode het belang en het po-

tentieel van consumentenprotest aantoon, dan bewijst de Aartrijkse episode hoe onvolledig die consumentenidentiteit op dat moment nog was. In Aartrijke werd niet gedacht in termen van rechten op voedsel of recht op dienstverlening. Producenten waren vooral burens en kennissen, eerder dan een groep met tegengestelde belangen. Dat zij enorme kapitalen vergaarden terwijl in hetzelfde dorp de bittere armoede om zich heen greep, riep weinig weerstand op. Bovendien bleken die producenten in staat om het lokale comité stevig te controleren. In Gent was er veel meer *image building* en onderhandeling nodig. Dat burgers zichzelf in de hoedanigheid van consument profileerden in het publieke debat, was het resultaat van bepaalde historische omstandigheden.

Consumentenactivisme zou een enorme impact hebben op het verdere verloop van de twintigste eeuw. Consumenten hebben geen boodschap aan halfslachtige liefdadigheid, en als groep kunnen ze een vuist maken tegen wat zij percipiëren als fouten in het systeem. Op een bepaalde manier zijn sociale woningen, openbaarvervoersmaatschappijen, publieke natuurdomeinen, gesubsidieerd kunstonderwijs en milieustandaarden in de industrie allemaal het resultaat van bepaalde eisen in naam van de consument.⁷⁶⁹ Want consumenten waren niet altijd de door egoïsme gedreven voordeelzoekers die sommigen ons vandaag maar al te graag voorspiegelen. 'De consument' is een product van de moderniteit: een actor die voor zijn materiële behoeften afhankelijk is van een geglobaliseerde en complexe markt, eerder dan van zijn eigen moestuin of zijn vriendengroep. Een actor die bovendien vaak geconfronteerd wordt met de overmacht van producenten, staten of zijn medeconsumenten.

Terwijl velen vandaag consumentisme associëren met een enggeestige focus op meer, beter en goedkoper, bood de consumentenidentiteit tijdens de belle époque ondergeschikte groepen een kans om zich te emanciperen. Het was en bleef tenslotte een tijdperk van schaarste en honger, niet van ongekende welvaart. Voor de Gentse arbeidersvrouwen was betogen en onderhandelen voor beter brood, toegankelijke wasserijen en meer zeep een manier om hun burgerschap uit te oefenen. Want zolang het gangbare ideaal van de burger een welgestelde, hoogopgeleide mannelijke bourgeois was, die zich niet bezighield met pietluttige 'vrouwenbekkernissen' (denk aan kroniekschrijver Georges Rency), bleven sommige groepen uitgesloten.

De arbeidersbeweging in de Verenigde Staten volgde die gedachtegang al sinds het einde van de negentiende eeuw. Ze maakte een strijdpunt van de

living wages: een mooi loon om de consumptie van arbeiders op 'Amerikaans' peil te houden kreeg meer prioriteit dan bijvoorbeeld de collectivisering van de productiemiddelen. Welvaart en *individueel* bezit werden daarmee stevig verankerde idealen in de Amerikaanse samenleving.⁷⁷⁰

Opmerkelijk is hoe de Eerste Wereldoorlog doorslaggevend was voor het ontstaan van een consumentenbewustzijn met meer 'Europese' klemtonen. In Groot-Brittannië richtte de overheid in januari 1918 een Consumentenraad op, die het ongenoegen onder arbeiders over de gestegen prijzen kanaliseerde.⁷⁷¹ Men pikte de inflatie en de vele voedselschandalen niet meer. In Berlijn, Wenen en Sint-Petersburg werd de situatie nog nijpender. De overheid slaagde er niet in om de voedselprijzen te beheersen en straatprotesten door arbeidersvrouwen betekenden het begin van het politieke einde voor deze regimes. Deze traditie van consumentenprotesten deelde niet noodzakelijk de Amerikaanse bekkernissen. De Gentse vrouwen vroegen geen individuele maar *collectieve* voorzieningen (zoals wasserijen en openbare keukens) en *eerlijke toegang voor iedereen*, arm of niet. Pas decennia later werden ook andere waarden opgenomen in de woordenschat van het consumentenactivisme, zoals overvloedige keuze en 'de meeste kwaliteit voor de laagste prijs'. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw kunnen we ons misschien afvragen welke wereld die vroegste consumentenactivisten voor ogen hadden, en of we daar nog ver van verwijderd zijn.

Laten we ten slotte honger, het basisgegeven uit dit boek, in perspectief plaatsen. Historici hebben de negentiende eeuw de eeuw van de grote hongersnoden genoemd. Dat lijkt contra-intuïtief, omdat juist in dat tijdperk enorme technologische vooruitgang werd geboekt op allerlei vlakken. Toch stierven in die eeuw van staal, stoom en geglobaliseerde handel vele miljoenen in India, China, Zuidoost-Azië en Afrika aan honger. Cormac O'Grada, een Ierse historicus die zich specialiseerde in hongersnoden, schat de wereldwijde dodentol van die negentiende-eeuwse catastrofes 'voorzichtig' op 100 miljoen mensen (ter herinnering, de Eerste Wereldoorlog zou ongeveer 15 miljoen mensen het leven gekost hebben).⁷⁷²

De honger in het Etappengebied verdient zijn plaatsje in een analyse van deze massahongersnoden, niet vanwege de aantallen, maar wel vanwege de manier waarop de honger werd getemperd en gemanaged. Terwijl heel wat van die negentiende-eeuwse hongersnoden verergerden door koloniale praktijken en

vooroordelen, was België een kernregio in het industriële wereldsysteem.⁷⁷³ Om het cru te stellen: het was heel wat moeilijker om de Belgen te laten creëren. Voor het eerst werd bovendien duidelijk dat welvarende landen, waar de oogsten gul en genereus waren, ook ten prooi konden vallen aan hongersnood en ellende. De houding van overheden woog steeds meer door ten opzichte van klimatologische of biologische factoren. Dat bleek een hardnekkig patroon te zijn, eigen aan de moderne tijd.⁷⁷⁴

Eveneens nieuw zijn de manieren waarop staten en gemeenschappen de situatie probeerden te verbeteren. Dat kon via nieuwe vormen van sociale politiek (zijnde solidariteit tussen landgenoten), of dankzij de eerste internationale humanitaire hulpactie ooit, compleet met perscampagnes en blikvoeding van de andere kant van de wereld.⁷⁷⁵ Het zijn die gebeurtenissen die de Eerste Wereldoorlog in België betekenisvol maken, toen en nu.

Humanitaire hulp, met alle bijbehorende complexiteit en machtsdimensies, met alle mislukkingen en successen, heeft een geschiedenis. Ze heeft een beginpunt en is, dankzij de onuitputtelijke menselijke creativiteit, ook voortdurend in evolutie. En hopelijk alleen maar ten goede.

NOTEN

- 1 Zie M. Reynebeau, *Een geschiedenis van België*. Tielt, Lannoo, 2003, p. 11, voor enkele nuances bij het gebruik van de term verhaal. Ook in dit boek impliceert het gebruik van de term 'verhaal' zeker geen doorgedreven postmodernisme.
- 2 G. Mak, In *Europa. Reizen door de twintigste eeuw*. Amsterdam, Atlas, 2004, p. 107.
- 3 S. De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam, Atlas, 1997, p. 56 en verder.
- 4 S. De Schaepdrijver, 'Belgium'. In J. Horne (ed.), *A companion to World War I*. Chichester, Blackwell Publishing, 2010, p. 388.
- 5 Zie B. Davis, *Home fires burning. Food, politics and everyday life in World War I*. Londen, University of North Carolina Press, 2006.
- 6 T. Balderston, 'Industrial mobilization and war economies'. In J. Horne (ed.), *A companion to World War I*, p. 219.
- 7 C. O'Grada, *Famine. A short story*. Princeton, Princeton University Press, 2009, p. 4.
- 8 P. Scholliers, 'Oorlog en voeding: de invloed van de Eerste Wereldoorlog op het Belgische voedingspatroon, 1890-1940'. In *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, jg. 11 (1985), nr. 1, p. 33.
- 9 P. Vandepitte en G. Van den Bossche, *Lexicon. Een verklaring van historische en actuele maatschappelijke concepten (tweede uitgebreide editie)*. Gent, Academia Press, 2007, p. 106.
- 10 J. Demoor en A. Slosse, 'L'alimentation des Belges pendant la guerre et les conséquences'. In *Bulletin de l'académie royale de Médecine de Belgique*, jg. 30 (1920), p. 506.
- 11 P. Scholliers, 'The policy of survival: food, the state and social relations in Belgium, 1914-1921'. In J. Burnett en D. Oddy (eds.), *The origins and development of food policies in Europe*. Londen, Leicester University Press, 1994, p. 43.
- 12 P. Scholliers, 'Oorlog en voeding...', p. 32.
- 13 Zie bijvoorbeeld H. McPhail, *The long silence. Civilian life under the German occupation of Northern-France, 1914-1918*. Londen, Tauris, 1999, p. 55. Het be-

- zette Noord-Frankrijk onderging min of meer hetzelfde regime als het bezette land, en kreeg zelfs voedselhulp door dezelfde organisatie. De vergelijking met het concentratiekamp is zelfs afkomstig van Herbert Hoover, een van de organisatoren van de voedselhulp (en dus een nauw betrokken persoon). Zie B. Davis, 'Experience, identity and memory. The legacy of World War One'. *The Journal of Modern History*, jg. 75 (2003), nr. 1, p. 119. In dit artikel wordt het boek van McPhail ook 'schaars in analyse en bronnenmateriaal' genoemd.
- 14 P. Scholliers, 'Oorlog en voeding...', p. 37.
 - 15 P. Scholliers, 'Oorlog en voeding...', p. 33.
 - 16 P. Scholliers, 'Oorlog en voeding...', p. 45.
 - 17 S. De Schaepdrijver, 'Belgium', p. 390.
 - 18 M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*. Tielt, Lannoo, 2006, p. 809.
 - 19 M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 810.
 - 20 Erg invloedrijk was het werk van de secretaris-generaal van het Comité National: A. Henry, *L'oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation pendant la guerre*. Brussel, J. Lebègue, 1920, p. 124.
 - 21 De meest letterlijke articulatie hiervan vinden we in het oorlogsdagboek van Virginie Loveling, die de kreet 'Eten willen w'hên' opving bij een betoging in de Gentse straten op 23 juni 1917.
 - 22 G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*. Leuven, Acco, 2012, p. 46, p. 89 en p. 165.
 - 23 S. De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog...*, p. 17 en p. 14; en M. Boone, H. Gaus, P. Scholliers en C. Vandenbroeke, *Dagelijks leven. Sociaal-culturele omstandigheden vroeger en nu*. Deurne, Uitgeverij Baart, 1982, p. 138.
 - 24 I. Devos, *De evolutie van de levensverwachting in België, 18de-20ste eeuw*. Chaire Quetelet, 2005, p. 3-4. http://www.leef tijdenwerk.be/html/pdf/devos_levensverwachting.pdf, geraadpleegd op 30/01/2013.
 - 25 S. De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis. Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*. Leuven, Leuven Universitaire Pers, 2010, p. 22-24.
 - 26 G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij...*, p. 24.
 - 27 P. Scholliers, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*. Berchem, Epo, 1993, p. 99.
 - 28 Tenzij anders vermeld zijn deze en de volgende paragrafen gebaseerd op C. Lis, H. Soly en D. Van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*. Leuven, Kritak, 1985, p. 11 en p. 91-116.
 - 29 Een overlevingsstrategie is een coherent streven om vooruit te komen in het leven, vooral op materieel vlak. Zie L. Heerma van Voss, *Why is there no socialism in the Netherlands? De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de sociaal-economische geschiedenis sinds 1870 aan de Universiteit Amsterdam*. Amsterdam, 2002, p. 10. Zie ook D. Luyten en G. Vanthemsche (eds.), *Het sociaal pact van 1944. Oorsprong, betekenis en gevolgen*. Brussel, VUBpress, 1995, p. 18.
 - 30 E. Vanhaute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen*. Brussel, VUBPress, 1992, p. 312.
 - 31 C. Lis, H. Soly en D. Van Damme, *Op vrije voeten?...*, p. 116-118.
 - 32 A. Grauwels, D. Luyten e.a., *Hedendaagse economische geschiedenis van België. Een inleiding*. Gent, Academia Press, 2011, p. 53; en E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België. 1830 tot heden*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2005, p. 66 en p. 72.
 - 33 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 72-73.
 - 34 C. Lis, H. Soly en D. Van Damme, *Op vrije voeten?...*, p. 96.
 - 35 A. Hemelsoet, 'Liefdadigheid als roeping van de dame. Het sociaal engagement van de adellijke vrouw in het 19de-eeuwse Gent (1845-1880)'. In *Handelingen van de Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, jg. 56 (2002), p. 256 en p. 271.
 - 36 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 77-78.
 - 37 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 69 en p. 73.
 - 38 J. Deferme, *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België, 1886-1914*. Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2007, p. 446.
 - 39 Over deze beheersingsstrategie door de elites via sociale politiek, zie M. Van Leeuwen, 'Pre-industriële armenzorg in Europa'. In H. Flap en M. Van Leeuwen (eds.), *Op lange termijn: verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen*. Hilversum, Verloren, 1994, p. 174-177.
 - 40 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 135.
 - 41 Ik verwijs naar de definitie van G. Vanthemsche, 'Sociale bescherming is beschutting tegen risico's van het leven'. In D. Luyten en G. Vanthemsche (eds.), *Het sociaal pact van 1944...*, p. 17-18.
 - 42 J. De Maeyer en P. Heyrman (red.), *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant, 19e en 20e eeuw*. Leuven, Peeters, 2001, p. 111.

- 43 Y. Segers en L. Van Molle, *Leven van het land. Boeren in België, 1750-2000*. Leuven, Davidsfonds, 2004, p. 58 en p. 63. Plattelandsarbeiders (die vaak als dagloner of seizoensarbeider moesten werken) en kleine boeren hadden een monotoner dieet en minder toegang tot transport, medische voorzieningen, scholen, bibliotheken enzovoort. Hoewel de plattelandsarbeider in de beste gevallen kon beschikken over een moestuintje, verdiende hij gemiddeld slechts de helft van een industriearbeider in de stad.
- 44 A. Grauwels, D. Luyten e.a., *Hedendaagse economische geschiedenis van België...*, p. 150; en E. Gerard (ed.), *De Christelijke arbeidersbeweging in België*. Volume 1. Leuven, Universitaire Pers, 1991, p. 130.
- 45 A. Grauwels, D. Luyten e.a., *Hedendaagse economische geschiedenis van België...*, p. 91.
- 46 V. Van Conkelberg, *Het bureel van weldadigheid te Gent (1821-1925)*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1997, p. 54 en p. 136-138.
- 47 U. Almaci, Van 'De Jonge Kantwerkster' tot 'Ouwe Dag'. De representatie van arbeiders in het volkstoneel, Gent 1880-1914. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2011, p. 89.
- 48 A. Henry, *Etudes sur l'occupation allemande en Belgique*. Brussel, J. Lebègue, 1920, p. 260.
- 49 J. De Maeyer en P. Wynants (eds.), *De Vincentianen in België, 1842-1992*. Leuven, University Press, 1992, p. 8-9.
- 50 Zie J. Art, 'Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd, 'ne peius adveniat'. In G. Rooijackers en T. Van der Zee (ed.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*. Nijmegen, Sun, 1986, p. 105; en G. Deneckere, 'Oostakker-Lourdes, de Belgische Kulturkampf'. In J. Tollebeek, G. Buelens en S. De Schaepdrijver (ed.), *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie*. Amsterdam, Bert Bakker, 2008, p. 27.
- 51 D. Luyten en G. Vanthemsche (eds.), *Het sociaal pact van 1944...*, p. 21, J. Art, 'Clerus en volksreligie in Vlaanderen...', p. 107; en G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij...*, p. 23.
- 52 *Verslag over de stichting van het werk te Gent en over de werkzaamheden van het eerste jaar, voorgedragen in de Algemeene vergadering van 12 oktober 1902*. Gent, Drukkerij A. Siffer, 1902, p. 12-13.
- 53 Y. Segers, *Economische groei en levensstandaard. Particuliere consumptie en voedselverbruik in België, 1800-1913*. Leuven, Universitaire Pers, 2003, p. 251.
- 54 L. Nys, 'Nationale plagen. Hygiënisten over het maatschappelijk lichaam'. In L. Nys, H. De Smaele e.a. (ed.), *In De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914*. Groningen, Historische Uitgeverij, 2002, p. 227. Zie verder ook J. Tollebeek, *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken*, Leuven, Universitaire Pers, 2003.
- 55 M. Boone, H. Gaus, P. Scholliers en C. Vandenbroeke, *Dagelijks leven...*, p. 128 en p. 138.
- 56 *Verslag over de stichting van het werk te Gent...*, p. 19.
- 57 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 86.
- 58 G. Vanthemsche, 'De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België: vakbondskassen en gemeentelijke fondsen (1880-1914)'. In *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jg. 2, mei (1985), nr. 11, p. 130-132 en p. 144.
- 59 G. Vanthemsche, 'De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België...', p. 145, p. 138-139 en p. 134.
- 60 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 84-85.
- 61 C. Van Praet, 'Liberaal sociale ideeën en verenigingen vanuit transnationaal perspectief (1848-1914): de Association Internationale pour le Progrès des Sciences Sociales en de rol van internationale congressen'. In *De (on)zichtbare grens? Politiek-culturele wisselwerking en nationale identiteitsvorming in Nederland en België sinds 1830*. Conference proceeding Universiteit Gent, 2011, p. 2-4.
- 62 J. Van Daele, *Van Gent tot Genève. Louis Varlez. Een biografie*. Gent, Academia Press-Amsab-Liberaal Archief, 2002, p. 120. Dit (autonome) spaarfonds is niet te verwarren met de werkloosheidsverzekering binnen de vakbonden.
- 63 G. Vanthemsche, 'De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België...', p. 136-137.
- 64 T. Judt, 'What is living and what is dead in social democracy?', <http://www.nybooks.com/articles/archives/2009/dec/17/what-is-living-and-what-is-dead-in-social-democrac/?pagination=false&print-page=true>, geraadpleegd in februari 2011. Oorspronkelijke tekst: 'It is cheaper to provide benevolent handouts to the poor than to guarantee them a full range of social services as of right. By "benevolent" I mean faith-based charity, private or independent initiative, income-dependent assistance in the form of food stamps, housing grants, clothing subsidies, and so on. But it is notoriously humiliating to be on the recei-

- ving end of that kind of assistance. Conversely, it is not humiliating to be on the receiving end of a right. If you are entitled to [...] publicly furnished assistance as of right—without anyone investigating to determine whether you have sunk low enough to ‘deserve’ help—then you will not be embarrassed to accept it. However, such universal rights and entitlements are expensive.’
- 65 H. Deleeck, *De architectuur van de welvaartsstaat opnieuw bekeken*. Leuven, Acco, 2001, p. 44.
- 66 G. Deneckere, 1900. *België op het breukvlak van twee eeuwen*. Tielt, Lannoo, 2006, p. 117.
- 67 G. Deneckere, 1900. *België op het breukvlak van twee eeuwen*, p. 102.
- 68 Zie G. Vanschoenbeek, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*. Gent, AMSAB, 1995, 269 p.
- 69 H. Defoort, *Werklieden, bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa*. Leuven, Lannoocampus, 2006, p. 210.
- 70 M. Reynebeau, *Een geschiedenis van België*, p. 118–120.
- 71 H. Defoort, *Werklieden, bemint uw profijt!...*, p. 210–216.
- 72 M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 584–585 en p. 703.
- 73 P. De Witte, *De geschiedenis van Vooruit en de Gentsche socialistische werkersbeweging sedert 1870*. Gent, s.n., 1896, p. 65.
- 74 M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 711.
- 75 Y. Segers, *Economische groei en levensstandaard...*, p. 53–59.
- 76 Y. Segers, *Economische groei en levensstandaard...*, p. 59; en M. Reynebeau, *Een geschiedenis van België*, p. 118–120.
- 77 Y. Segers, *Economische groei en levensstandaard...*, p. 232 en p. 234–235.
- 78 G. Deneckere, ‘De algemene staking in 1913: geraffineerde conflictbeheersing aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog’. In *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 22 (1991), nr. 3–4, p. 491, p. 505 en verder. Zie ook G. Deneckere, *Sire het volk mort. Sociaal protest in België (1831–1918)*. Gent, Amsab, 1997, 256 p.
- 79 E. Wallerstein, ‘On bifurcation and agency’, <http://vodpod.com/watch/1680304-immanuel-wallerstein-on-bifurcation-and-agency>, geraadpleegd in december 2010. Oorspronkelijke tekst: ‘When a system enters a moment of bifurcation, structure becomes chaotic and small input gets great output as oppose to a normally functioning system [...]. A real struggle begins about the new order which is going to be constructed. In that fase, our behaviour really matters.’
- 80 J. Scott, *Domination and the arts of resistance. Hidden transcripts*. New Haven, Yale University Press, p. 5, p. 21 en p. 178.
- 81 *When the great lord passes, the wise peasant bows deeply and silently farts*. Titelblad J. Scott, *Domination...*
- 82 J. Scott, *Domination...*, p. 55.
- 83 G. Deneckere, ‘Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990’. In J. Dumolyn (ed.), *Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement*. Brussel, IMAVO, 2003, p. 31; en K. Geldof en R. Laermans (eds.), *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*. Nijmegen, Sun, 1996, p. 84.
- 84 Zie bijvoorbeeld J. Bauwens, *De IJzer. Het ultieme front*. Leuven, Davidsfonds, 2008 en L. Vandeweyer, *De Eerste Wereldoorlog: koning Albert en zijn soldaten*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2005.
- 85 M. Huss, A. Becker en T. Compère-Morel, *Histoires de famille : cartes postales et culture de guerre*. Parijs, Noesis, 2000. Voor meer duiding bij de historiografie over de Eerste Wereldoorlog, zie A. Prost en J. Winter, *Penser la Grande Guerre. Un essai d’historiographie*. Parijs, Seuil, 2004.
- 86 Zie G. Nath en M. Van Alstein, 14–18 van dichtbij..., p. 15–26.
- 87 Zie bijvoorbeeld R. Chickering, *The Great War and Urban Life in Germany. Freiburg, 1914–1918*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007; B. Ziemann, *War Experiences in Rural Germany*. Oxford, Berg, 2007 en J. Winter en J. Robert, *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914–1918*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- 88 J. Winter en J. Robert, *Capital cities at war...*, p. 4–5.
- 89 Het typische voorbeeld van zo’n micro-storia is C. Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een 16e-eeuwse molenaar*. Amsterdam, Bert Bakker, 1982. Voor de Eerste Wereldoorlog, zie P. Purseigle, ‘Beyond and below the nations. Towards a comparative history of local communities at war’. In J. Macleod en P. Purseigle (eds.), *Uncovered Fields. Perspectives in First World War Studies*. Leiden, Brill, 2004, p. 95–123.
- 90 H. Renders, ‘De grenzen van representativiteit: biografie, life writing en microhistory’, http://www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekcentra/biografieinstituut/docs/JWRenders_Grenzen_van_Representativiteit.pdf, geraadpleegd op 10/08/2012.
- 91 S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 116.
- 92 Afhankelijk van de krijgsverrichtingen konden de grenzen ook opschui-

- ven. De Duitse administratie was in elk geval vrij complex, met allerlei aparte statuten voor Antwerpen, Marinegebiet en Operationsgebiet. Deze laatste indeling was voor het dagelijks leven niet relevant. Zie S. Vandenberghe, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het 'Etappengebied' tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2009, p. 48.
- 93 S. De Schaepdrijver, 'Belgium', p. 389.
- 94 W. Englert, 'Ancient Greek Theater', <http://academic.reed.edu/humanities/110tech/theater.html#structure>, geraadpleegd in 2010.
- 95 A. Henry, *L'œuvre du Comité National...*, p. 16.
- 96 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 11-17.
- 97 A. Henry, *Etudes sur l'occupation...*, p. 250.
- 98 T. Van Bosstraeten, *Bezets maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Leuven, Acco, 2008, p. 35; en S. Jaumain, *Les petits commerçants face à la modernité*. Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 1995, p. 37-38.
- 99 P. Scholliers, 'The policy of survival...', p. 41.
- 100 B. Benvindo en B. Majerus, 'Belgiën zwischen 1914 und 1918: ein Labor für den totalen Krieg'. In A. Bauerkämper en E. Julien (eds.), *Durchhalten! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914-1918*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co KG, 2010, p. 131.
- 101 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 53-54.
- 102 P. Scholliers, 'The policy of survival...', p. 41.
- 103 M. Van den Wijngaert (ed.), *België, een land in crisis: 1913-1950*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2006, p. 127.
- 104 T. Van Bosstraeten, *Bezets maar beschermd...*, p. 73.
- 105 R. Palmer, J. Colton en L. Kramer, *A history of the modern world*. Boston, McGraw-Hill, 2007, p. 691-692.
- 106 T. Van Bosstraeten, *Bezets maar beschermd...*, passim; en P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium in het nationaal en internationaal spanningsveld, 1914-1919*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1981, p. 25.
- 107 M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 809.
- 108 R. Palmer, J. Colton en L. Kramer, *A history of the modern world*, p. 576-584.
- 109 Zie M. Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total war and everyday life in World War One*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004; B. Davis, *Home Fires Burning...*; en S. Ortaggi, 'Italian Women during the Great War'. In G. Braybon (ed.), *Evidence, history and the great war. Historians and the impact of 1914-1918*. s.l., Berghahn Books, 2003, p. 230-232.
- 110 V. Liulevicius, *War land on the Eastern Front. Culture, national identity and German Occupation in World War I*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- 111 Zie D. Killingray, 'The war in Africa'. In J. Horne (ed.), *A companion to World War I*, p. 114 en p. 121. Over de 'portage' of dwangarbeid van Congolezen tijdens de oorlog, zie G. Vanthemsche, *Congo. De impact van de kolonie op België*. Tielt, Lannoo, 2007, p. 107.
- 112 T. Van Bosstraeten, *Bezets maar beschermd...*, p. 36; en M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 809.
- 113 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief...*, p. 25.
- 114 M. Huberman, 'Ticket to trade: Belgian labour and globalization before 1914'. In *The Economic History Review*, 2008, nr. 61, p. 331.
- 115 A. Despy-Meyer, 'Un Laboratoire d'idées: l'Université Nouvelle de Bruxelles (1894-1914)'. In G. Kurgan-van Hentenrijk, *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIXe - XXe Siècles)*. Brussel, s.n., 1994, p. 51-54.
- 116 T. Van Bosstraeten, *Bezets maar beschermd...*, p. 36-37.
- 117 R. Brion en J. Moreau, *De Generale Maatschappij van België, 1822-1997*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1998, p. 230.
- 118 G. Kurgan-van Hentenrijk e.a., *Dictionnaire des patrons en Belgique: les hommes, les entreprises, les réseaux*. Brussel, De Boeck Université, 1996, p. 554.
- 119 J. Cottenier, P. De Boosere en T. Gounet, *La Société Générale: 1822-1992*. Berchem, Epo, 1989, p. 64.
- 120 G. Kurgan-van Hentenrijk e.a., *Dictionnaire des patrons...*, p. 557; en J. Deferme, *Uit de ketens van de vrijheid...*, p. 198-201.
- 121 J. Deferme, *Uit de ketens van de vrijheid...*, p. 198-201.
- 122 J. Cottenier, P. De Boosere en T. Gounet, *La Société Générale...*, p. 66.
- 123 C. Lis, H. Soly en D. Van Damme, *Op vrije voeten?...*, p. 182.
- 124 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 111.
- 125 L. Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice, 1863-1935*. Parijs, Editions Duculot, 1985, p. 13-15.
- 126 K. Delvaux, *Emile Francqui. Een biografische bijdrage tot het onderzoek naar de impact van top-ondernemers op een kolonie*. Gent, onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, 2012, p. 30.
- 127 L. Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice...*, p. 116.

- 128 C. Lis, H. Soly en D. Van Damme, *Op vrije voeten?...*, p. 190-191.
- 129 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief...*, p. 201. Letterlijk: 'ventre affaimé n'a pas d'oreilles'.
- 130 K. Delvaux, *Emile Francqui...*, p. 75.
- 131 G. Kurgan-van Hentenrijk e.a., *Dictionnaire des patrons...*, p. 293. Originele tekst: 'Francqui n'avait rien de l'amateur; ce qui ne concernait pas sa tâche directe n'avait pas plus d'intérêt pour lui que les ruines d'un temple antique ne peuvent en avoir pour un lion.'
- 132 R. Brion en J. Moreau, *De Generale Maatschappij van België...*, p. 230.
- 133 R. Brion en J. Moreau, *De Generale Maatschappij van België...*, p. 23.
- 134 P. Dendooven, 'Het einde van de Generale Maatschappij. Van "staat binnen de staat" naar overtollige tussenschakel'. In *De Standaard*, 27/03/2006.
- 135 J. Cottenier, P. De Boosere en T. Gounet, *La Société Générale...*, p. 18.
- 136 J. Crombois, 'Les activités bancaires de la Société Générale de Belgique 1870-1914. Facteurs de développement d'une grande banque mixte Belge'. In *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 25 (1994-1995), nr. 1-2, p. 29.
- 137 E. Witte, 'De Société Générale als drukkingsgroep. Een concreet voorbeeld: de grondspeculaties rondom het Brusselse justitiepaleis'. In *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 1 (1969), nr. 1, p. 6.
- 138 Tenzij anders vermeld berusten deze paragrafen op R. Brion en J. Moreau, *De Generale Maatschappij van België...*, p. 226-229, p. 235, p. 239, p. 242-243.
- 139 P. Scholliers, *Loonindexering en sociale vrede: koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum*. Brussel, VUB Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis, 1985, p. 14.
- 140 R. Brion en J. Moreau, *De Generale Maatschappij van België...*, p. 231.
- 141 J. Cottenier, P. De Boosere en T. Gounet, *La Société Générale...*, p. 75.
- 142 R. Brion en J. Moreau, *De Generale Maatschappij van België...*, p. 225-272.
- 143 G. Kurgan-van Hentenrijk, *Gouverner la Générale de Belgique: essai de biographie collective*. Brussel, De Boeck, 1996, p. 121.
- 144 M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 893 en p. 889.
- 145 L. Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice...*, p. 179.
- 146 G. Kurgan-van Hentenrijk e.a., *Dictionnaire des patrons...*, p. 292. Zie ook M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 812; en G. Vanthemsche, 'De val van de regering Pouillet-Vandervelde. Een samenzwering der Bankiers?' In *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 9 (1978), nr. 1-2, p. 169 en p. 178.
- 147 K. Delvaux, *Emile Francqui...*, p. 60.
- 148 R. Brion en J. Moreau, *De Generale Maatschappij van België...*, p. 252.
- 149 A. Henry, *Etudes sur l'occupation...*, p. 265.
- 150 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 14.
- 151 Whitlock en Villalobar waren overigens 'gevolmachtigde ministers' en geen ambassadeurs. Ze vertegenwoordigden niet het staatshoofd van hun land en moesten dan ook niet worden teruggeroepen. Gevolmachtigde ministers hadden iets minder gewicht, maar daardoor ook meer vrijheid.
- 152 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 26.
- 153 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 28-29.
- 154 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 20.
- 155 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 37.
- 156 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 44.
- 157 SAG M 33/ 1-11, Document 1 BIS Verklaring van het college nopens de gebeurtenissen van de oorlog. Gent, Hoste N.V, 1914, p. 36.
- 158 Zie I. Van Driessche, *Ons dorp is het schoonste en wij zijn de beste. Dorpen: inspiratiebronnen voor een veranderende volkscultuur in Vlaanderen*. Zeveneken, s.n., 2007, p. 106-120 en p. 257.
- 159 Zelfs het Belgisch leger achter de IJzer, de nationale instelling bij uitstek, had verschillende lokale blaadjes zoals *De Poperingsche keikop* en *de Stem uit Opwijck*. Zie I. Delaey, 'Het Verleden leeft in ons!' Een analyse van de West-Vlaamse frontblaadjes uit de Eerste Wereldoorlog als dragers van het collectief geheugen. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2012, p. 22; en 'Het Oorlogsdagboek van Louis Lindemans', <http://homdad.com/HOM-alg/wo-1/co2.pdf>, geraadpleegd op 28/01/2013.
- 160 G. Nath en M. Van Alstein, 14-18 van dichtbij..., p. 23.
- 161 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 36 en p. 44.
- 162 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 36; en T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 40-41.
- 163 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 41.
- 164 H. Hoover, *The memoirs of Herbert Hoover*. Volume I. 1874-1964. New York, Macmillan, 1951, p. 152; en P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 39.
- 165 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 41, p. 44-45.
- 166 H. Hoover, *The memoirs of Herbert Hoover*, p. 154. Originele tekst: 'We must have leaders to organize and conduct this matter. They must be men

- of wide administrative experience and knowledge of the world [...]. The must be neutral and [...] have the confidence of the American ambassadors. You alone have the setting for this job. If you will undertake it, I will either serve under you or retire from it.'
- 167 T. Van Bosstraeten, *Bezetsmaatschappij van België*..., p. 46.
- 168 P. Scholliers, 'België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921'. In F. Vanhemelryck, J. Peeters e.a. (ed.), *Mensen in oorlogstijd*. Brussel, UFSA, 1988, p. 152.
- 169 T. Van Bosstraeten, *Bezetsmaatschappij van België*..., p. 47.
- 170 Zie T. Van Bosstraeten, *Bezetsmaatschappij van België*..., p. 48. Zo ontstond een enorme ruzie tussen Villalobar en Hoover omdat het briefpapier van de Commission for Relief in Belgium geen melding maakte van de Spaanse inbreng.
- 171 Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingscomité Oost-Vlaanderen, nr. 242, brief van de gemeente Ruiselede aan de bestuurder van de Staatsweldadigheidsscholen van Ruiselede-Beernem, 10/10/1916.
- 172 H. Hoover, *The memoirs of Herbert Hoover*, p. 154. Oorspronkelijke tekst: 'I was not bothered over administrative matters such as the purchase and overseas shipment and internal transport of large quantities of materials. Any engineer could do that. But there were other phases for which there was no former human experience to turn [to] for guidance. It would require that we find food supply for a whole nation; raise the money to pay for it: get it past navies at sea and occupying armies on land; set up an agency for distribution for everybody justly: and see that the enemy took none of it. It was not 'relief' in any known sense. It was the feeding of a nation.'
- 173 R. Brion en J. Moreau, *De Generale Maatschappij van België*..., p. 231.
- 174 L. Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice*..., p. 122.
- 175 Er waren meer dan 125 000 beambten in dienst van het Comité National. M. Dumoulin e.a., *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 811.
- 176 L. Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice*..., p. 122.
- 177 L. Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice*..., p. 125.
- 178 E. Beyens, *La Belgique pendant la guerre*. Brussel, Dewit, 1923, p. 98-100.
- 179 T. Van Bosstraeten, *Bezetsmaatschappij van België*..., p. 39 en p. 48.
- 180 L. Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice*..., p. 119.
- 181 G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij*..., p. 66.
- 182 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium*..., p. 118-124.
- 183 J. Duvosquel e.a., *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*. Brussel, Gemeentekrediet, 1985, p. 173.
- 184 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium*..., p. 119.
- 185 Zie M. Davis, *Late Victorian Holocausts. El Niño famines and the making of the third world*. Londen, Verso, 2002.
- 186 Per product (steenkol, aardappelen) was er een Centrale. Deze Duitse Centrales centraliseerden sinds juli 1915 de inheemse oogst en stelden het tegen 'voordelige' tarieven beschikbaar aan het Comité National. Het logge systeem zorgde echter voor meer corruptie en zwarte markt. Zie T. Van Bosstraeten, *Bezetsmaatschappij van België*..., p. 59; en S. De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog*..., p. 134.
- 187 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium*..., p. 75.
- 188 A. Henry, *Etudes sur l'occupation*..., p. 295-296.
- 189 G. Vanthemsche, 'De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België...', p. 139-140, p. 145 en p. 147-148.
- 190 M. Nauwelaerts, 'De socialistische syndikale beweging na de Eerste Wereldoorlog (1919-1921)'. In *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 4 (1973), nr. /3-4, p. 345.
- 191 G. Vanthemsche, 'De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België...', p. 145-192 en J. Van Daele, *Van Gent tot Genève*..., p. 111-115.
- 193 G. Vanthemsche, 'De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België...', p. 130-132.
- 194 D. Luyten en G. Vanthemsche (eds.), *Het sociaal pact van 1944*..., p. 22; en G. Vanthemsche, 'De oorsprong van de werkloosheidsverzekering in België...', p. 153.
- 195 A. Vrints, 'Labour Movements, Trade Unions and Strikes'. Te verschijnen in 14-18online.net.
- 196 A. Henry, *Etudes sur l'occupation*..., p. 456.
- 197 G. Vanthemsche, *De werkloosheid in België tijdens de crisis van de jaren 1930*. Gent, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, 1987, p. 8-13.
- 198 Provincie Antwerpen, *Hulp aan Werklozen. Reglement*. Antwerpen, Drukkerij Ratinkx Frères, 1915, p. 10; en *Vooruit*, 12/01/1916.
- 199 F. Passelecq, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée*. Parijs, Les Presses Universitaires de France, 1927, p. 62.
- 200 G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij*..., p. 47 en p. 53.
- 201 B. Majerus, 'Sex in the city. La prostitution à Bruxelles pendant la grande

- guerre'. In *Cahiers de la fonderie. Bruxelles en 14-18, la guerre au quotidien*, jg. 32 (2005), p. 52; en A. François, 'From street walking to the convent. Child prostitution cases judged by the juvenile court of Brussels during World War One'. In H. Jones (ed.), *Untold War. New Perspectives in First World War Studies*. Leiden, Brill, 2008, p. 165-166.
- 202 V. Michiels, *Het politiek-maatschappelijk leven te Gent (1914-1918). Een permanente godsvrede?* Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1986 (promotor R. Van Eenoo), p. 238.
- 203 D. De Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*. Gent, Stichting Mens en Cultuur ism IGM en SVV, 1993, p. 55.
- 204 M. Dumoulin e.a. (eds.), *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 812.
- 205 P. Scholliers, 'The policy of survival...', p. 41; D. De Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, p. 55; en T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 45.
- 206 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 123; en R. Van Overstraeten, *Les carnets de guerre d'Albert I, roi des Belges*. Brussel, Des-sart, 1953, p. 79 en p. 85.
- 207 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 110.
- 208 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 110-113. De Nederlanders waren bevoegd voor het Belgische Etappengebied en Noord-Frankrijk, de Spanjaarden voor het Belgische Generalgouvernement.
- 209 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 122. Het is niet duidelijk of het om effectieve schenkingen ging, als wel om een kredietverlening zonder borg. De finesses van die regeling zijn vaak niet langer traceerbaar.
- 210 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 112; en P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 94.
- 211 A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 124. Originele tekst: 'Vous nous avez aidés, nous vous avons remerciés, maintenant allez-vous-en'.
- 212 Zie bijvoorbeeld G. Beterams, *Inventaris van de archieven van het Nationaal Komitee voor Hulp en Voeding: provincie Antwerpen*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1970, p. 9; en A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 132.
- 213 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 255.
- 214 P. Scholliers, 'The policy of survival...', p. 50; S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 237; en E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 185.
- 215 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 248; en P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 145.
- 216 Zie C. Laird, 'Aid ends up in hands of Somalia's warlords: study', <http://www.abc.net.au/pm/content/2010/s2843371.htm>, geraadpleegd op 11/03/2010.
- 217 U. Karunakara, 'Haiti: where aid failed. Why have at least 2,500 people died of cholera when there are about 12,000 NGOs in the country?', <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/dec/28/haiti-cholera-earthquake-aid-agencies-failure>, geraadpleegd op 28/12/2010.
- 218 Zie N. Bulos en N. Parke, 'UN in desperate bid to feed Syria's starving', <http://www.smh.com.au/world/un-in-desperate-bid-to-feed-syria-starving-20130109-2cgrr.html#ixzz2Jl6WuZHg>, geraadpleegd op 10/01/2013.
- 219 G. Gay en H. Fisher, *The Commission for Relief in Belgium*. Stanford, Stanford University Press, 1929, document nr. 24.
- 220 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 50-55 en p. 61.
- 221 L. Ranieri, 'Herbert Hoover et Emile Francqui, nuages et beaux jours (1914-1917)'. In *Cahiers Bruxellois* (1980), nr. XXV, p. 72.
- 222 T. Barrett Kittredge, *The Commission for Relief in Belgium, 1914-1917*. s.l., s.n., 1918, p. 90. Originele tekst: 'They were told that their duties would include protecting food from Germans, riding on freight trains and canal barges, and roughing it in a devastated country amidst all sorts of dangers and difficulties. The first and most important of their duties was to be neutral. They were told that [...] the Commission could assume no responsibility for their personal safety.'
- 223 T. Barrett Kittredge, *The Commission for Relief in Belgium...*, p. 90. Originele tekst: 'they had luxuries thrust upon them, chateaux in which to live, automobiles in which to ride, and well-appointed offices in which to work. They found their duties to be more those of diplomats than of first-aid relief workers.'
- 224 E. Hunt, *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium* by Edward Eyre Hunt, American delegate of the Commission for Relief in Belgium. s.l., Henry Holt and company, 1916, p. 252. Oorspronkelijke tekst: 'We cannot and will not send another rapport such as this to Brussels. Reports must have our signature as American delegates. We will not give our signatures to tardy and un-business-like reports.'
- 225 E. Hunt, *War bread. A personal narrative...*, p. 252. Oorspronkelijke tekst: 'I have been accustomed to handle millions of francs every day, and now

- these young Americans come and ask me what became of such-and-such a bag of flour last week!’
- 226 L. Ranieri, ‘Herbert Hoover et Emile Francqui...’, p. 78-79.
- 227 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 81.
- 228 L. Ranieri, ‘Herbert Hoover et Emile Francqui...’, p. 83 en p. 89. Uiteindelijk werd duidelijk dat – in het Generalgouvernement – 94% van het Com-mission-voedsel bij de Belgische burgers was terechtgekomen.
- 229 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 74-75.
- 230 L. Ranieri ‘Herbert Hoover et Emile Francqui...’, p. 91.
- 231 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 77.
- 232 Zie bijvoorbeeld P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgi-um...*, p. 76.
- 233 L. Ranieri, ‘Herbert Hoover et Emile Francqui...’, p. 93. Letterlijk: ‘I’m ti-red and sick of the whole miserable business!’
- 234 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 132-135. Ori-ginele tekst: ‘it is our duty to help the Belgian people by such effective collaboration [...] as will make possible [...] the equitable and effective dis-tribution of all resources of the organization.’
- 235 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 62.
- 236 E. Hunt, *War bread. A personal narrative...*, p. 283.
- 237 Zie E.P. Thompson, ‘The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century’, in *Past and Present* (1971), nr. 50, p. 76-136.
- 238 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 112-116.
- 239 C. Detournay, *La grande guerre sous le regard de l’élite tournaissienne occupée. Con-tribution à la culture de guerre*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2003, p. 128 en p. 185. Originele tekst: ‘Quant aux nombreux employés de distribu-tion de secours, ravitaillement etc.: ils s’adjugent la meilleure part dans les distributions, ils favorisent effrontément leurs protégés et la plupart sont pour le vulgum pecus [gewone volk nvdr] d’une habituelle impoli-tesse. La grande majorité est persuadée que les organismes ont été créés non pour le public, mais pour eux-mêmes’.
- 240 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 132-138. Ori-ginele tekst: ‘We do not work for the Belgian, British, German, Spanish or American governments [...] or the well-to do people in Belgium: we are in the service of the destitute in Belgium and in this alone.’
- 241 P. Scholliers, *Arm en rijk aan tafel...*, p. 44.
- 242 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 13.
- 243 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 137-138 en p. 141. Originele tekst: ‘Les fonctionnaires belges du Comité National sont seuls à meme d’apprécier et de déterminer les besoins individuels des nécessités et la façon dont les denrées doivent être réparties entre la population.’
- 244 ‘This man fed 6 000 000 Belgians’. In *New York Times*, 28/02/1915. Originele tekst: ‘The world has never seen the like of this American charity [...] and in Belgium if you are an American you are not only an angel, but a king as well. Our flag they love as their own.’
- 245 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 132.
- 246 L. Zuckermann, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*. Antwerpen, Manteau, 2004, p. 115.
- 247 Het was het Comité National zelf dat voor de bloemzakken een speciale afdeling had opgericht, zo lezen we in het huldeboekje *Oeuvres de Philan-thropie et de dévouement créées pendant le première année de la guerre*. Gent, Hoste NV, 1915, p. 73. Met dank aan Dominiek Dendooven voor deze opmer-king.
- 248 I. Decostre, *L’Envahisseur en Belgique: souvenir de la guerre (1914-1918): recueil de romances, chansons et chansonnettes*. s.l., s.n., s.d., p. 36.
- 249 Niet alleen in bladen zoals *L’événement Illustré* vinden we speciale reporta-ges. Er waren ook eigen publicaties. Zie voor het nationale niveau *Heures de détresse. Belgique 1914-1915 L’oeuvre du Comité National de Secours et d’Alimen-tation et de la Commission for relief in Belgium*. Brussel, Imprimerie Goosens, 1915, XVI + 230 p. Op lokaal niveau zien we ook lijvige ‘memorie- en hul-deboeken’ zoals *La soupe de guerre* [installée par Monsieur Leon Thiry, directeur des usines de Halanzy, dans les localités éprouvées du Sud-Luxembourgeois]. Brussel, Goemaere, 1915, 114 p; en J. Roggeman, *L’oeuvre du comité de secours*. Verviers, s.d.
- 250 E. Hunt, *War bread. A personal narrative...*, p. 265.
- 251 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 60; en S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 223.
- 252 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 61-62.
- 253 A. Henry, *L’oeuvre du Comité National...*, p. 59.
- 254 A. Vrints, *Bezette stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2002, p. 64.
- 255 Deze paragraaf is gebaseerd op L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme*. Leuven, Davidsfonds, 1975; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*. Gent, Academia

- Press, 2002; en L. Vandeweyer, *Een kleine stad in een Groote Oorlog. De Eerste Wereldoorlog en het activisme te Tienen en omgeving*. Tienen, Aqua Fortis, 2003.
- 256 D. Vanacker, *Het aktivistisch avontuur*, p. 320.
- 257 A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 348.
- 258 Zie L. Vandeweyer, *Het conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer, de Nationalen Bond voor de Belgische Eenheid, Jacques Pirenne en Henri Pirenne, 1908-1939*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2012.
- 259 X. Rousseaux en L. van Ypersele, *La patrie crie vengeance. La répression des 'inciviques' belges au sortir de la guerre 1914-1918*. Brussel, Editions Le Cri, 2008, p. 47-57.
- 260 T. Van Bosstraeten, *Beziet maar beschermd...*, p. 45.
- 261 E. Van Hoonacker, *Kortrijk 14-18; en Een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*. s.l., s.n., 1994, p. 127.
- 262 A. Henry, *Etudes sur l'occupation...*, p. 266; en E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 169.
- 263 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 66 en p. 70.
- 264 E. Hunt, *War Bread. A Personal Narrative...*, p. 248-251. Originele tekst: 'The nominees were notable citizens of the three arrondissements: Antwerp, Turnhout and Malines. A week later four gentlemen from the arrondissement of Turnhout came into my private office to protest against inclusion in the Antwerp provincial organization. They told me that they wished to deal with Brussels and not with Antwerp. They would be delighted to deal with me personally, or through the Brussels Committee; but they did not wish to deal through the Antwerp Committee [...] There was an exciting moment when all the Turnhout delegates were on their feet at once, speaking Flemish instead of French, as they usually did when much excited [...] and adding that they were appealing to Brussels for complete separation from Antwerp. When had Antwerp [...] now subject to tradesmen and freemasons [...] been generous to Turnhout? Or when had Turnhout, rustic, old-fashioned, and clerical, trusted the merchants of Antwerp [...] who, in turn, would resell (foodstuffs) to the Turnhout delegation, of course "at a profit to themselves..."? Brussels ratified the secession of Turnhout before my reports reached them. The division appealed to them as logical [...] But more as a favor to me than for any sounder reason, Brussels consented to reverse this judgment.'
- 265 A. Henry, *Etudes sur l'occupation...*, p. 272.
- 266 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 8.
- 267 A. Henry, *Etudes sur l'occupation...*, p. 311.
- 268 W. Dedobbeleer, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez*. Edward Anseele, *het socialisme en de bezetting van Gent*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2007, p. 38.
- 269 T. Van Bosstraeten, *Beziet maar beschermd...*, p. 45. De bronnen tonen duidelijk de betrokkenheid van burgemeester en gemeentepersoneel aan. Zie G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij...*, p. 155-156.
- 270 H. Defoort, *Mijnheer Slunse: het socialisme van August Debonne (1872-1963)*. Antwerpen, Houtekiet, 1998, p. 117 en p. 120-121.
- 271 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 111 en p. 171; P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 66; en W. Dedobbeleer, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez...*, p. 8 en p. 38.
- 272 H. Defoort, *Mijnheer Slunse...*, p. 117 en p. 120-121.
- 273 De metafoor is afkomstig van S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 116.
- 274 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 110. Voor de controle op nationaal niveau, zie A. Henry, *Etudes sur l'occupation...*, p. 292-293; en H. Hoover, *The memoirs of Herbert Hoover*, p. 157. Een lokaal voorbeeld vinden we in G. Claerbout, *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog. Een dagelijks leven van angst en honger*. Brussel, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 2007, p. 157 en verder.
- 275 Rijksarchief Beveren, A2. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Antwerpen, nr. 1427. 'Note retrospective concernant le comité local de Boom'.
- 276 Rijksarchief Beveren, A2. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Antwerpen, nr. 1428. Brief van 18/02/1918.
- 277 Dat lag aan de basis van het boek *De hondeneters* van Marita De Sterck.
- 278 Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingscomité Oost-Vlaanderen, nr. 239, dossier Hillegem, brief van Victor D. op 18/02/1916.
- 279 Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingscomité Oost-Vlaanderen, nr. 239, dossier Hillegem, 'Requête Hillegem', 30/03/1916.
- 280 P. Scholliers, 'The policy of survival...', p. 43.
- 281 Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 71 Briefwisseling Tielt. Onder andere Koekelare, Ruddervoorde, Loppem en andere gemeenten werden door het centrale niveau op de vingers getikt.
- 282 Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916. Gent, uitge-

- verij Buyck, s.d., p. 6; en Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 71 Briefwisseling Tielt. Brief voor het Regionaal Comité van Tielt, 19/04/1917.
- 283 Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 203 Stukken i.v.m. de inspectie van de lokale Comités m.b.t. de Volkssoepen. Brief van 22/09/1917 over de schorsing van Sint-Antelinckx. Brief van 29/09/1917 van het regionale Komiteit van Geraardsbergen met kopie van de aanvraag door voorzitter S. aan de Duitsers en de weigering van de Duitsers om steenkool te leveren. Brief door S. op 25/09/1917.
- 284 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog...*, p. 221; en K. Mertens (ed.), *De Duitsers in de Kempen. Uit het dagboek van Eugene Waterschoot, professor aan het Sint-Jozefscollege. Balen, Studium Generale, 2008*, p. 157.
- 285 R. Mayeur (ed.), *Spioneren voor het vaderland: de memoires van Evarist De Geyter, 1914-1918. Kortrijk: Erfgoedcel Kortrijk en Stad Oudenaarde, 2011*, p. 112-114.
- 286 Zie G. Nath en M. Van Alstein, 14-18 van dichtbij..., p. 91.
- 287 R. Mayeur (ed.), *Spioneren voor het vaderland...*, p. 112-114.
- 288 A. Vrints, "All the butter in the country belongs to us, Belgians". Well-being and lower class national identification in Belgium during the First World War'. In M. Van Ginderachter en M. Beyen (ed.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century. Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2012*, p. 240-244; en A. Vrints, 'Offers in balans. Hoop en wanhoop van de Belgische soldaten (1914-1918)'. In *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (2006), nr. 17, p. 246-247.
- 289 Zie K. Devolder (ed.), *Bezete België, 1914-1918. Tekeningen, prenten en foto's uit de oorlogsarchieven van het Algemeen Rijksarchief. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998*, p. 52.
- 290 *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] 1914-15. Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen 1914-15. s.l., s.n., s.d.*, p. 93 en p. 361.
- 291 Stadsarchief Gent, XXI/ 150/6-7 Joseph Nève, knipselmappen.
- 292 Zie bijvoorbeeld Rijksarchief Beveren, A2. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Antwerpen, nr. 1631. Verordeningen voor het komiteit voor Hulp voor de Schamele Armen, p. 2; en A. Capiteyn (ed.), *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918. Gent, Stad Gent, Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haegen, 1991*, p. 68.
- 293 Zie A. Capiteyn (ed.), *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 68; en Stadsarchief Gent, XXI/ 150/6-7 Joseph Nève, knipselmappen. *Oeuvre du Secours Discret à Gand. 1914-1919. Gent, Drukkerij D'hooghe, 1919*, p. 1.
- 294 I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd. Aspecten van het dagelijks leven te Gent tijdens Wereldoorlog I. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1999*, p. 83.
- 295 *De Nieuwe Amsterdamsche Courant*, 24/06/1916, p. 1.
- 296 B. Blondé, M. Van Dijck en A. Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten'. In I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (eds.), *Antwerpen; biografie van een stad. Antwerpen, Meulenhoff Manteau, 2010*, p. 297-298; en A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 241.
- 297 *Considérations utiles sur l'alimentation humaine. Note rédigée pour les classes populaires par le docteur Herman (Censure sous le n° 3982). Mons, Imprimerie du Journal de la Province, 1916*; en P. Scholliers, 'The policy of survival...', p. 44.
- 298 S. De Schaepdrijver, 'We who are so cosmopolitan'. *The war diary of Constance Graeffe, 1914-1915. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2008*, p. 319. Originele tekst: 'It almost seems as if all those in authority want the people to become thieves, they wont give them work but give them money and food [...]! What will the result be? The men will have forgotten how to work and the women how to hold their houses and to keep things in order. So many women stand waiting for a quart of 2 quarts of soup and now that the vegetable is getting so cheap, they would be able in combining with other women, to light each one fire a week and to make their soup in common without wasting all their time. They all stand there without working.' Soortgelijke verzuchtingen vinden we bij Pastoor Achiël Van Wallegghem uit Dikkebus. Zie P. Daniels, *De Westhoek en de Britten tijdens de Grote Oorlog. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2002*, p. 111.
- 299 A. Vrints, 'All the butter in the country belongs to us...', p. 240.
- 300 S. De Schaepdrijver, 'Deux patries. La Belgique entre exaltation et rejet, 1914-1918'. In *Bijdragen tot de Eigentijdse geschiedenis*, (2002), nr. 7, p. 30.
- 301 S. De Schaepdrijver, 'Deux patries...', p. 31.
- 302 C. Vlamincx, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918. Brussel, Ons Land, 1922*, p. 36.
- 303 E. Hunt, *War bread. A personal narrative...*, p. 288.
- 304 E. Hunt, *War bread. A personal narrative...*, p. 290-291.

- 305 A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 155-156 en p. 241.
- 306 A. Henry, *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande*. Parijs, Les Presses Universitaires de France, 1924, p. 111. Originele tekst: 'Au début de [nos] opérations, nous ne rencontrions pas toujours parmi les industriels le concours que méritait notre oeuvre de philanthropie et de dévouement. Au lieu de reconnaître leur erreur, ils se mirent à protester avec vivacité et aigreur contre ce qu'ils appelaient le privilège accordé à leurs concurrents qui avaient consenti à travailler pour le Comité National'.
- 307 A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 154.
- 308 D. De Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, p. 29 en verder.
- 309 J. Carlier, *Moving beyond boundaries. An entangled history of feminism in Belgium, 1890-1914*. Gent, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2010, p. 591.
- 310 D. Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, p. 85; en K. Celis en A. Godfroid, *Vrouwen en oorlog 16e-20e eeuw*. Brussel, 1997, p. 101.
- 311 Zie P. Scholliers, 'The policy of survival...', p. 44.
- 312 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 66.
- 313 Zie http://www.liberaalarchief.be/vraagbaak_alicebuysse.html, geraadpleegd op 23/01/2013.
- 314 I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd...*, p. 78; en A. Hemelsoet, 'Liefdadigheid als roeping van de dame. Het sociaal engagement van de adellijke vrouw in het 19de-eeuwse Gent (1845-1880)'. In *Handelingen van de Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. 56, p. 251.
- 315 G. Rency, *La vie matérielle de la Belgique durant la guerre mondiale*. Brussel, H. Bertels, 1920, p. 38.
- 316 T. Van Bosstraeten, *Beziet maar beschermd...*, p. 50.
- 317 D. Deweerdt, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, p. 46-47. Zie ook J. Baudine, *Le mouvement de la protection de l'enfance en Belgique occupée pendant la première Guerre Mondiale*. Louvain-la-neuve, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Université Catholique de Louvain, 2011; en G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij...*, p. 71.
- 318 P. Scholliers en F. Daelemans, 'Standards of living and standards of health in wartime Belgium'. In J. Winter en R. Wall (eds.), *The upheaval of war. Family, work and welfare in Europe, 1914-1918*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988, p. 145. Zie verder ook G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij...*, p. 46; en 'Israel telde het aantal calorieën tijdens de blokkade Gaza-strook', <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/10/17/israel-tel->

[de-het-aantal-calorieën-tijdens-blokkade-gaza-strook](http://www.nrc.nl/nieuws/2012/10/17/israel-tel-de-het-aantal-calorieën-tijdens-blokkade-gaza-strook), geraadpleegd op 17/10/2012.

- 319 P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 123.
- 320 P. Scholliers, 'Oorlog en voeding...', p. 32. Volgens Scholliers dekte de import van het Comité National maximaal 25%.
- 321 P. Scholliers, 'België dreunt in zijn voegen...', p. 158; A. Capiteyn (ed.), *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 63; en S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog...*, p. 115.
- 322 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België...*, p. 157; A. Hardewyn, 'Een vergeten generale repetitie. De Duitse oorlogsbelastingen in België tijdens de Eerste Wereldoorlog'. In *Bijdragen tot de Eigentijdse geschiedenis*, (1999), nr. 6, p. 183-210; en M. Van den Wijngaert (red.), *België, een land in crisis 1913-1950*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2006, p. 78.
- 323 D. Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, p. 82-85.
- 324 M. Coenen, *Syndicalisme au féminin, 1830-1940*. Volume 1, 2008, p. 155-156.
- 325 B. Majerus, 'Bruxelles, 1918: révolution et sortie de guerre'. In P. Chassaing en J. Largeaud (eds.), *Villes en guerre (1914-1945)*. Parijs, Colin, 2004, p. 204.
- 326 A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 12. Originele tekst: 'Il ne suffisait donc pas seulement à la population d'un secours matériel: il n'était pas moins urgent de lui procurer l'appui moral indispensable pour soutenir sa résistance et la reconforter dans les moments de dépression [...]. Il était à redouter, en outre, que la population ouvrière abandonnée à elle-même ne finit par accorder à l'ennemi le concours de ses bras [...]'.
- 327 H. Hoover, *An American Epic*. Chicago, H. Regnery Corp., 1951, p. XV. Originele tekst: 'these American labors not only saved civilization for the Western world, but erected dams against the spread of communism'.
- 328 A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 16; en T. Van Bosstraeten, *Beziet maar beschermd...*
- 329 Universiteitsbibliotheek Gent, collectie Vliegende Bladen, *Guerre* (II 6, 49).
- 330 A. Henry, *L'oeuvre du Comité National...*, p. 108-109. Over deze turbulente periode, zie B. Majerus, 'Bruxelles, 1918: révolution et sortie de guerre', p. 199-200.
- 331 R. Vankenhove en A. Lepage, *Het Volksleven in het straatlied. Meer dan 300 Gentsche straatliedjes, gecommenteerd, in muziek opgenomen en tot bundels vervlochten met pianobegeleiding*. Gent, Volksdrukkerij, 1932, p. 115-116.

- 332 N.E. Fonteyne, *Kinderjaren*. Antwerpen, De Sikkels, 1939, p. 145.
- 333 J. Demoor en A. Slosse, 'L'alimentation des Belges pendant la guerre et ses conséquences'. In *Bulletin de l'académie royale de médecine de Belgique*, jg. 30 (1920), p. 457-510.
- 334 H. Hasquin, R. Van Uytven en J. Duvosquel (eds.), *Gemeenten van België*. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek. Deel I. Vlaanderen. Brussel, Gemeentekrediet van België, 1980, p. 26.
- 335 B. Demasure, *Over werk en mensen*. Een sociaal-economische streekgeschiedenis van Midden- en Zuid-West-Vlaanderen. s.l., Provinciebestuur West-Vlaanderen, 2012, p. 41; en K. Rotsaert, *Het Daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1993, p. 33.
- 336 B. Demasure, *Over werk en mensen...*, p. 61-62; J. Pollet, *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke*. Zedelgem, Heemkundige kring Pastoor Ronse, 1986, p. 120 en p. 171; en H. Hasquin, R. Van Uytven en J. Duvosquel (eds.), *Gemeenten van België...*, p. 26.
- 337 M. Sauveur, 'Statistique du vote plural en Belgique'. In *Bulletin de la Commission Central de Statistique*, jg. XX (1907-1908). Brussel, Uitgeverij Hayez, 1909, p. 82; en *Documents parlementaires de Belgique*. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants 1890-1891, nr. 261, p. 182.
- 338 J. Hannes en E. Vanhaute, 'Economische verandering en inkomensongelijkheid, De inkomensverdeling in de Oost-Vlaamse steden in de negentiende eeuw'. In *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, (2007), nr. 2, p. 103.
- 339 *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910)*. Volume III. Brussel, Ministerie van Landbouw en werkgelegenheid, 1913-1921, p. 502.
- 340 *Statistique de la Belgique*. Agriculture. Recensement Général de 1895. Publié par le ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics. Partie Documentaire. Brussel, Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, 1899, p. 98.
- 341 M. Reynebeau, *Een geschiedenis van België*, p. 198.
- 342 B. Demasure, *Over werk en mensen...*, p. 13.
- 343 M. Dumoulin e.a., *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 735.
- 344 L. Van Molle, *Katholieken en landbouw: landbouwpolitiek in België, 1884-1914*. Leuven, Leuven Universitaire Pers, 1989, p. 304 en p. 311-312.
- 345 *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910)*. Volume I. Brussel, Ministerie van Landbouw en werkgelegenheid, 1913-1921, p. 288.
- 346 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*. Torhout, drukkerij A. Cornille, 1964, p. 2.
- 347 M. Dumoulin e.a., *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 737.
- 348 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 2 en p. 31; F. De Pillecyn, *Verzameld Werk 4*. Leuven, De Clauwaert, 1960, p. 16; *Statistique de la Belgique*. Agriculture..., p. 286; en B. Demasure, *Over werk en mensen...*, p. 44.
- 349 L. Bonduel, *Het Zedelgem, Veldegem, Loppem en Aartrijke van toen*. Een verzameling foto's en prentbriefkaarten aangevuld met beknopte historische gegevens. Brugge, Van de Wiele, 1983, p. 89.
- 350 B. Demasure, *Over werk en mensen...*, p. 48.
- 351 F. Van de Voorde, 't Veld door de jaren heen. Aartrijke, Buurtcomité 't Veld, 2009, p. 12-13.
- 352 B. Denys, 'Karel Louis van Eecke. Non-conformistisch en paternalistisch onderpastoor'. In *Zilleghem*. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse, jg. 18 (juni 1997), nr. 2, p. 64.
- 353 B. Demasure, *Over werk en mensen...*, p. 53 en p. 115.
- 354 J. Van Remoortere, *In de tijd van meneer pastoor*. Toen de kerken nog vol zaten. Leuven, Uitgeverij Van Halewyck, 2009, p. 42 en p. 47.
- 355 K. Rotsaert, *Het Daensisme in West-Vlaanderen...*, p. 35.
- 356 B. Denys, 'Karel Louis van Eecke...', p. 60.
- 357 J. Van Remoortere, *In de tijd van meneer pastoor...*, p. 42.
- 358 M. Van Dijck en A. Vrints, 'De kroeg als bron van alle kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950'. In E. Aerts e.a., *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*. Antwerpen, Petraco-Pandora, 2011, p. 185-186.
- 359 F. De Pillecyn, *Verzameld Werk 4...*, p. 19.
- 360 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke*. Zedelgem, s.n., 2006, p. 56 en p. 64.
- 361 M. Sauveur, 'Statistique du vote plural en Belgique', p. 82.
- 362 *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910)...*, p. 286.
- 363 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 52.
- 364 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 2 en p. 13.
- 365 F. Van de Voorde, 't Veld door de jaren heen, p. 12-13.
- 366 J. Pollet, *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke...*, p. 218.
- 367 *Elfnovembergroep*, *Van den grooten oorlog*. Volksboek. Getuigenissen verzameld door leden van de Elfnovembergroep. Kemmel, Malegijs, 1978, p. 22.
- 368 L. Dendooven (ed.), *Dit is West-Vlaanderen: steden - gemeenten - bevolking*. Documentaire gedeelten over geschiedenis en folklore. Sint-Andries, Flandria, 1959, deel 3, p. 1909-1911.

- 369 H. Hasquin, R. Van Uytven en J. Duvosquel (eds.), *Gemeenten van België...*, p. 27 en p. 1125.
- 370 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 2 en p. 13.
- 371 M. Reynebeau, *Een geschiedenis van België*, p. 122.
- 372 M. Sauveur, 'Statistique du vote plural en Belgique', p. 82.
- 373 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 2 en p. 13.
- 374 C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke van 1914-1921*. Zedelgem, s.n., 1987, p. 1.
- 375 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt. *Aartrijke 1914-1918*. Zedelgem, Heemkundige Kring Pastoor Denys, 1997, p. 27 (20/01/1915); en J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 71.
- 376 C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 14 en p. 8.
- 377 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918...*, p. 1; en Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 165 (12/01/1918). Ook Henri Denoo overleed kort na de oorlog.
- 378 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 1911.
- 379 K. Rotsaert, *Het Daensisme in West-Vlaanderen...*, p. 247.
- 380 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.1. Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr. 6 verkiezingen 1906. Heemkundige Emiel De Cock wist mij te vertellen dat de familie Deceur een opkomende familie was in Aartrijke die de al even traditionele machthebbers Lievens uitdaagde.
- 381 Tenzij anders vermeld is deze schets van het verenigingsleven gebaseerd op C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 1-5; J. Pollet, *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke*, p. 235-236; en J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 52-64.
- 382 M. Dumoulin e.a., *Nieuwe geschiedenis van België*, p. 747.
- 383 Zie <http://www.ernighem.be>, geraadpleegd op 17/04/2012.
- 384 *Almanach voor het bisdom Brugge*, 1915. Brugge, G. De Haene Bossuyt, 1915, p. 34.
- 385 Het citaat komt uit de introductie van *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. VII.
- 386 J. Pollet, *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke*, p. 263.
- 387 D. Jonckheere, *Levensverhaal van veldwachter Victor Jonckheere uit Aartrijke*. Een stuk geschiedenis en folklore. Torhout, 1965, p. 20, p. 22 en p. 24.
- 388 D. Jonckheere, *Levensverhaal van...*, p. 20, p. 22 en p. 24.
- 389 J. Scott, *Domination...*, p. 199-201 voor Scotts definitie van *infrapolitics*: 'a

wide variety of low-profile forms of resistance that dare not speak in their own name'. Zie ook L. Taylor, *Between resistance and collaboration. Popular protest in Northern France, 1940-1945*. s.l., Palgrave Macmillan, 2000, p. 5; en J. Kok (ed.), *Rebellious families. Household strategies and collective action in the Nineteenth and twentieth centuries*. New York, Berghahn books, 2002, p. 5 en p. 8.

- 390 G. Deneckere en H. Defoort, 'Protest en sociale bewegingen'. In J. Art en E. Vanhaute (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19e en de 20e eeuw*. Gent, Mens en Kultuur uitgevers, 2003, p. 271.
- 391 W. De Metsenaere, *Denderleeuw tijdens de Eerste Wereldoorlog: naar het dagboek van Eduard Cortvrindt*. Erpe, Agora, 1999, p. 38.
- 392 J. Van Remoortere, *In de tijd van meneer pastoor...*, p. 44.
- 393 D. Jonckheere, *Levensverhaal van...*, p. 22 en p. 24.
- 394 Persoonlijke mededeling Johan Braet, archivaris in Zedelgem, maart 2011.
- 395 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 26; en M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*. Gent, Drukkerij A. Vandeweghe, 1929, p. 262.
- 396 C. Emsley, *Crime, police and penal policy. European experiences 1750-1940*. Oxford, Oxford University Press, 2007, p. 234.
- 397 Tenzij anders vermeld is alle biografische informatie gebaseerd op J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 48-95.
- 398 P. Bracke en H. Brutsaert, *Sociologie*. Gent, Academia Press, 2008, p. 56.
- 399 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.1. Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr. 6 verkiezingen 1906, 'Lijst der 20 jongste kiezers onder deze die 40 jaren zullen oud zijn op 27 mei 1906 en het drievoudig stemrecht bezitten (1e afdeling)'.
- 400 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 8 (1/11/1914).
- 401 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 48.
- 402 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 60-61 en p. 63.
- 403 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. VII. Zie ook B. Denys, 'Enkele Groot-Zedelgemse bronnen voor de studie van de Eerste Wereldoorlog'. In Zilleghem. *Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse*, vol. 18 (1997), nr. 4, p. 153.
- 404 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 52.
- 405 Zie P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België. 19e-20e eeuw*. Brussel. VUB Press, 2005, p. 847; en B. Denys, 'Karel Louis van Eecke...', p. 64.

- 406 KADOC, Boerenbond, Landelijke gilde West-Vlaanderen, Aartrijke. Verslag van nazicht 1920, 1922, 1924, 1931, 1939.
- 407 C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 1 en p. 30.
- 408 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. VIII.
- 409 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 12 (15/11/1914).
- 410 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 69.
- 411 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 51. De 'uitgesproken Vlaamsgezindheid' uit zich eerder in Jules' gebruik van het Vlaams dialect en niet, zoals bij vele burgers in Vlaanderen, het gebruik van het Frans.
- 412 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 27 (20/01/1915), p. 46 (06/05/1915), p. 166, p. 180 (13/05/1918) en p. 187 (19/07/1918).
- 413 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 69.
- 414 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 69.
- 415 Als De Puydt schreef dat een bepaald regiment was gepasseerd, kunnen we via de regimentsdagboeken ook objectief vaststellen dat deze of gene colonne in Aartrijke was. De Puydt zat er nooit naast. Mededeling Roger Verbeke, militair expert bij het In Flanders Fields Museum, november 2010.
- 416 Voor het citaat en de vele andere voordelen zie *Het dagboek van Jules De Puydt...*, p. 2 (17/10/1914), p. 10 (08/11/1914: 2900 frank voor een opgeëist paard dat De Puydt toch liever kwijt was), p. 12 (15/11/1914), p. 14 (23/11/1914), p. 21 (29/12/1914), p. 48 (25/05/1915), p. 84 (13/05/1916), p. 188 (29/07/1918: leveringen van hout en kolen door de Duitser K.S.) enzovoort.
- 417 J. Buerbaum, *Gedenkschriften van Janus Droogstoppel uit den Duitschen bezettingstijd, 1914-1918*. Antwerpen, Buerbaum-Van der Goten, 1919, p. 91.
- 418 X. Rousseaux en L. van Ypersele, *La patrie crie vengeance...* Zie ook G. Nath en M. Van Alstein, 14-18 van dichtbij..., p. 90-91.
- 419 F. Becuwe, *Bier aan het IJzerfront*. Brugge, Uitgeverij De Klaproos, 2010. Dat brouwers en herbergen aan het front winst maakten aan de oorlog, was algemeen bekend.
- 420 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 107 (08/12/1916) en p. 106 (26/11/1916); en J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 73.
- 421 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 107.
- 422 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 74; en *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 202 (28/10/1918).
- 423 J. Braet, *Geschiedenis van de brouwerij...*, p. 80-81, p. 84 en p. 90-91.
- 424 Als voorbeeld zie *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 60 (05/09/1915) en p. 76 (24/02/1916).
- 425 J. Debaveye, *Belgisch en Vlaams nationalisme in de Eerste Wereldoorlog. Een studie aan de hand van West- en Oost-Vlaamse dagboeken*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2009 (promotor M. Vanginderachter), p. 38.
- 426 A. Baggerman en R. Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten; nieuwe wegen en perspectieven'. In A. Baggerman en R. Dekker (eds.), *Egodocumenten. Nieuwe wegen en benaderingen*. s.l., aksant, 2004, p. 18-19.
- 427 A. Baggerman en R. Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen...', p. 8.
- 428 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. III en p. 32 (23/02/1915).
- 429 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 17 (09/12/1914) en p. 19 (19/12/1914).
- 430 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 21 (26/12/1914).
- 431 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. III en p. 32 (23/02/1915).
- 432 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 2 (18/10/1914), p. 3 (19/10/1914), p. 6 (28/10/1914), p. 12 (17/11/1914) en p. 35 (07/03/1915: 'de Duitse soldaat K. stond altijd voor ons profijt').
- 433 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 12 (17/11/1914) en p. 25 (12/01/1915).
- 434 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 106 (25/11/1916).
- 435 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 108 (16/12/1916). Contrasteer met p. 62 (20/09/1915); 'wij moeten overal trachten geld van te slaan...'
- 436 Zie ook *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 4 (21/10/1914).
- 437 R. Aerts (ed.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*. Hilversum, Verloren, 2002, p. 12.
- 438 Ik kon het dagboek consulteren in de door de heemkundige Kring Pastoor Ronse uitgegeven versie. Een uitgave bij gratie van een familielid maakt het mogelijk om bepaalde passages te censureren. Toch vertoont de uitgave daar geen sporen van. Er ontbreekt geen enkele dag en de tekst zelf bevat geen hiaten qua structuur. Bovendien zijn ook passages die De Puydt minder fraai doen overkomen bewaard: zie *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 126 (30/04/1917, een antisemitische uithaal). Ik ga er dus van uit dat de uitgave een trouwe versie van het originele dagboek is.
- 439 A. Baggerman en R. Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen...', p. 3, p. 8 en p. 11.
- 440 Zie bijvoorbeeld *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 24 (5/01/1915).
- 441 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 2-4 (18-19 en 20/10/1914), p. 11 (13/11/1914) en p. 21.
- 442 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 2-4 (18-19 en 20/10/1914), p. 11 (13/11/1914), p. 15 (27/11/1914) en p. 21.

- 443 Elfnovembergroep, Volksboek..., p. 22.
- 444 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 4 (20/10/1914).
- 445 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 7 (31/10/1914).
- 446 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 12 (17/11/1914).
- 447 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 2 (18/10/1914).
- 448 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 8 (01 en 02/11/1914). Het gaat onder andere om wijn, champagne, sigaren, horloges, boter en 'koloniale waren' ter waarde van 30 000 frank (in bonnen) opgeëist rond Aartrijke en Eernegem.
- 449 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 3 (20/10/1914) en p. 7 (29 en 30/10/1914).
- 450 Universiteitsbibliotheek Gent, Collectie Vliegende Bladen, HS3638, brief 1320-1261 (Correspondentie de Maere d'Aertrycke aan De Ceuleneer, 22/08/1919).
- 451 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 06/01/1915.
- 452 P. Martin, De betekenis van de Commission for Relief in Belgium..., p. 305; en Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 46 (09/05/1915) en p. 23 (02/01/1915).
- 453 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 08/01/1915.
- 454 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 24 (08/01/1915).
- 455 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 13/01/1915.
- 456 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 30 (05/02/1915), p. 31 (11/02/1915), p. 32 (23/02/1915) e.v.
- 457 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.1. Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr. 6 verkiezingen 1906.
- 458 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 06/01/1915 en op 11/01/1915.
- 459 A. Henry, L'oeuvre du Comité National..., p. 243. Originele tekst: 'Peut-être provient-elle d'un sentiment de dignité populaire qui s'accommodait mieux d'une aide sous forme d'indemnité de chômage [...] que sous forme de secours?'
- 460 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp

en voeding van West-Vlaanderen op 06/01/1915 en op 11/01/1915. Zie ook E. Hunt, *War bread. A personal narrative...*, p. 284. Over de precieze uitstroom of instroom van vluchtelingen in Aartrijke zijn geen gegevens bekend, maar er waren naar alle waarschijnlijkheid geen vluchtelingen in het dorp aangekomen. Er was in elk geval geen substantiële impact op de voedseltoevoer of de bevolkingsaantallen.

- 461 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 08/03/1915.
- 462 D. Jonckheere, Aartrijke 1914-1918, p. 18; en C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 11. Jonckheere heeft al het archiefmateriaal dat hij gebruikte voor zijn boekje vernietigd.
- 463 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen van 11/01/1915.
- 464 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 31 (15/02/1915).
- 465 C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 11.
- 466 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 31 (15/02/1915).
- 467 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 31 (15/02/1915), p. 32 (19/02/1915) en p. 33 (24/02/1915), D. Jonckheere, Aartrijke 1914-1918, p. 24; en C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 11.
- 468 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 08/03/1915.
- 469 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 25/02/1915.
- 470 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 06/01/1916; en Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 25/02/1915.
- 471 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 22/04/1915.
- 472 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 43 (23-24/04/1915).
- 473 C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 12-14.
- 474 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 42 (18/04/1915).

475 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 42-43 en p. 119 (05/03/1917).

476 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 35 (08/03/1915). Misschien berustte dit grapje op het waargebeurde verhaal dat Jules De Puydt tijdens de eerste dagen van de bezetting even werd vastgehouden in de zoektocht naar een spion. Zie p. 23 (02/01/1915).

477 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 42 (18-19/04/1915).

478 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 22/04/1915.

479 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 60 (31/08/1915) en p. 73 (19/01/1916).

480 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 44 (26/04/1915) en p. 56 (30/06/1915).

481 C. Buffel, Het gemeentebeleid te Aartrijke..., p. 20-25 (ook het citaat van Baekeland).

482 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 46 (09/05/1915); en Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 16/04/1915.

483 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 56 (29/07/1915 en 04/08/1915).

484 C. Buffel, Het gemeentebeleid te Aartrijke..., p. 22.

485 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 56.

486 S. Manfroid en J. Füeg, 'Scènes de la vie communale. La vie quotidienne à Houdeng-Aimeries durant l'occupation'. In 1914-1918. Nos communes sous l'occupation. La Louvière, s.n., 1998, p. 16.

487 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 56-57 (06/08/1915 en 08/08/1915) voor alle informatie over de volksraadpleging.

488 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.1. Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr. 7 verkiezingen 1908.

489 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 65 (24/10/1915; er wordt niets gezegd over de distributie zelf, alleen over de aankomst van de pakjes), p. 73 (22/01/1916) en p. 70 (25/12/1915).

490 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 66 (09/11/1915).

491 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 88 (30/06/1916).

492 Zie L. Viola, 'Bab'i Bunty and peasant women's protest during collectivization.' Russian review, volume 45, nr. 1, 1986, p. 30.

493 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 87 (van 17/06/1916 tot 23/06/1916).

494 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 89 (02/07/1916).

495 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 101 (20/10/1916).

496 A. Vrints, 'Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tij-

dens de Eerste Wereldoorlog'. In Tijdschrift voor Geschiedenis, jg. 124 (2011), nr. 1, p. 33.

497 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 19 (19/12/1914).

498 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 63 (01/10/1915), p. 97 (17/09/1916), p. 105 (22/11/1916), p. 111 (07/01/1917) en p. 127 (03/05/1917).

499 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 63 (04/10/1915) en p. 87. Voor de diefstallen zie p. 75 (06/02/1916), p. 87 (23/06/1916), p. 91 (22/07/1916 en 24/07/1916) en p. 80 (02/04/1916).

500 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 100-102 (09/10/1916, 17/10/1916 en 23/10/1916); en Bisschoppelijk Archief Brugge, C/546 (A-L), Verslagen over de oorlog 1914-1918. Aartrijke.

501 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 97 (17/09/1916) en p. 98 (23/09/1916).

502 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 120 (13/03/1917).

503 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 53 (05/07/1915) en p. 66 (06/11/1915).

504 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 109 (18/12/1916).

505 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 69 (05/12/1915), p. 94 (19/08/1916) en p. 103 (05/11/1916).

506 Elfnovembergroep, Volksboek..., p. 104.

507 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 115 (04/02/1917), p. 108 (13/12/1916) en p. 139 (02/08/1917).

508 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 106 (26/11/1916) en nogmaals op p. 141 (12/08/1917). Alweer werden de verspreiders van zulke roddels bestraft.

509 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 109-110 (24/12/1916), p. 139 (31/08/1917 en 01/09/1917) en p. 147 (17/09/1917).

510 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 111 (07/01/1917).

511 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 129 (19/05/1917); en N. Ricaille, 'La faim justifie les moyens. Le ravitaillement des populations civiles a haine-saint pierre et maurage'. In 1914-1918. Nos communes sous l'occupation, p. 23.

512 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 123 (02/04/1917).

513 Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 71 Briefwisseling Tielt, brief van 06/07/1918.

514 Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 71 Briefwisseling

- Tielt, brief van 25/03/1918.
- 515 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 124 (08/04/1917).
- 516 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 102 (31/10/1916).
- 517 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 108 (16/12/1916).
- 518 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 89 (03 en 09/07/1916), p. 102 (01/11/1916), p. 171 (04/03/1918) en p. 176 (12/04/1918).
- 519 R. Palmer, J. Colton en L. Kramer, *A history of the modern world*, p. 596. Met dank aan Luc Vandeweyer voor deze opmerking.
- 520 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 103 (04/11/1916 voor het citaat, eigen nadruk) en p. 104 (09/11/1916). Het gaat hier waarschijnlijk om de Zusters van Liefde van Kortemark, die onder leiding stonden van Pastoor Flour. *Almanach voor het bisdom Brugge*, 1915, p. 68.
- 521 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 105.
- 522 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 105 (14/11/1916 en 16/11/1916 voor het citaat) en p. 109 (22/12/1916).
- 523 De indeling tussen Etappengebied en Operationsgebied (de gebieden vlak achter het front) was voor het dagelijks leven niet relevant. Zie S. Vandenbogaerde, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het 'Etappengebied' tijdens den Eerste Wereldoorlog*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2009, p. 48.
- 524 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 115 (30-31/01/1917).
- 525 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 114 (30/01/1917).
- 526 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 115 (30-31/01/1917).
- 527 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 43; C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 5; en Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 09/01/1918.
- 528 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van de Gemeenteraad Aartrijke 1914-1933 (ingebonden), zitting van 16/01/1918 om 1 uur 's middags (punt 9). Vraag tot toelating eener buitengewone gemeentelijke kiezing.
- 529 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 117 (18/02/1917).
- 530 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 43.
- 531 Dit en het voorgaande citaat in Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 169 (14/02/1918).
- 532 C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke...*, p. 40 en p. 169 (14/02/1918).
- 533 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 57 (08/08/1915).
- 534 U. Naert, *Lievens van het dorp. Politiekers en molenaars. Aartrijke*, s.n., 1986, p. 33; en Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Proces-verbaal van de verkiezing van maart 1918.
- 535 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 171 (02/03/1918); en D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 43.
- 536 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 169 (14/02/1918).
- 537 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 193 (14/09/1918).
- 538 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van de Gemeenteraad Aartrijke 1914-1933 (ingebonden), zitting van 13/09/1918 om 2 uur.
- 539 Rijksarchief Beveren, 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad.
- 540 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 183 (08/06/1918).
- 541 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 24/04/1921. Proces-verbaal.
- 542 KADOC, Boerenbond, Landelijke gilde West-Vlaanderen, Aartrijke. Verslag van nazicht 1920, 1922, 1924, 1931, 1939.
- 543 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 1926; en Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van het Ministerie van Arbeid en antwoord door het gemeentebestuur.
- 544 Het kan zijn dat stukken van het comité voor hulp en voeding zijn achtergebleven in het bedrijfsarchief van de familie De Puydt, dat in de jaren zestig werd verbrand. Persoonlijke mededeling Johan Braet, archivaris en erfgoedzorger Gemeentearchief Zedelgem. Toch probeerden de provinciale hulp- en voedingskomiteiten het archief van hun onderafdelingen te centraliseren.
- 545 J. Pollet, 'Hulp- en voedingscomiteit te Zedelgem. 1914-1918'. In Zilleghem. *Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse*, jg. 12 (1991), nr. 4, p. 142 en vervolg.
- 546 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Bezettingsperiode, passim. De notulen zijn soms nauwelijks gedateerd. Het is bizar dat De Puydt in officiële correspondentie spreekt over vluchtelingen, terwijl hij die term nauwelijks gebruikt in zijn dagboek.
- 547 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6. Hulp aan de behoeftigen, 1914-1918 Aartrijke.

548 J. Pollet, 'Hulp- en voedingscomiteit te Zedelgem...', p. 142 en vervolg.
 549 C. Buffel, *Het gemeentebestuur te Aartrijke...*, p. 39.
 550 C. Buffel, *Het gemeentebestuur te Aartrijke...*, p. 33-34 en p. 36; en *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 129 (23 en 25/05/1917).
 551 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 101 (15/10/1916).
 552 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 45 (04/05/1915), p. 194 (21/09/1918) en p. 103 (03/11/1916).
 553 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 59 (22/08/1915) en p. 73 (23/01/1916). Voor andere verlotingen zie *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 64 (10/10/1915).
 554 E. Hunt, *War bread. A personal narrative...*, p. 282.
 555 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 57 (11/08/1915) en p. 59 (24/08/1915).
 556 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 109-112. Eigen nadruk.
 557 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 110 ('maar ja, je zijt jong en je hebt tekort'), p. 109, p. 112 en p. 292 (bij de bevrijding: 'jongens, 't pakken (= stellen) is voorbij! En het was voorbij.').
 558 Zie ook Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 109.
 559 Zie ook Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 109, p. 115, p. 331 enzovoort.
 560 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 112.
 561 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 331, p. 329 en p. 335. Het gezin Cattrysse kreeg een premie van 3000 frank om een huis (aanvankelijk een barak) te zetten in het van de kaart geveegde Ieper.
 562 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 64-65.
 563 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 61.
 564 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 115.
 565 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 138-140.
 566 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 115, p. 138-140 en p. 106. Zie ook D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 5. Voor het verbod op illegale houtspreekel zie *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 76 (24/02/1916).
 567 D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 31; en *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 167 (01/02/1918), maar ook p. 106, p. 111 en p. 148.
 568 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 114.
 569 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 177 (21/04/1918).
 570 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 166 (20/01/1918).
 571 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 9 (06/11/1914) en p. 11 (14/11/1914).
 572 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 7 (30/10/1914) en p. 80 (02/04/1916).
 573 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 11 (01/11/1914) en p. 20.

574 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 23 (05/01/1915) en p. 89 (02/07/1916).
 575 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 103-104. Daar vertelt Julie Cattrysse hoe ze zich na een vlucht helemaal alleen in de keuken van de hofstee van de dienstdoende burgemeester in Aartrijke bevond.
 576 Elfnovembergroep, *Volksboek...*, p. 114.
 577 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 121 (24/03/1917) en p. 124 (14/04/1917). Zie ook p. 128 (16/05/1917), p. 135 (07/07/1917), p. 173 (16/03/1918), p. 177 (18/04/1918) en p. 179 (09/05/1918).
 578 C. Vlamincx, *Het Etappengebied in België...*, passim.
 579 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 127 (03/05/1917).
 580 B. Ziemann, *War experiences in rural Germany...*, p. 77.
 581 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 146 (10/09/1917).
 582 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 120 en p. 161 (12/12/1917).
 583 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 142 (20/08/1917). Een ander incident op p. 161 (12/12/1917).
 584 Zie D. Vanacker, *Het 14-18 boek. De kleine Belgen in de Grote Oorlog*. Zwolle, Waanders Uitgevers, 2006, p. 287.
 585 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 171 (26/02/1918).
 586 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 58 (18/08/1915) en p. 124 (13/04/1917), ook p. 160 (02/12/1917). Zie ook L. Schepens, *Brugge bezet 1914-1918 & 1940-1944. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*. Tielt, Lannoo, 1985, p. 71.
 587 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 186 (05/07/1918); en Bisschoppelijk Archief Brugge, C/546 (A-L), *Verslagen over de oorlog 1914-1918. 'Aartrijke'*.
 588 P. Leloup, 'Uw geld of uw leven!' Een sociaal-historische studie van gewapend banditisme in Oost-Vlaanderen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2009, p. 127; en A. Vrints en X. Rousseaux, 'La répression étatique d'un phénomène de crise sociale. Le banditisme pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique'. In P. Tallier en P. Nefors (eds.), *En toen zwegen de kanonnen. Akten van het internationaal colloquium georganiseerd door het Rijksarchief België en het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis* (Brussel, 3-6 November 2008). Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2010, p. 271-303.
 589 *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...*, p. 87 (22 en 23/06/1916) en p. 88 (27/06/1916). De vrouw werd enkele maanden later weduwe (p. 98, 20/09/1916).
 590 Gemeentearchief Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke, *Politierglement van 1902*.

591 Elfnovembergroep, Volksboek..., p. 114.

592 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 25 (10/01/1915) en ook p. 28 (31/01/1915).

593 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 25 (10/01/1915).

594 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 63 (05/10/1915), p. 133 (25/06/1917) en p. 150 (04/10/1917).

595 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 194 (15/09/1918) en p. 53 (02/06/1915).

596 C. Van Hooreweghe, 'Het prostitutieel kader te Gent'. In *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* (1990), nr. XLIV, p. 167.

597 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 195 (29/09/1918).

598 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 67 (17/11/1915), D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 47; en eigen berekening.

599 Elfnovembergroep, Volksboek..., p. 133.

600 Bisschoppelijk Archief Brugge, C/546 (A-L), *Verslagen over de oorlog 1914-1918*. 'Aartrijke'; en Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 93 (13/08/1916).

601 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd*..., p. 81.

602 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 45, p. 48, p. 50, p. 66, p. 104, p. 109, p. 174 enzovoort.

603 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 30 (05/02/1915), p. 31 (11/02/1915), p. 38 (30/03/1915), p. 43 (23/04/1915), p. 48 (21/05/1915), p. 50 (10/06/1915), p. 53 (03/07/1915), p. 59 (24/08/1915), p. 62 (28/09/1915), p. 63 (05/10/1915), p. 66 (03/11/1915 en 09/11/1915), p. 69 (07/12/1915), p. 73 (18/01/1916), p. 79 (28/03/1916) en p. 88 (27/06/1916).

604 G. Claerbout, *Mechelen en zijn platteland*..., p. 179.

605 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 204 (13/11/1918).

606 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 202 (27/10/1918); en D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 59.

607 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 17 (05/12/1914). Zie ook 14/12/1914, 08/01/1915, 12/01/1915 en 13/01/1915.

608 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 115 (30-31/01/1917).

609 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 144 (29/08/1917) en p. 155 (29/09/1917). Het ging om een honderdtal koeien. Voor de prijzen, zie p. 157.

610 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 38 (01/04/1915).

611 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 129 (23/05/1917) en G. Claerbout, *Mechelen en zijn platteland*..., p. 168.

612 Elfnovembergroep, Volksboek..., p. 108.

613 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 138 (27/07/1917).

614 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 126 (21 en 24/04/1917), p. 127 (02 en 08/05/1917), p. 133 (23/06/1917) en p. 194 (22/09/1918).

615 L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*. Gent, Alfons Siffer, 1892, p. 125. Trefwoord blauwen: smokkelen, goederen bedektelijk in- of uitvoeren zonder daarvan de rechten te betalen, *frauder, faire la contrebande*.

616 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 66 (04/11/1915), p. 69 (11/12/1915) en p. 93 (11/08/1916).

617 C. Vlaminck, *Het Etappengebied in België*..., p. 62 en p. 59 voor het citaat.

618 C. Vlaminck, *Het Etappengebied in België*..., p. 59.

619 C. Vlaminck, *Het Etappengebied in België*..., p. 49; en L. Stynen, S. Van Peteghem e.a. (eds.), *In oorlogsnood*. Virginie Lovelings oorlogsdagboek. Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1999, dinsdag 28/03/1916.

620 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 51 (14/06/1915), p. 57 (08/08/1915) en p. 115 (30/01/1917).

621 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 116 (11/02/1917).

622 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 129 (23/05/1917).

623 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 84 (13/05/1915) en p. 85 (26/05/1916).

624 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 183 (09/06/1918) en p. 130 (31/05/1917).

625 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 65 (30/10/1915). C.D. was een bekende blauwer. Zie D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 26.

626 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 51 (20/06/1915) en voor de uitbetaling zonder schijnbare aanhouding, zie p. 52 (28/06/1915).

627 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 123 (2/04/1917), p. 124 (10/04/1917) en p. 127 (04/05/1917). Om het nog complexer te maken voerden de Duitsers ook nog eens het zomerruur in.

628 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 55 (24/06/1915).

629 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 188 (31/06/1918) en p. 176 (13/04/1918).

630 F. Claeys Bouuaert, *Le diocèse de Gand pendant la première occupation Allemande 1914-1918*. Wetteren, Editions Scaldis, 1949, p. 2.

631 G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij*..., p. 159 en verder. Zie ook F. Dauphin, 'L'église Belge et la mémoire de la Grande Guerre. Le Comité Interdiocésain, 1919-1922'. In *Revue d'histoire ecclésiastique*, jg. 92 (1997), nr. 3-4, p. 797 en p. 801; en *Collectio epistolarum pastoralium diocesis Brugensis*. 1919, t 20. Nr 26. *Circa documenta colligenda ad scribendam historiam Belgii durante magno Bello* (1914-1918), p. 121.

632 N.E. Fonteyne, *Kinderjaren*, p. 144.

- 633 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 58 (15/08/1915). In februari 1916 zagen de mensen ook voortekens van de Duitse inval in de beweging van de hemellichamen (p. 75, 14/02/1916).
- 634 Zie Emile Durkheim, 'The elementary forms of the religious life'. In C. Calhoun en J. Gerteis (eds.), *Classical sociological theory*. Oxford, Blackwell Publishing, 2007, p. 188-189.
- 635 Zie ook A. Becker, *War and Faith. The religious imagination in France, 1914-1930*. Oxford, Berg, 1998, p. 96-104.
- 636 J. Scott, *Domination...*, p. 147; en Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 58 (15/08/1915).
- 637 Bisschoppelijk Archief Brugge, C/546 (A-L), *Verslagen over de oorlog 1914-1918*. 'Aartrijke'; en D. Jonckheere, *Aartrijke 1914-1918*, p. 4.
- 638 Bisschoppelijk Archief Brugge, C/546 (A-L), *Verslagen over de oorlog 1914-1918*. 'Aartrijke'.
- 639 Bisschoppelijk Archief Brugge, C/546 (A-L), *Verslagen over de oorlog 1914-1918*. 'Aartrijke'.
- 640 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 45 (04/05/1915).
- 641 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 201 (22/10/1918), p. 204 (12/11/1918) en p. 203 (03/11/1918).
- 642 Algemeen Rijksarchief, Conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer en de Nationalen Bond voor de Belgische Eenheid (1917-1939). Nr. 1184, Raad van Vlaanderen: verslag over de werkzaamheden van de maand (Vlugschriften en volksvergaderingen).
- 643 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 143 (24/08/1917).
- 644 Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt..., p. 141 (08/08/1917).
- 645 A. Vrints, 'Sociaal protest...', p. 37-38.
- 646 F. Trentmann, 'Knowing Consumers. Histories, Identities, Practices: An Introduction'. In F. Trentmann (ed.), *The making of the consumer: knowledge, power and identity in the modern world*. Oxford, Berg, 2006, p. 11.
- 647 A. Sen en J. Drèze, *Hunger and public action*. Oxford, Oxford University Press, 1999, p. 50-51 en p. 56.
- 648 L. Stynen, S. Van Peteghem e.a. (eds.), *In oorlogsnood...*
- 649 Heel anders was de abstracte oorlogsverheerlijking van Cyriel Verschaeve, die zich opsloot op het platteland. Zie S. De Schaepdrijver, *Gent, een stadsmuseum in Vlaanderen. Enkele voorstellen voor het Bijlokemuseum*. Gent, 2002, p. 1-4. Deze publicatie kan men terugvinden op [http://lamc.ulb.](http://lamc.ulb.ac.be/IMG/pdf/Gent_Stadsmuseum_in_Vlaanderen.pdf)

ac.be/IMG/pdf/Gent_Stadsmuseum_in_Vlaanderen.pdf, geraadpleegd op 12/08/2012.

- 650 Zie L. Charles, G. Antheunis e.a., *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20e eeuw)*. Gent, Stadsarchief van Gent De Zwarte Doos, 2007, p. 173-180. De informatie over hongerprotesten in het stadsarchief Gent (hierna afgekort als SAG) was echter beperkt. Hoewel provinciebestuur en arrondissementscommissariaten officieel niet actief waren tijdens de bezetting, kon ik wel contextinformatie terugvinden in de dossiers van het Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen (PAOV): PAOV 4A 1936 A en B. Werklozenonderstand en voedselhulp, archief inspecteur Wijngaert; en PAOV 016/722/5. Briefwisseling en verslagen voor de bestendige deputatie over de Duitse bezetting. Gerechtigd archief voor die plaats en die periode was reeds vernietigd, zie K. Velle, *Het vrederecht en de politierechtbank (1895-1995): organisatie, bevoegdheden en archiefvorming*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1995, passim.
- 651 Drie dagboeken bleken bijzonder interessant: M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*, 376 p.; het dagboek en de knipselmappen van historicus Joseph Nève (SAG XXI/1950/6-7/, Joseph Nève; *Notes sur l'occupation de Gand par les troupes Allemandes*); en P. De Witte, *Alles is omgekeerd: hoe de werklieden leefden 1848-1918*. Geannoteerd en van een nawoord voorzien door Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek. Leuven, Kritak, 1986. Baertsoen was in 1916 lid van het Bureel van Weldadigheid en oud-schepen van de stad. Zie *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1916*. Gent, Hoste NV, 1917, p. 96 voor zijn benoeming.
- 652 J. Volckaert, *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider*. Met aantekeningen en een naschrift voorzien door F. Uytterhaegen e.a. Leuven, Kritak, 1983, p. 50. De Gantoise aan het Rabot was de verzamelaarsplaats voor de opgeëisten.
- 653 Voor Gent zijn de volgende werken van belang: I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd...*; V. Michiels, *Het politiek-maatschappelijk leven...*; M. Steels 'Te Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog'. In *Ghendtsche Tydinghen* (1978), nr. 6, p. 257-310; en A. Capiteyn (ed.), *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*
- 654 A. Vrints, 'Moffen buiten! De anti-Duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen'. In (S.) Jaumain, (M.) Amara e.a., *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2005. Zie ook P. Panayi (ed.), *Racial violence in Britain in the nineteenth and twentieth centuries*. Londen, Leicester University Press, 1996.

- 655 B. Majerus, 'Controlling urban society in Brussels during World War I. Cooperation between Belgian authorities and the forces of military occupation'. In R. Chickering en M. Funck (eds.), *Endangered cities: military power and urban society in the era of World Wars*. Brill, Leiden, p. 66–68.
- 656 SAG M 33/ 1-11, Archief neergelegd door de Burgemeester. Document 1 Bis. Verklaring van het college nopens de gebeurtenissen van den oorlog. Gent, Hoste NV, 1914, p. 26 (publicatie).
- 657 G. D'Hondt, Briefwisseling van arbeiders gedurende de beide wereldoorlogen in het Gentse. Gent, De Rode Postzegelclub, s.d., p. 46, p. 51, p. 63–64. Zie ook Universitaire Bibliotheek Gent, Collectie Vliegende bladen, II 6. 49 *Guerre*; en H. Wandt, *Etappenleven te Gent: kanttekeningen bij de Duitsche ineenstorting*. Ledeberg, Janssens, 1921, p. 15.
- 658 A. Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 12.
- 659 SAG M 33/ 1-11, Archief neergelegd door de Burgemeester, document 20 (Compte Rendu de mon entretien avec le vice-consul Américain (M. Van Hee) le 10 septembre 1914). Oorspronkelijke tekst: 'Un grand attroupement s'était formé et la situation devint inquiétante [...] La foule augmente, un Monsieur gesticule et dit entr'autres [...] "supprimons ces deux cochons"' Zie SAG M 33/ 1-11, Archief neergelegd door de Burgemeester, document 1 bis Verklaringen van het College nopens de gebeurtenissen van den oorlog. Gent, Hoste NV, 1914, p. 40, over de inspanningen van Van Hee op het vlak van voedselvoorziening.
- 660 SAG M 33/ 1-11, Archief neergelegd door de Burgemeester, map 3, document 2 Brief van de Rector van de Universiteit Gent; J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam*. Dagboek eener menigte. Roman bekroond door het Instituut Solvay voor arbeidersopvoeding met den 1e prijs voor Oorlogsletterkunde. Gent, Volksdrukkerij, 1919, p. 47; en *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] 1914-15*. Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen 1914-15. s.l., s.n., s.d., p. 77–78.
- 661 SAG M 33/ 1-11, Archief neergelegd door de Burgemeester, Document 1 Bis. Verklaring van het college nopens de gebeurtenissen van den oorlog. Gent, Hoste NV, 1914, p. 26 (publicatie); en B. Majerus, 'Controlling urban society...', p. 71.
- 662 Zie G. D'Hondt, *Briefwisseling van arbeiders...*, p. 87.
- 663 A. Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 65.
- 664 J. Van Daele, *Van Gent tot Genève...*, p. 110.
- 665 Zie SAG XVI 312, Registers van de dagorders 1916. We vinden affiches die het stelen uit militaire depots verbieden voor zowel 'burgers als militairen'. SAG M33 1-11, Archief gedeponneerd door de Burgemeester.
- 666 Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent..., p. 526 en p. 520.
- 667 A. Vrints en X. Rousseaux, 'La répression étatique...', p. 292. Het effect van een daling of stijging in de bevolkingsaantallen is een onbekende factor in deze vergelijking.
- 668 I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd...*, p. 67; en *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent...*, p. 468.
- 669 A. Eggens, *Van daad tot vonnis*. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. s.l., Stichting Het Drentse Boek, 2005, p. 208. Ik kan dat niet meer controleren met de beschikbare bronnen.
- 670 T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd...*, p. 44, P. Martin, *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*, p. 8; en E. Hunt, *War bread. A personal narrative...*, p. 249–251.
- 671 I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd...*, p. 80. Het ging om een initiatief van de Liberale Jonge Wacht.
- 672 A. Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 48.
- 673 A. Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 80; I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd...*, p. 78; en W. Dedobbeleer, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez...*, p. 71–77.
- 674 A. Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 80.
- 675 J. Van Daele, *Van Gent tot Genève...*, p. 116.
- 676 L. Stynen, S. Van Peteghem e.a. (eds.), *In oorlogsnood...*, 12/02/1917.
- 677 W. Dedobbeleer, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez...*, p. 27.
- 678 AMSAB-ISG, stuk S/2001/001. *Mijn leven (1867-1935)*. Levensbeschrijving door Carolus Ludovicus Hannick, s.l., s.d., p. 158.
- 679 Deze 52 frank gold de maandelijksse toelage voor een gezin van vijf. Zie A. Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog...*, p. 68; en SAG XXI/ 150/6-7, Joseph Nève, knipselmappen. *Oeuvre du Secours Discret à Gand*. 1914–1919. Gent, Drukkerij D'hooghe, 1919, p. 1.
- 680 M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*, p. 156. Zie ook RAB 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 134. Stukken betreffende de bevoorradings van hotels en restaurants met brood.
- 681 *Nieuwe Amsterdamsche Courant*, 10/06/1916.
- 682 *Vooruit*, 05/01/1916, 07/01/1916 en 09/01/1916. Voorts D. De Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, p. 55; en P. De Witte, *Alles is omgekeerd...*, p. 234.

- 683 Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen, reeks 4A 1949. Stukken betreffende voedselhulp / werkloosheid. Brief van 06/05/1916 gericht aan de voorzitter van de Werkloosheidsonderstand – afdeling inspectie (stuk 1448). Oorspronkelijke tekst: '[...] la situation difficile dans laquelle les modifications continues et contradictoires du règlement placent les inspecteurs. [...] Mais ce que nous désirons vous faire connaître surtout, c'est le désarroi dans lequel nous nous trouvons; ce désarroi nous enlève notre conviction en la justice et l'équité du règlement...' Parallele klachten vinden we in de Universitaire Bibliotheek Gent, Collectie Vliegende Bladen, HFI. C 169.09 *Chômage* 1916.
- 684 Ook de minderjarigen van gesyndiceerde huishoudens werden beoordeeld ten opzichte van de niet-gesyndiceerden. Zie Universitaire Bibliotheek Gent, Collectie Vliegende Bladen, L HFI. C 169.09 *Chômage* 1916. Brief van 26/10/1916 aan Schepen De Weert.
- 685 M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*, p. 154.
- 686 De voedingsdriehoek beveelt toch 100 gram vlees per dag aan voor mensen met een sedentaire levensstijl en voldoende verwarmingsmogelijkheden.
- 687 M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*, p. 154-170.
- 688 W. Dedobbeleer, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez...*, p. 68, gebaseerd op de collegeverslagen.
- 689 SAG XVI 312, Registers van de politionele dagorders, dagorder 08/06/1916.
- 690 P. De Witte, *Alles is omgekeerd...*, p. 252.
- 691 P. De Witte, *Alles is omgekeerd...*, p. 241 en p. 234.
- 692 R. Kammelar, J. Sicking en M. Wielinga, *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen. Getuigenissen, verhalen, betogen*. s.l., Nijgh en Van Ditmar, 2007, p. 219-220.
- 693 P. De Witte, *Alles is omgekeerd...*, p. 239.
- 694 Vooruit, 22/09/1916.
- 695 SAG XVI 312, Registers van de politionele dagorders, dagorder 24/06/1916.
- 696 SAG XXI/1950 / 6-7, Het dagboek van Joseph Nève. Originele tekst: 'Plusieurs centaines de femmes ont réclamé à grands cris du pain et des femmes [...] ont marché devant l'hôtel de Ville, le Halle aux Draps (siège du Comité Provincial) et même le Kommandantur.'
- 697 Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] augustus 1915-31 juli 1916. *Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen*. s.l., s.n., s.d., p. 469.
- 698 SAG XVI 312, Registers van de politionele dagorders, dagorder 20, 21 en 22/06/1916. Ook klaagde men over absenteïsme bij de jongere collega's in het korps.
- 699 J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...*, p. 114-118 voor alle informatie en citaten.
- 700 J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...*, 302 p.; en D. De Weerd, *Biografie Jozef De Graeve*, <http://www.literair.gent.be/html/lexicondetail.asp?ID=5&AID=263&l=D>, geraadpleegd in januari 2011.
- 701 B. De Sutter en M. Van Ginderachter, 'Working-class voices from the late nineteenth century: "propaganda pence in a socialist paper in Ghent"' In *History Workshop Journal*, jg. 69 (2010), nr. 1, p. 138.
- 702 Zie J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...*, p. 90 en passim.
- 703 M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*, p. 193. Originele tekst: 'notre malheureuse population ouvrière, [...] qui a été durant cette guerre, vraiment admirable de calme, de dignité et de stoïque résignation au milieu des calamités qui se sont abattues sur elle comme sur le reste de la nation'.
- 704 P. De Witte, *Alles is omgekeerd...*, p. 239. Zie ook J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...*; en SAG XXI/1950/6-7/, Joseph Nève, *Notes sur l'occupation...*
- 705 Citaat afkomstig uit J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...*, p. 118.
- 706 J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...*, p. 118.
- 707 SAG XXI/1950/6-7/, Joseph Nève, *Notes sur l'occupation...*, 21/06/1916.
- 708 Gemeenteblad van Gent, 1916, zitting van 19/06/1916, p. 637 en zitting van 23/06/1916, p. 651; en *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] augustus 1915 tot juli 1916*. s.l., s.n., s.d., p. 469.
- 709 RAB 271-1. Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen..., 252. Gewestelijk Comité Gent Stad, briefwisseling en rapporten. Rapport van 07/08/1916.
- 710 Gemeenteblad van Gent, 1916 (boekdeel II) zitting van 03/07/1916, p. 8-9 en p. 35.
- 711 Gemeenteblad van Gent, 1916 (boekdeel II) zitting van 03/07/1916, p. 8-9 en p. 35.
- 712 AG III 216, college en raadszittingen, zittingen van schepencollege op 11/06/1916 en 21/06/1916.
- 713 Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916, p. 72 en p. 74; en W. Dedobbeleer, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez...*, p. 64.
- 714 SAG III 216, college en raadszittingen, zittingen van schepencollege op 11/06/1916 en 21/06/1916.

715 Gemeenteblad van Gent, 1916, zitting van 23/06/1916, p. 651.

716 PAOV, Bestuurlijk memoriaal van Oost-Vlaanderen 1915-1916, nr. 9, p. 699. Zie ook W. Dedobbeleer, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez...*, p. 48.

717 L. Stynen, S. Van Peteghem e.a. (eds.), *In oorlogsnood...*, 23/06/1917.

718 G. Celis, *Het Gentsche volksleven. Gebruiken en plechtigheden naar datum gerangschikt. Folkloristische schets*. Sint-Amandsberg, Snoeck-Cools, 1924, p. 71.

719 Bisschoppelijk Archief Gent, Dossiers 1914-1918 Parochies. Deel I. Verslag Sint-Antonius (Gent).

720 *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent...*, p. 6 e.v. (in vergelijking met 1913).

721 Zie T. Chapman en J. Hockey (eds.), *Ideal homes? Social change and domestic life*. Londen, Routledge, 1999, p. 195.

722 L. Tilly en J. Scott, *Women, work and family*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1978, p. 176 en p. 229; J. Robert, 'Women and work in France during the war'. In R. Wall en J. Winter, *The upheaval of war...*, p. 265; E. Vanhaute, 'Gezin, bevolking en arbeid'. In M. Depaepe, F. Simon en A. Van Gorp, *Paradoxen van de pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie*. Leuven en Voorburg, s.n., 2005, p. 265. Zie ook D. De Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, p. 242 en verder; en E. Gubin, 'Bespiegelingen over sekse en oorlog in België, 1914-1918'. In *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 15. *Sekse en oorlog*, p. 33-48. Amsterdam, Stichting beheer IISGH, 1995.

723 Zie R. Bin Wong, 'Les émeutes de subsistances en Chine et en Europe Occidentale'. In *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, jg. 38 (1983), nr. 2, p. 253; G. Deneckere en H. Defoort, 'Protest en sociale bewegingen', p. 274; en L. Tilly, 'Paths of proletarianization. Organization of production, sexual division of labor and women's collective action'. In *Signs*, jg. 7 (1981), nr. 2, p. 402.

724 B. Davis, *Home fires burning...*; B. Engel, 'Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I'. In *The Journal of Modern History*, jg. 69 (dec. 1997), nr. 4, p. 696-721; L. Lih, *Bread and authority in Russia, 1914-1921*. Berkeley, University of California Press, 1990; T. Stovall, *Paris and the spirit of 1919: consumer struggles, transnationalism, and revolution*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012; M. Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: total war and everyday life in World War I*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004; en D. Frank, 'Housewives, Socialists, and the Politics of Food: The 1917 New York Cost-of-Living Protests'. In *Feminist Studies*, jg. 11 (1985), nr. 2, p. 255-285.

725 L. Taylor, 'A food riot revisited'. In *Journal of Social History* (1996), p. 493.

726 M. Gailus, 'Necessary confrontations. Gender, civil society and the politics of food in eighteenth- to twentieth-century Germany'. In K. Hagemann, S. Michel e.a., *Civil society and gender justice. Historical and comparative perspectives*. s.l., Berghahn Books, 2008, p. 180, p. 183-184 en p. 173.

727 T. Kaplan, 'Female consciousness and collective action: the case of Barcelona 1910-1918'. In *Signs*, jg. 7 (1982), nr. 3, p. 566. Oorspronkelijke tekst: 'To do the work society assigns them, women have pursued social rather than narrowly political goals'.

728 SAG XVIII 26/1, *Enquête sur l'état sanitaire de la population de Gand et l'influence du rationnement alimentaire* (23/06/1916).

729 C. Bayly, *The birth of the modern world, 1780-1914. Global connections and comparisons*. Oxford, Blackwell Publishing, 2004, p. 102.

730 G. Vanschoenbeek, *Novecento in Gent...*, p. 118-121.

731 Zie AMSAB S/2001/001, *Mijn leven (1867-1935)*. *Levensbeschrijving door Carolus Hannick...*, p. 142; en V. Michiels, *Het politiek-maatschappelijk leven...*, p. 228. *Kalmte was het ordewoord, want het Gentse socialistische milieu wilde de verworvenheden niet verliezen*.

732 AMSAB, *Verslagen van het middenkomiteit Gent-Eeklo, vergadering van 31/05/1916*.

733 AMSAB, *Verslagen van het middenkomiteit Gent-Eeklo, vergadering van 31/05/1916 en 06/07/1916*.

734 V. Michiels, *Het politiek-maatschappelijk leven...*, p. 227.

735 J. Van Daele, 'Georgine Blanchaert'. In T. Valcke (ed.), *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de Provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 4. Biografieën van beleidsmakers*. Gent, Academia Press, 2003, p. 277-283; en F. De Smedt 'Een blik in een zestigjarig militantenleven'. In *Vooruit*, 21-22/03/1957, p. 1-6. Verder ook J. Neuville (ed.), *Histoire du mouvement ouvrier en Belgique. Dictionnaire biographique des militants du mouvement ouvrier en Belgique. Tome 1 A-B*. Brussel, Editions Vie Ouvrière, s.d., p. 134.

736 K. Mertens (ed.), *De Duitschers in de Kempen...*, p. 105-106.

737 G. Nath, 'Georgine Blanchaert'. In *Nationale Biografie van België*, jg. 20 (2011), p. 69-80.

738 I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd...*, p. 121.

739 F. De Smedt, 'Een blik in een zestigjarig militantenleven', p. 4-5. Dit artikel is een interview met Georgine Blanchaert.

740 D. De Weerd (ed.), *De dochters van Marianne. 75 jaar SVV. Gent, Amsab, 1997*,

- p. 89-90.
- 741 J. Carlier, 'Emilie Claeys (1855-1943), een adepte van August Bebel's "vrije huwelijk"? Het persoonlijke en het politieke in een socialistisch-feministische strijd aan het einde van de 19e eeuw'. In Brood en Rozen, jg. 3 (2008), p. 5 en p. 11.
- 742 L. Stynen, S. Van Peteghem e.a. (eds.), In oorlogsnood..., 06/08/1915.
- 743 L. Stynen, S. Van Peteghem e.a. (eds.), In oorlogsnood..., 12/05/1915; en J. De Graeve, De Hel en hoe ze op aarde kwam..., p. 89-94.
- 744 J. De Graeve, De Hel en hoe ze op aarde kwam..., p. 124-127.
- 745 D. De Weerd, De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog, p. 90; A. Capiteyn, Gent en de Eerste Wereldoorlog..., p. 102; en C. Van Hooreweghe, Prostitutie te Gent tussen 1910 en 1932. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1989 (promotor R. Van Eenoo).
- 746 Zie J. De Graeve, De Hel en hoe ze op aarde kwam..., p. 120-122 en p. 159-163.
- 747 I. De Baere, Een stad in oorlogstijd..., p. 80.
- 748 Verslag van het Provinciaal Komitee van Oost-Vlaanderen 1916, p. 58-59-60.
- 749 Vooruit, 04/01/1916.
- 750 M. Amara, Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation (CNSA). Brussel, Algemeen rijksarchief (inventaris I 446), 2009, p. 16-17 en p. 54.
- 751 PAOV 4A 1936 A, Archief inspecteur Wijngaert over de werklozensteun en Provinciaal Komitee voor Hulp en Voeding. Brieven van Charles de Hemptinne op 27/04/1920 aan de gouverneur van het Oost-Vlaamse NKHV, brief van provinciale directeur van de werklozenonderstand van 30/04/1920 en inspectieverslag van 07/05/1920.
- 752 PAOV 4A 1936 A, Archief inspecteur Wijngaert over de werklozensteun en Provinciaal Komitee voor Hulp en Voeding. Inspectieverslag van 07/05/1920. Dit verslag was niet opgesteld door inspecteur Wijngaert zelf. Hoe het dan in de map die zijn naam droeg was beland is onduidelijk.
- 753 Universitaire Bibliotheek Gent, VL.BL. HFI.C. 169.05 Chômage. Briefwisseling F.R. (eerste brief van 14/02/1917, ondertekend door F.R., geschreven in onbekend handschrift; tweede brief van het Stedelijke Komitee van Voeding aan Siffer, 19/02/1917. Er is nog een derde ongedateerde brief, geschreven en ondertekend door F.R. (met verwijzingen naar de eerste brief).
- 754 Universitaire Bibliotheek Gent, VL.BL. HFI.C. 169.05 Chômage. Brief van het Stedelijke Komitee van Voeding aan Siffer, 19/02/1917.

- 755 A. Capiteyn, Gent en de Eerste Wereldoorlog..., p. 82; en S. De Schaepdrijver, De Groote Oorlog..., p. 13.
- 756 Voor alle citaten: Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen 016.722.5 Map 'Privée'. 'Wat de Gentsche werklieden zeggen die opgeëischt werden en voor ziekelijkheid mochten weerkeren.'
- 757 W. Dedobbeleer, De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez..., p. 76.
- 758 P. De Witte, Alles is omgekeerd..., p. 242.
- 759 L. Stynen, S. Van Peteghem (eds.), In oorlogsnood..., 22 en 23/10/1916.
- 760 J. De Graeve, De Hel en hoe ze op aarde kwam..., p. 161-163.
- 761 A. Capiteyn, Gent en de Eerste Wereldoorlog..., p. 101-102; D. De Weerd, De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog, p. 90-91; en I. De Baere, Een stad in oorlogstijd..., p. 38-42.
- 762 M. Steels, 'Te Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog'..., p. 305; en W. Dedobbeleer, De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez..., p. 67.
- 763 'Germans put down Belgian food riots'. In *The New York Times*, 22/7/1916.
- 764 R. Vankenhove en A. Lepage, Het Volksleven in het straatlied..., p. 149 en p. 118.
- 765 K. Koch, Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog, 1914-1918. Antwerpen, Manteau, 2010, p. 33-34.
- 766 F. Trentmann, 'The Politics of Everyday Life'. In F. Trentmann (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Consumption*. Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 543.
- 767 Zie M.E. Chessel, 'Women and the Ethics of Consumption in France at the turn of the Twentieth Century. The ligue sociale d'Acheteurs'. In F. Trentmann, *The making of the consumer...*, p. 82.
- 768 S. Daly, 'Philanthropy as an Essentially Contested Concept'. In *Voluntas (International Journal of voluntary and Nonprofit Organizations)*, jg. 23 (sept. 2012), nr. 3, p. 544.
- 769 S. Kroen, 'A political history of the consumer'. In *The Historical Journal*, jg. 47 (sept. 2004), nr. 3, p. 728.
- 770 Zie L. Glickman, *A living wage: American Workers and the making of Consumer Society*. Ithaca, Cornell University Press, 1997.
- 771 M. Hilton, *Consumerism in Twentieth-Century Britain. The Search for a Historical Movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 54.
- 772 Zie C. O'Grada, *Famine. A short story...*, p. 36; en 'Necrometrics, Part of the Historical Atlas of the 20th Century by librarian Matthew White', geraadpleegd op <http://necrometrics.com/20c5m.htm> op 02/04/2013.
- 773 Zie hiervoor M. Davis, *Late Victorian Holocausts. El Niño famines and the making of the third world*. Londen, Verso, 2002.

774 C. O'Grada, *Famine. A short story...*, p. 11.

775 Vanwege de schaal en de doelgroep (burgerbevolking in een bezet land) verschilt deze humanitaire actie toch grondig van andere humanitaire acties zoals die door het Rode Kruis, dat in de nasleep van de slag van Solferino (1859) ontstond.

